

Ф. С. БАЯЗИТОВА

КЕРӘШЕННӘР. ТЕЛ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ ҺӘМ ЙОЛА ИЖАТЫ



КАЗАН—1997

**ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДӘНИЯТ МИНИСТРЛЫГЫ
ТАТАР ДӘҮЛӘТ ФОЛЬКЛОР ҮЗӘГЕ**

**ТАТАРСТАН ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕНЕҢ Г. ИБРАҢИМОВ исемеңдәге
ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ**

Ф. С. БАЯЗИТОВА

**КЕРӘШЕННӘР.
ТЕЛ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ
ҺӘМ ЙОЛА ИЖАТЫ**

КАЗАН—1997

ББК 82.3

Б 28

УФК 39

Рецензентлар:

Т. Х. Хәйретдинова, З. Р. Садыкова — филология фәннәре
кандидатлары

Редколлегия:

филология фәннәре докторы, академик **М. З. Зәкиев,**
К. М. Хөснуллин (жаваплы редактор)

Бу хезмәт татар халкының бер өлеше булган керәшеннәрнең, ягъни христиан динендәге татарларның, тел үзенчәлекләрен һәм йола фольклорын өйрәнүгә багышлана. Күп еллар дәвамында керәшеннәр яшәгән авылларга экспедицияләргә чыгып, өлкән буын кешеләрен сөйләтеп, магнитофон тасмасына яздырып жыйналган мәгълуматлар татар халкының башка төркемнәре һәм сөйләшләре, шулай ук татар әдәби теле һәм башка төрки телләр, угро-фин телләре белән чагыштырыла. Керәшеннәрнең Татарстанда гына түгел, аннан читтә яшәүчеләре дә игътибардан читтә калдырылмый; этнография, тел һәм фольклор үзара тыгыз бәйләнештә карала.

ISBN 5-89120-013-9

© Ф. С. Баязитова

© "Матбугат йорты" нәшрияты. Казан, 1997

Редакторлары *М. З. Зәкиев* һәм *К. М. Хөснуллин*
Техник редакторы *Н. А. Лебеденко*
Корректорлары *Н. М. Магсумова, М. Н. Яруллина*

Басарга кул куелды 31.VII.97. Форматы 60 × 90^{1/16}. Басма табагы 15,5.
Тираж 5000 данә. Заказ Т-60.

Татарстан Республикасы Информация һәм матбугат министрлыгы
ДУП "Полиграфия-нәшрият комбинаты"
Казан шәһәре, Бауман ур., 19.

СҮЗ БАШЫ

Бу хезмәт татар халкының бер этнографик төркемен тәшкил иткән керәшен татарларының тел үзенчәлекләрен һәм фольклорын өйрәнүгә багышлана. Материал жыйнау диалектологиядә кабул ителгән гомуми метод белән, ягъни авылларда өлкән буын вәкилләре, хатын-кызлар һәм балаларның сөйләм телен эзлекле күзәтү юлы белән алып барылды. Сөйләм теленң үзенчәлекләре өйдә, урамда, жыелышларда, эш һәм төрле жәмәгать урыннарында һ. б. шартларда язып алынды. Шул ук вакытта тормыш-көн күрешкә, йолаларга, фольклорга караган күп кенә материал тупланды һәм бу материалларның шактый өлеше магнитофон тасмасына язып алынды.

Кереш бүлегендә архив материалларына, басма материалларга, халык арасында таралган легендаларга, икенче яктан, тел материалларына таянып, сөйләшләрнең формалашу тарихы карала.

Сөйләшләрнең лингвистик үзенчәлекләре әдәби тел һәм татар теленң башка сөйләшләре белән чагыштырып өйрәнелде. Чагыштыру өчен шулай ук башка төрки телләр һәм аларның диалектлары, кайбер урыннарда татар теленң борынгы язма истәлекләре буенча да материаллар китерелде. Материалларның кайсы төбәктән язып алынганлыгы төгәл адреслары белән, кыскартылган шартлы билгеләр ярдәмендә күрсәтелде.

Бу хезмәттә мисалларны һәм тоташ текстларны бирүдә жирле сөйләш үзенчәлекләрен чагылдыру өчен татар алфавиты нигезендә гадиләштерелеп төзелгән транскрипция кулланылды, өстәмә билгеләрдән түбәндәгеләр файдаланылды:

- а — иренләшкән а авазы
- ә — ябык â (әни, тәрәзә)
- w — ирен-ирен тартыгы (вакыт, һawa)
- ғ — тирән тел арты тартыгы
- қ — тирән тел арты тартыгы
- d — "сакау" з
- ' — бугазда ясала торган йомык аваз билгесе
- тч — шартлау элементы көчле булган ч аффрикатасы
- дж — шартлау элементы көчле булган ж аффрикатасы; йа, йә—я; йу, йү—ю; йы—йе—е
- ' — тартык авазларның йомшартылуын белдерә.

К Е Р Е Ш

КЕРӘШЕННӘР ТУРЫНДА КЫСКАЧА БЕЛЕШМӘ

Билгеле булганча, татар халкы төрле этнографик төркемнәрдән тора: казан татарлары, мишәрләр, нократ, касыйм, әстерхан, пермь, керәшен татарлары һ. б. Бу төркемнәрнең һәркайсының формалашу тарихы үзенчәлекле, шунлыктан тел-сөйләмдә һәм гореф-гадәтләрендә жирле үзенчәлекләр, берникадәр аермалар әле бүгенге көндә дә сакланып киләләр. Бу хезмәт шушы этнографик төркемнәрнең берсе — керәшен татарларының тел үзенчәлекләрен, рухи мәдәниятен һәм фольклорын этнолингвистик яктан өйрәнүгә багышлана. Керәшеннәр Татарстанның Казан арты районнарында, Түбән Кама тирәсендә, Апас районында, Башкортстанның Бакалы районында, Чиләбе өлкәсендә (нагайбәкләр) аерым авылларда яшиләр.

XX гасыр башында барлыгы 122300 керәшен исәпләнгән (Никольский, 1914, I). 1926 елгы халык санын алу вакытында керәшеннәрнең саны Татарстанда 99041 кеше итеп күрсәтелгән (Статистический ежегодник, 1928; Мухаметшин, 1977, 21).

Керәшеннәр — христиан динендәге татарлар. Керәшен сүзе рус телендәге крещен, крещеный дигән сүздән татар теленең яңгырашына жайлаштырылып, үзгәртелеп кабул ителгән. Кызганычка каршы, керәшеннәрнең христианлашу тарихы фәндә ныклап өйрәнелмәгән, бу мәсьәләгә багышланган махсус хезмәتلәр бик аз (Можаровский, 1880; Фирсов, 1869; Витевский, 1897; Зла-товерховников, 1899; Чернявский, 1900; Малов, 1878; 1892; Матвеев, 1910; Воробьев, 1927; Григорьев, 1948; Мухаметшин, 1977 һ. б.).

Тарихи хезмәتلәрдән күренгәнчә, татарларны христианлаштыру рус патшасы Иван Грозный 1552 елда Казанны алгандан соң башланып китә. Архиепископ Гурийга христианлаштыру эшләрен башлап жибәрергә патшаның әмәре тапшырыла (Можаровский, 1880). Ләкин соңгы вакытларда кайбер хезмәتلәрдә һәм матбугатта керәшеннәрнең бер өлеше тагын да элеккерәк чорлардан ук христиан динен кабул иткән булырга мөмкин, дигән фикерләр дә язылып чыкты (Глухов, 1993; "Керәшен сүзе", 1996, № I (17)).

Керәшеннәрне, христиан динен кабул итү вакытлары буенча, "иске" һәм "яңа" керәшеннәргә аерып йөрткәннәр. Казан ханлыгы рус дәүләте тарафыннан җиңелгәннән соң, ягъни XVI гасырның урталарыннан алып, 1731 елга кадәр христианлаштырылган татарлар "иске керәшеннәр" дип аталган (Матвеев, 1910, 12). 1731 елда миссионерлык эшен тагын да алга җибөрү өчен махсус комиссия (новокрещенская комиссия) оештырыла. Бу комиссия оештырылганнан соң христианлаштырылганнар — "яңа керәшеннәр" дип аталып йөртелә башлыйлар. Димәк, яңа керәшеннәр XVIII—XIX гасырларда гына христиан динен кабул итәләр һәм аларның күпчелек өлешен ул вакытта мәжүси булган чувашлар, марилар, удмуртлар тәшкил иткән (Фирсов, 1869, 243).

Патша хөкүмәте христиан диненә керүчеләргә һәр төрле өстенлекләр бирүне, мәсәлән, солдат хезмәтеннән, төрле түләүләрдән азат ителү, җир алу, җәзадан котылу һ. б. кызыксындыру чараларын кулланган (Витевский, 1897, 381). Христиан динен кабул итүчеләргә өч елга һәр төрле өстенлекләр бирелү 1731 елгы указ белән дә ныгытылган. Христианлыкны мәжбүри рәвештә яки берәр төрле өстенлек алу максаты белән кабул итүчеләрнең күпчелеге бары тик рәсми исемлектә генә христиан булып саналган. Уңайлы очрак туу белән, яңа керәшеннәрнең күпчелеге христианлыктан чыгып, элекке йолаларын үти башлаган. Мәсәлән, Казан губернасындагы Югары һәм Түбән Өзәк, Апаз, Янасага, Тат. Урмат һ. б. авылларның халкы элек керәшен булып исәпләнгән, әмма алар 19 гасырда христианлыктан чыкканнар. Мондый очраклар Уфа епархиясенә караган авылларда да күп булган, мәсәлән, Чубыклы, Баткак, Драгун Бикмәт һ. б. авылларның халкы әкрәпләп керәшенлектән чыгып беткәннәр (Златоверховников, 1899, 162).

Христиан диненнән чыгучыларга карата патша хөкүмәте кискен чаралар күргән, аларны туган авылларыннан руслар яши торган авылларга яки христиан дине йолаларын нык саклый торган керәшен авылларына күчәрәп утыртканнар. Мәсәлән, 1827—28 елларда христиан диненнән чыккан өчен 90 гаиләне, хөкүмәт кушуы буенча, Казан губернасынан Оренбург губернасына күчәрәләр һәм Чиләбе өязендәге рус авылларына таратып утырталар (Чернявский, 1900, 442—443).

Шулай итеп, керәшеннәрнең барысы да үзләренең электән яшәп килгән урыннарында түгел, ә мөселман йогынтысыннан саклау өчен күчәрәп утыртылган урыннарда да яшиләр. Патша хөкүмәтенең, миссионерларның шундый тырышлыгы нәтижәсендә, керәшеннәр татар халкының төп өлешеннән берникадәр аерымланып яшәгәннәр. Керәшеннәрнең рухи һәм матди мәдәниятендә, тел-сөйләм үзенчәлекләрендә кайбер борынгылыктар сакланган, шул ук вакытта христиан дине белән кергән йолалар һәм йоласүзләре барлыкка килгән.

Керәшеннәр барысы да бер төрле түгел, алар үз эчләрендә дә бер-берсеннән шактый нык аерылалар. Тел-сөйләм үзенчәлекләре,

шулай ук икътисади һәм рухи мәдәнияткә караган үзенчәлекләрен чагыштырып караганда, шактый ерак араларга сибелеп утырган керәшен татарларының биш зур төркеме бүленеп чыга:

Казан арты керәшеннәре;
Түбән Кама тирәсе керәшеннәре;
Чистай керәшеннәре;
Тау ягы керәшеннәре;
Нагайбәк керәшеннәре.

Керәшен сөйләшләренен өйрәнелү тарихы. Керәшеннәренен тормыш-көн күреш һәм рухи үзенчәлекләренә инде XIX гасырда ук күп кенә тикшеренүче галимнәр игътибар иткәннәр (Гаврилов, 1874; Апаков, 1877; Матвеев, 1896, 1907; Даулей, 1903; Филиппов, 1915 һ. б.). Совет чорында керәшеннәренен рухи һәм икътисади якларын Н. И. Воробьев (1927; 1928, 1929 һ. б.) һәм Ю. Г. Мөхәммәтшин (1977) өйрәнделәр һәм фәнни хезмәтләр яздылар.

Керәшеннәренен тел-сөйләм үзенчәлекләрен өйрәнү XIX гасырның икенче яртысында Н. И. Ильминский системасын кабул итү нәтижәсендә башланып китә, керәшенчә-татарча-русча сүзлекләр чыгарыла (Остроумов, 1892; Воскресенский, 1894).

1947 елда проф. Л. Жәләйнең "Татар диалектологиясе" дигән китабы дөнья күрә. Анда беренче мәртәбә татар теленен барлык өч диалектына характеристика бирелә. Казан арты сөйләшләрен язган бүлектә шул төбәктәге керәшен татарлары сөйләшләреннән дә мисаллар китерелә. 1966 елда Г. Якупова Зәй елгасы буендагы авыллар сөйләшенә караган мәкалә бастырып чыгара, анда унбер авылның сөйләше тикшерелә. Шуларның өчесе — керәшен авыллары, ләкин автор биредә керәшен сөйләшләре өчен генә характерлы үзенчәлекләрен күрсәтүне максат итеп куймый. Л. Арсланов тау ягы сөйләшләренә багышланган мәкаләсендә (ТТӨ, 1965) керәшен сөйләшенен фонетик, морфологик һәм лексик үзенчәлекләрен дә анализлый. Ф. Ю. Юсуповның "Көнъяк Урал һәм Урал арты сөйләшләре" (1979) дигән монографиясе Курган һәм Чиләбе өлкәсендәге татар сөйләшләрен өйрәнүгә багышлана һәм автор, беренчеләрдән булып, нагайбәк керәшеннәренен тел үзенчәлекләрен дә тикшерә, аның урта диалектка караган аерым бер сөйләш икәнлеген ачыклай.

1974 елда чыккан "Татар диалектологиясе буенча материаллар" дигән китапта Ф. Баязитованың "Түбән Кама тирәсендәге керәшен сөйләшләре" һәм Ф. Юсуповның "Урта диалектның нагайбәк сөйләше" дигән мәкаләләре дә тупланган. 1977 елда Н. Б. Борһанованың "Казан арты керәшеннәре сөйләшен төп билгеләре буенча төркемләү" дигән мәкаләсендә (ТТӨ, 1977) Казан арты керәшеннәренен төп билгеләре, үзенчәлекле яклары билгеләнә. 1986 елда Мәскәүдә "Фән" нәшриятендә Ф. Баязитованың "Гово-

ры татар-кряшен в сравнительном освещении" дигән китабы чыгарылды, ул керәшен татарлары сөйләшләрән әдәби тел һәм башка төрки телләр белән чагыштырып өйрәнүгә багышланган иде.

Өлеге укучыларга тәкъдим ителә торган хезмәт исә соңгы еллардагы экспедиция материалларын да өстәп язылды һәм биредә йола һәм гореф-гадәтләргә, фольклорга күбрәк урын бирелде.

Автор, авылларда үзе очрашкан тел һәм йола белгечләренә материал жыйнауда ярдәм иткәннәре һәм үзләренә белемнәре белән бик теләп уртаклашканнары өчен, зур рәхмәтләрен белдерә.

Керәшен сөйләшләрә һәм урынчылыклары

Казан арты керәшеннәре. Бу төбәктәге керәшен авылларының күпчелеге элекке Казан губернасының Мамадыш, Лаеш һәм Казан өязләренә, шулай ук Вятка губернасының Малмыж өязенә караганнар (Одигитриевский, 1895,5). Казан арты керәшеннәре төркеме чагыштырмача борынгырак булып исәпләнелә (Мухаметшин, 1977,27) һәм тарихчылар фикеренчә, алар элек-электән шушы урыннарда яшәгән җирле халык булганнар (Шпилевский, 1877,89—91; 399; Юсупов, 1960,106—107; Чернышев, 1970, 284—291). Е. Малов мәгълүматларына караганда (1910, 43), Казан епархиясенә буйсына торган өязләрдә 1862—1863 елларда иске һәм яңа керәшеннәрнең саны 45347 кеше булган:

өяз	иске керәшеннәр	яңа керәшеннәр
1. Мамадыш	15039	265
2. Лаеш	12270	83
3. Спас	187	375
4. Чистай	3252	704
5. Казан	1601	960
6. Зөя	593	4709
7. Төтеш	—	—
8. Цивиль	1090	—
9. Чебоксар	—	427
Барлыгы	34042	11305

Тарихи материаллардан күренгәнчә, татарларны христианлаштыру чорында татарлар белән янәшә яшәп, алар йогынтысында торган күп кенә башка халыклар, удмурт, марилар һ. б. да христиан диненә кертелгәннәр һәм керәшен булып, татарлар белән аралашып киткәннәр (Кунцевич, 1905, 352). Казан арты төбәгендә күп кенә татар авылларына нигез салучылар удмуртлар һәм марилар булган, соңга таба алар татарлар белән аралашып, кушылып беткәннәр яки күчеп киткәннәр (Износков, 1882, 105—106; Коблов, 1910,25). Казан арты топонимикасында удмуртлар белән

бәйле булган авыл исемнәре: Дорга, Чепья, Жумыя (Юмья) һ. б., шулай ук борынгы мари халыкларына барып тоташа торган пор сүзе белән ясалган авыл исемнәре (мәсәлән, Поршур) дә очрый (Худяков, 1917, 51; Тепляшина, 1963, 263; Саттаров, 1973, 178; 1977, 24—25; Сепеев, 1970, 284 һ. б.).

Моннан тыш, Казан ханлыгы чорында күп кенә ногайларның да Казан арты территориясендә урнашып калулары турында мәгълүматлар бар (Перетяткович, 1887, 128—136; 166—170). Татар халкы формалашуында ногай этносының катнашкан булуы мөмкинлеген хзерге чор галимнәре дә таныйлар (Чернышев, 1971, 290; Булатов, 1975, 186—191; Закиев, 1977, 159; Гарипова, 1982, 123). Археолог-галимнәр язган хезмәтләр дә бу турыда әйтелгән фикерләр бар (Халиков, 1978, 125; Фахрутдинов, 1978, 156).

Тел үзенчәлекләре ягыннан Казан арты керәшеннәре бер төрле генә түгел, бу сөйләшкә берничә урынчылыкка бүлөп карарга мөмкин:

Мишә буге керәшеннәре сөйләшкә;

Ташкирмән авылы сөйләшкә;

Пакшин авылы сөйләшкә;

Вятка буге авыллары сөйләшкә;

Кама буге авыллары сөйләшкә;

Шушма буге авыллары сөйләшкә;

Кукмара керәшеннәре сөйләшкә.

Мишә буге урынчылыгы. Питрәч районы Янсуар (Янцевары), Нырсуар (Нырсовары), Талкыш (Толкияз), Тегермән тавы (Таутермень), Кибәч (Кибячи), Кәвәл (Ковали), Әлбәдән (Альведино), Керәшен Сәрдәсе (Крещ. Серда), Керәшен Казысы (Крещ. Казиле) авылларында яшәүче керәшеннәр сөйләшкә Казан арты сөйләшләре арасында күп кенә үзенчәлекле яклары белән аерылып тора. Бу авыллар элекке ногай юлы¹ өстенә утырганнар һәм сөйләштә түбәндәге үзенчәлекләр күзетелә:

а авазы — арткы рәт, түбән күтәрелештә, бик ачык итеп әйтелә: *алма, кара, бара*. Икенче һәм өченче ижекләрдә, иренләшкән авазлардан соң килгәндә, *а* авазы бик нык иренләштереләп әйтелә: *озок* — әд. *озак*, *тото* — *тота*, *тузон* — *тузан*, *бара тогон ыйы* — *бара торган иде*.

ә авазы ике төрле вариантта: әдәби телдәге кебек киң әйтелешле *ә* һәм ябык, тар әйтелешле *â* булып әйтелә. Тар сузыклар *и, э (е)* булган ижекләрдән соң *â* варианты килә: *пешерâ, килâлâр, беткâн*.

¹ Административ-территориаль яктан Казан ханлыгы берничә өлешкә: Алат, Арча, Жәри, Галич, Ногай даругаларына бүленгән булган. Даруга — монгол сүзе, идарә итүче дигән мәгънәдә кулланылган, ягъни монголларга буйсынган биләмәләргә белдергән. Соңга табарак даруга сүзе рус телендәге дорога сүзе белән тәңгәлләштереләп, татар теленә дә юл сүзе булып кереп киткән.

Әдәби телдәге тирән тел арты *к* авазы бу сөйләштә аеруча каты итеп әйтелә. Сүз һәм иҗек ахырында килгән *к*, *қ* авазы кайбер очрақларда бугазда ясала торган йомык аваз, (һәмзә) белән алмаштырыла: *бүлә'* — бүләк, *жана'* — яңак, *балы'* — балык, *чәйне'* — чәйнек һ. б.

ж, *ч* тартыклары берникадәр шартлау элементы белән, аффриката булып әйтеләләр: *джиләк* — җиләк, *тчакырым* — чакырым, *тчиләк* — чиләк.

Тел алды *ч*, *ш* тартыклары кайбер сүзләрдә тел алды *т* тартыгы белән алмаштырыла: *тушы* — шушы, *тушылай* — шушылай, *тишен* — чишенә, *тишмә* — чишмә.

'*ч-с/с*' күренеше, сирәк булса да, түбәндәге мисалларда чагыла: *акса'а* — акча, *пыс'рак* — пычрак, *ич/ис* (барды ис) — барды бит һ. б.

й~дж~з/дз: *зегерме /дҗегерме* — йегерме (егерме), *дзәлык /дҗәлык* — йәлык (ялык), *зөзөк /йөзөк*.

дҗ~дз~д~й: *джук/джу'дзук /дук* — йук (юк), *джугары* — зугары — дугары — йугары (югары).

Морфологиядә характерлы үзенчәлек — боерык *фигыльнең* -гын/-ген кушымчалары белән ясалган формасының актив кулланылуы күзгә таплана: *эчеген чәй* — чәй эч, *утырыгын түрдә* — түрдән утыр һ. б.

Мин, син зат алмашлыклары юнәлешендә *мәңә /миңә /маңә /маа, сиңә /сәңә /саңә /саа* формасында кулланылалар: Саңа бирәләрме ул кәртчекләре?

Бу төркем керәшеннәр сөйләшендә башка төрки халыклар: ногай, кумык, каракалпак һ. б. белән уртак булган диалекталь сүзләр дә байтак. Мәсәлән, берничәсе:

Аптый — апа; ногай телендә *аптей* — олы кыз туганга иркәләп эндәшү сүзе.

Абалау — өрү; ногай телендә *абалав* — өрә-өрә таплану (эт турында).

Ардаклау — карау, тәрбияләү; каракалпак телендә *ардаклау* — хөрмәтләү, кайгырту.

ТЧетчекей — чәчәкле, бизәкле чынаяк; ногай *шешекый* — чәчәк.

Шулай ук башка керәшеннәр белән уртак сүзләр: *тамакса* — муенга киелә торган бизәнү әйбере; ногай телендә — *тамакша* — йөгәннең алгы өлеше; *айгабагар* — көнбагыш, каракалпак телендә — *айгабар*; *кәбен кыйу* — чиркәүдә никахлашу, кумык телендә *кебин кыйыу* — дини йола буенча өйләнешү һ. б.

Ташкирмән урынчылыгы. Ташкирмән авылы Татарстанның Лаеш районында, Мишә елгасы тамагында урнашкан. Бу авылның сөйләше күпчелек үзенчәлекләре белән Мишә буе керәшеннәре сөйләшләренә якын тора, шул ук вакытта аермалы яклары да бар. Мәсәлән, морфологиядә икенче зат хикәя *фигыльләрнең* -сың/ -сең формасы урынына кыскартылган -ң формасы кулла-

ныла. Мисаллар: *Тыннап тораң* (торасың) *әле син безне*. *Урамнан бараң* (барасың) да, *чаттагы өйгә керәң* (керәсең). *Әллә куркаңмы?* (куркасыңмы).

Археологлар хезмәтләреннән күренгәнчә, Ташкирмән авылы бик борынгы булырга тиеш. Авыл янында гына элекке шәһәр-крепость калдыклары табылган (Калинин, Халиков, 1954, 62; Старостин, 1971, 46). Топонимикада "Кала башы", "Бишек тау" аталары сакланып калган. Һәр елны жәй башында, троицын, ягъни яфрак бәйрәме көнне бу авылның өлкән буын хатын-кызлары бергә жыелып, "Кала башы" дигән урынга киләләр һәм үзләренең борынгыдан дәвам итеп, буыннан-буынга күчеп килгән "изге" дип саналган җырларын җырлыйлар. Бу урында элек изге халык, болгар бабалар яшәгән, шул изгеләр өчен җырлыйбыз, дип аңлаталар.

Өлкән буын кешеләре шулай ук һәртөрле келәүләрне дә хәтерлиләр. Мәсәлән, *сабан келәше* — яз көне чөчүгә чыгар алдыннан үткәрелә; *сабан келәше, ташык келәше* һ. б. Келәү үткәрелә торган урында миләш агачына чүпрәккә төреп тәңкәләр элەп куя торган булганнар һәм ул урынны **кирәмәт** дип атаганнар (Износков, 1985, 34—35).

Пакшин урынчылыгы. Биредә Мамадыш районы Керәшен Пакшин авылының сөйләше күз алдында тотыла. Авыл картларының сөйләүләренә караганда, бу авылга бик борынгы заманнарда ук хәзерге Чистай төбәге тирәләреннән күченеп килеп утырганнар. Бу авылның халкы күбрәк өч төрле фамилия йөртә: Минкин, Минкашев, Мальцев. Керәшен Пакшин авылы сөйләше түбәндәге үзенчәлекләре белән аерылып тора:

а авазы иренләшмәгән, ачык аваз. Иренләшкән авазлар булган иҗекләрдән соң килгәндә, ул көчле иренләшеп әйтелә: *тулойок* — тула ойык (оек), *озотолор* — озаталар, *кодо* — кода, *тузон* — тузан, *куйон* — куйан (куян) һ. б.

ә авазы *и, э (е), ө, ү* авазлары булган иҗекләрдән соң килгәндә, шул авазларга охшап әйтелә: *жирги* — җиргә, *шикир* — шикәр, *жөрмә* — йөрмә, *өстәлдә* — өстелдә, *эшке* — эшкә, *пешере* — пешерә, *түгерек* — түгәрәк.

Әдәби телдәге *к, г* тирән тел арты тартыклары бу сөйләштә, мишәр диалектындагы кебек, тел арты авазлары булып әйтеләләр: *кар, кара* һ. б.

Әдәби телдәге *з* тартыгы урынына күп кенә сүзләрдә интерденталь *д* әйтелә: *одон* — озын, *дәңгәр* — зәңгәр, *жөдөк* — йөзек, *кәдәр* — хәзер һ. б.

Вятка буе урынчылыгы. Бу урынчылыкка Мамадыш районының элекке Жәри юлына караган, Вятка буена урнашкан авыллар сөйләше керә. Ул авыллар түбәндәгеләр: Мучалы (Ст., Н. Мочалкино), Дүсмәт (Дюсьметьево), Кумазан башы (Крещ. Ерыкса), Яңа Комазан (Новый Кумазан), Әжмәк (Васильево), Жәри (Зюри).

Бу урынчылыкның иң төп үзенчәлегә — әдәби телдәгә *з* урынына интерденталь аваз *d* ны куллану. Мәсәлән: *дабут*—завод, *үдем* — үзем, *bodayu* — бозау, *dәңгәр* — зәңгәр, *әдерәк* — әзрәк һ. б.

Кама буе урынчылыгына түбәндәге авылларның сөйләше керә: Мамадыш районының; Чиябаш (Никифорово), Кече Берсут (Владимир), Олы Әрнәш (Бол. Арташ), Югары Әрнәш, Түбән Әрнәш, Албай, Урманчи, Кылыччы (Кулуци) авыллары; Балык Бистәсе районының: Зур, Урта, Кече Мәшлөк авыллары (Бол., Ср., Мал. Машляки), Шомыртбаш (Шеморбаш), Урей (Уреево—Челны), Алан-Полян, Тупылат (Иванаево) авыллары; Саба районының: Сүбаш, Кылбагыш (Ст. Карабаян), Тәмте (Тямти) авыллары.

Бу авыллар сөйләшендә *a* авазы ачык, иренләшмәгән аваз: *ак*, *кара*; *ә* авазы ике төрле вариантта кулланыла: әдәби телдәгә кебек киң әйтелешле *ә* һәм тар *ә* ^аавазы. Соңгысы *и*, *э* (*e*) авазлары булган иҗекләрдән соң күзәтелә: *шикәр*, ^а*чиләк*; *қ*, *μ* тирән тел арты тартыклары, рус теленнән кергән сүзләрдә дә кулланылар: *Луқа* — Лука, *лақ* — лак, *қарашат* — кровать, *қапитан* — капитан һ. б.

Беренче һәм икенче затта тартым кушымчалары белән килгән төшем килешенен угыз телләренә хас булган формасы кулланыла: *әйбереңе* — әйбереңне, *үзеңе* — үзеңне, *кызымы* — кызымны, *чәчеңе* — чәчеңне һ. б.

Бу төбәктәгә керәшен авылларында христиан бәйрәмнәре көннәренә туры китереп "чүк бәйрәме"н бәйрәм итәләр. Мәсәлән: өч Әрнәшнен чүк бәйрәме була: Югары Әрнәш, Түбән Әрнәш, Зур Әрнәш, Мәшнәк чүгә — Мәшлөк авылы бәйрәме, питырау чүгә — питрау бәйрәме һ. б.

Шушма буе урынчылыгы. Бу урынчылыкка Балтач һәм Кукмара районнарына караган түбәндәге авылларның сөйләше керә: Биктәш (Биктяшево), Дорга (Дурга), Иске Чепья (Ст. Ципья), Югары Чура (Верх. Чура), Кече Чура (Мал. Чура), Поршур һәм Киров өлкәсе Малмыж районының Носла (Нусла) авылы сөйләше дә шушы урынчылыкка карый.

Югарыда күрсәтелгән авыллар сөйләшендә түбәндәге үзенчәлекләр саклана:

a авазы сүз башында чагыштырмача ачык аваз, ирен авазларынан соң килгәндә көчле иренләшә: *ата*, *алма*, *тота*⁰, *шула*⁰*й*, *тушорла*⁰*р* — хайваннар.

о, *ө* авазлары тәэсирендә, алардан соңгы иҗекләрдә килгән *ы*, *е* сузыклары да иренләшеп әйтеләләр: *боронгы* — борынгы, *бөйстөр* (бистөр) — сөлге, *кош коно* — кыш көне.

к, *г* авазлары әдәби телдәгә кебек тирән тел арты авазлары булып әйтеләләр. Сүз һәм иҗек ахырында килгәндә *к* авазы бугада ясала торган йомык аваз' (һәмзә) белән алмаштырыла: *коча'лый* — кочаклый, *карма'* — кармак.

' (һәмзә) сонор *л, н* авазларыннан алда килгән *т* тартыгы урынына да кулланыла: *рә'ле* — рәтле, *а'на* — атна, *за'лы* — затлы һ. б.

Ике сузык арасында килгән *з* авазы түбәндәге сүзләрдә төшөп калдырып әйтелә: *та(з)ын* — тагын, *нийә* — нигә, *саат* — сәгать, *иртә(з)ә* — иртәгә.

Инфинитивның *-ма(з)а -мә(з)ә* формасы башка сөйләшләр белән чагыштырганда активрак кулланыла: *Май җазма(з)а менәм дигән ийе. Тауы'ларга ашама(га) бирмә дә киләм, дей.*

2 зат күплек сандагы хикәя фигыльләр *-сыгыз /-сегез* формасы белән белдерелә: *Ишекне ача беләсегезме? Җырлый беләсегезме?*

Кукмара урынчылыгына түбәндәге авыллар керә: Җумья (Ошторма-Юмья), Сәрдәвеч (Сардаусь), Үрәчбаш (Урясбаш), Түбән Үрәс (Нижний Уряс). Бу авыллар арасында Җумья (Ошторма-Юмья) авылы шактый үзенчөлөклә булуы белән аерылып тора. Авылның яртысы удмурт, яртысы керәшен татарлары. Удмуртлар татарча, керәшеннәр удмуртча сөйләшә беләләр. Бу авылның сөйләшәндә *а* авазы ачык, иренләшмәгән: *Анна*, *алма*; *к, г* — тел арты тартыклары: *кагыз, кара*; *ы, е ~ и*: *ичә* — эчә, *иченә* — эченә; *а ~ е җәйдәк* — җайдак һ. б. Авылда керәшеннәр һәм удмуртлар өчен уртақ булган сүзләр күп. Мәсәлән, туганлык терминнары; *анай* — әни, *атай* — әти, *апай* — апа. Йолаларга караган сүзләр: *пучы бәйрәме* — башка керәшеннәрдә *ул бәрмәнчек, бәрмәчлекей, бәрмәктеки* дип йөртелә. *Пучы* сүзе удмурт телендә тал, агач бөрсә дигән мәгънәгә белдерә; *кечтун көн* — үлгән кешегә искә алу көне, удмурт телендә *кисътон карон* — үлгән кешегә искә алу, поминки; *бужы чабу* — башка керәшеннәрдә — *нардуган чабу*. Чипца бие татарларында һәм Удмуртиядә яшәүче бисермәннәрдә шул ук мәгънәдә *божо йачкылау* дигән сүзләр белән белдерелә.

Түбән Кама тирәсендә яшәүче керәшеннәр. Татарстанның Алабуга, Тукай (элек Чаллы), Минзәлә, Әлмәт, Зәй, Түбән Кама районнары һәм Башкортстанның Бакалы районында 100 гә якын авылда керәшеннәр яши. Фәнни әдәбиятта, архив документларында һәм Уфа губернасына караган язмаларда бу якларда яшәүче керәшеннәргә XVI—XVII гасырларда элекке Казан ханлыгы территориясенә үзәк өлешеннән күчеп утырганнар дип күрсәтелә. Бу күчеп килүнең сәбәпләре, беренчедән, халыкның табигый байлыктары мул булган буш җирләргә агылуы булса, икенчедән, халыкның көнчыгышка таба, Уфа губернасы территориясенә күченүенә шулай ук патша хөкүмәте тарафыннан социаль һәм милли изүнең, дини эзәрлекләүнең көчәюе дә сәбәп булган, дип күрсәтелә (Григорьев, 1948, 236). Аерым чыганаclar буенча Тукай, Минзәлә, Зәй, Алабуга районнарындагы керәшен авылларының бик күптәннән яшәп килгәнлегенә күренә. Мәсәлән, тарихи актларда 1676 елда Кама арты линиясендә урнашкан Ләке һәм

Баграж авылларына башкортларның һөжүм ясауы турында әйтелә (Кеппен, 1861, 360).

Югарыда күрсәтелгән төбәкләрдә яшәүче керәшен татарлары Уфа епархиясенә караган язмаларда һәм архив документларында "иске" керәшеннәр дип теркәлеп калдырылганнар. Архивта сакланган һәм иске керәшеннәр яши торган авылларны күрсәткән исемлектә Юшады, Мөлкән, Мөләкәс, Сәвәләй, Драгун-Бикмәт, Пәнәче һ. б. авыллар бар (ЦГА БАССР, ф. 138, оп. 2, ед. хр. 47).

XIX гасырда христиан динен саклау һәм аның йогынтысын ныгыту максаты белән керәшен авылларында чиркәүләр салына башлый. Мәсәлән, Уфа епархиясе язмаларында түбәндәге мәгълүматлар бар:

Юшады авылы — чиркәү 1885 елда салынган, приходта 1785 иске керәшен, чирмешләр, 407 чуваш, 196—мөселманлыкка чыккан керәшеннәр.

Мөлкән авылы — чиркәү 1890 елда салынган, приходта 1818 иске керәшен, 80—мөселманлыкка чыккан керәшен.

Балтай авылы — чиркәү 1889 елда салынган, приходта 291 керәшен, 34—мөселманлыкка чыккан керәшен.

Сәвәләй авылы — чиркәү 1889 елда салынган, приходта 291 керәшен, 34—мөселман диненә чыккан керәшен.

Драгун-Бикмәт авылы — чиркәү 1889 елда салынган, приходта 410 чуваш, 61—мөселман диненә чыккан керәшен.

Баткак авылы — чиркәү 1882 елда салынган, приходта 137 керәшен, 532—мөселман диненә чыккан керәшен.

Мөләкәс авылы — чиркәү 1888 елда салынган, 2898 — иске керәшен.

Балчыклы авылы — чиркәү 1882 елда салынган, иске керәшеннәр.

Аты авылы — чиркәү 1890 елда салынган, приходта 1705 иске керәшен, 397 чуваш, 379—мөселман диненә чыккан керәшен.

Ләке авылы—чиркәү 1782 елда салынган, 1932 — иске керәшен.

Борды авылы — чиркәү 1888 елда салынган, приходта 2450 иске керәшен, 49—мөселман диненә чыгуы.

Усы авылы — чиркәү 1895 елда салынган, 941—iske керәшен.

Кили авылы — чиркәү 1871 елда салынган, приходта: 23 башкорт һәм типтәр, 1133—iske керәшен, 297—мордва.

Маты авылы — чиркәү 1887 елда салынган, приходта 683 чуваш, 1021—iske керәшен.

Ахман авылы — чиркәү 1893 елда салынган, 28—мәжүси чуваш һәм иске керәшеннәр (Златоверховников, 1899, 120—150).

Түбән Кама тирәсе керәшеннәренә сөйләше үзе дүрт урынчылыкка бүлеп карала.

Алабуга урынчылыгы түбәндәге авылларны үз эченә ала: Айталан, Зур Шүрнәк (Бол. Шүрняк), Иске Үтәгән (Ст. Утяганово),

Монай (Мунайка), Иске Бигәш (Ст. Гришкино), Черкас (Черкасово), Үмәк (Умково) — Алабуга һәм Менделеев районы авыллары, Порым, Тулабай — Удмуртиянең Грахов районы авыллары.

Тарихи хезмәтләрдә хәзергә Алабуга районы тирриториясендәгә керәшен авылларының барлыкка килүе Алабуга шәһәренә нигез салынган чорларга туры килә дип күрсәтелә (Шишкин, 1901). 1735 елда сенат указы белән Казан өязе, Жәри юлына караган Алабуга шәһәрендә (ул вакытта Дворцовое село дип аталган) удмурт, мордва, чуваш һәм керәшен татарларын христиан диненә кертү һәм рус теленә өйрәтү өчен мәктәп ачылган. Бу мәктәп ачылганчы, XVI гасырда ук инде тирә-яктагы зур-зур авыллар тулысынча хрисанлаштырылган булганнар. Мәсәлән, Алабугадан ерак түгел татарлар яши торган Иске Бигәш (Ст. Гришкино), Елово, Үмәк авыллары һәм Минзәлә өязенең күп кенә авыллары, шулай ук Борды, Балчыклы, Пәнәче, Мөләкәс һ. б. элек-электән үзләрен керәшеннәр дип атап йөрткәннәр. Алар христианлашу чорын И. Грозныйның Казанны алу һәм Алабуга шәһәренең барлыкка килү вакытлары белән бәйләп аңлаталар (Шишкин, 1901, 45; Васильев, Бехтерев, 1870, 75).

Алабуга һәм Минзәлә өязе керәшеннәре барысы да дип әйтерлек Жәри юлына караганнар. Борынгыдан ук сәүдә, аралашу максатларына хезмәт иткән бу юл Казаннан башланып, Мамадыш өязенең Жәри авылы турысыннан үтә һәм көнчыгышка Алабугага кадәр килә, аннан шактый киң тасма булып сузылган Кама бие авылларын үз эченә ала. Борынгы тарихи актларда, документларда бу юл бик еш телгә алына.

Алабуга урынчылыгы түбәндәгә үзенчәлекләре белән характерлы: *а ~ ә: жәйдәк — жәйдак, жамагат — жәмәгать; өй ~ ү: өрәнеү — өйрәнү;*

-мыни / -мени сорау кисәкчәсендә *н* авазы төшереп калдырып әйтелә: *Эшкә чыкмадыңмый (чыкмадыңмыни)? Кина була дей.— Бүгеммей? (бүгенмени?)*;

-кай / -кәй иркәләү кушымчасы актив кулланыла: *жаникай, жаулыкай, күмәкәй—күлмәкәй.*

Кебек тойола конструкциясе урынына *тийә* сүзе кулланыла: *Бу жаулык мийа ашыр тийә. Ашыгыз тәмне тийә.*

Алабуга төбәгә керәшеннәре бүгенге көннәргә кадәр борынгы киём-салымнарның тулы комплектын саклаганнар һәм киёмнәренең, бизәнү әйберләренең көньяк удмуртлар һәм бисермәннәренекә белән охшашлыгы, уртаклыгы нык сизелә (Белицер, 1861, 77—78).

Н. И. Воробьев (1964, 47) Алабуга төбәгә керәшеннәренең татарлашкан удмуртлар булулары мөмкин дигән фикерне әйткән. Әмма ләкин аларның телендә удмурт субстраты сизелми. Авылларның исемнәре, күпчеле, борынгы болгар исемнәренә туры килә (Саттаров, 1973, 219, 231).

Чаллы урынчылыгына Тукай (элекке Чаллы) районының Мөләкәс (Мелекес), Борды (Бурды), Урта Пәнәче (Сред. Пинячи), Кабан-Бастрык, Югары, Урта һәм Яңа Баграж (Верх., Сред. и Новый Баграж), Поповка авыллары, Түбән Кама районының Зур Аты (Бол. Аты), Чабья, Кече Жырыклы (Мал. Ерыклы), Балчиклы, Келәтле (Клятти), Кашай (Кашаево), Наримановка, Ширмеш авылы (Байданкино); Минзәлә районының Югары Юшады (Верх. Юшады), Иске Мөлкән (Ст. Мелькен), Кадрәк (Кадряково) авыллары; Сарман районы Ләке (Ляки) авылы, Мөслим районы Керәшен Шуран (Крещ. Шуран), Усы авыллары керә. Әлегә авыллар бер-берсе белән аралашып, йөрешеп яшиләр.

Сөйләүләренә караганда, Түбән Кама тирәсе керәшеннәре хәзерге Мамадыш якларыннан күчеп килгәннәр. Мәсәлән, Наримановка авылы Кылыччыдан, Чабья авылы Мамадыш районы Иске Чабья авылыннан килгән, дип сөйлиләр.

Бу урынчылыкның аерылып тора торган үзенчәлекләре күп түгел. Ул гомумән керәшен сөйләшләре өчен хас булган үзенчәлекләр белән, сөйләшнән чагыштырмача сафлыгы, чисталыгы белән характерлы булып тора.

а авазы әдәби телдәге артикуляциядән аерылмый.

қ — *μ* — тирән тел арты авазлары.

ф ~ *п*: *керпек* — керфек, *тупрак* — туфрак;

х ~ *к*: *кат* — хат, *қабәр* — хәбәр;

й ~ *ж*: *жәшел* — яшел, *жепәк* — ефәк һ. б.

Морфологик үзенчәлекләр, нигездә, фигыльләр өлкәсендә күзәтелә (хәл фигыльнән *-гачын* / *-гәчен*, инфинитивның *-мага* / *-мәгә*, сыйфат фигыльнән *-малы* / *-мәле* формалары һ. б.). Юнәлеш килешенән *-нар* / *-нәр*, *-ңгар* / *-ңгәр* кушымчалары кулланыла.

Зәй урынчылыгына түбәндәге авыллар керә: Сәвәләй (Савалеево), Якты Күл (Светлое Озеро), Илтән-Бута (Ильтен-Бута), Сәрәпәле (Сарапала), Төгәй (Тюгеевка).

к, *г* авазлары әдәби телдәге кебек тирән тел арты авазлары түгел, ә тел арты тартыклары: *кар*, *камыр* һ. б.

-ой / *-ый* дифтонглары мишәр сөйләшләрендәге кебек үк, монофтонглаштырылып әйтеләләр, ягъни *ой* > *и*, *ый* > *и*: *койма* > *кима*, *кыйбат* > *кибат* һ. б.

-өй дифтонгы аерым сүзләрдә монофтонглаштырыла: *сөйли* > *сүли*, *өйрәтә* > *үрәтә*.

Әдәби телдә алгы рәт сузыклары белән әйтелә торган кайбер сүзләр арткы рәт сузыклары белән әйтеләләр: *кабар* — хәбәр, *ракатланып* — рәхәтләнеп, *казыр* — хәзер. Алгы рәт сузыклары белән килгән кайбер сүзләрдә сингармонизм законы бозыла: *бакиллек* — бәхиллек, *калле* — хәлле, *эракмәт* — рәхмәт, *кастәрләү* — хәстәрләү, *катер* — хәтер.

Кайбер сүзләрдә *у*, *ү* авазлары *о*, *ө* белән алмашына: *бөтән* — бүтән, *төгөл* — түгел, *норло* — нурлы, *мөгөз* — мүгез.

ж аязы, әдәби телдән аермалы буларак, әз генә шартлаулы аффриката: *джегет, джаман, джасый* һ. б.

ч аязы кайбер очрақларда бик ңык нечкәртелеп, ч' — с' булып ишетелә: *с' иркәү* — чиркәү, *төс' е* — төче, *с' ыгара* — чыгара, *эс' әләр* — эчәләр.

Тартым кушымчалары белән килгән төшем килеше беренче һәм икенче затта угыз телләренә хас булган формада төрләнә, ягъни *-ны/-не* урынына *-ы/-е* кушымчалары килә: *чәчеңе* — чәчеңне, *кийарларымы* — кыярларымны һ. б.

Әлеге урынчылыкка караган авыллар сөйләшәндә урта диалектка да, мишәр диалектына да хас сүзләренң кулланылуы кызыклы: *арчи* — туйда кыз ягыннан килгән туганнары, дус-ишләре, *акулча* > рус. колица — койма, киртә; *тен ката* — тән бую.

Тел үзенчәлекләре ягыннан караганда, әлеге урынчылыкка кергән авылларда мишәр диалекты вәкилләре дә яшәгәнлегә, сөйләшәндә мишәр диалекты белән уртаклыгы күренә. Күрәсең, бирегә мишәр диалекты таралган төбәкләрдән килеп утыручылар да булгандыр. Ләкин биредәге өлкән буын вәкилләренә сөйләве буенча һәм Уфа епархиясә язмалары күрсәтүенчә, бу авылларда татарлашкан чувашлар да яшәгәннәр. Шундый авыллар рәтендә Сәвәләй, Баткак, Драгун-Бикмәт, Базгыя авыллары телгә алына (Матвеев, 1910, 55). Сәвәләй авылында иске керәшеннәр белән бергә 52 чуваш яши дип әйтелә (Златоверховников, 1859, 150). Бу чувашларны чыгышлары ягыннан Казан һәм Сембер губерналарынан дип күрсәтәләр (Черемшанский, 1859, 173).

Бакалы урынчылыгына Башкортстанның Бакалы районындагы керәшен авыллары: Иске Әжми (Ст. Азмеево), Божыр (Бузюрово), Яңа Балыклы (Новый Балыклы), Әрнәш (Новый Маты), Яңа Илек (Новоиликово), Утар (Утарово) һәм Шаран районының Базгыя (Базгиево) авылларының сөйләше керә. Бу авыллар элек Уфа губернасы Бәләбәй өязенә Бакалы һәм Нагайбәк волостларына караганнар. Бакалы керәшеннәренә тарихы шулай ук бик күптәннән килә һәм ул бик катлаулы. 1736 елда төзелгән Нагайбәк крепосте ул чор өчен әһәмиятле хәрби объект булган, биредә шулай ук жирле һәм күченеп килгән халыкны христианлаштыру эшләре дә алып барылган (ЦГА БССР, ф. 2, оп. 65, д. 12). Нагайбәк крепосте тирәсендәге авылларда керәшен-казаклар (ягъни хәрби хезмәттә торучылар) һәм керәшен типтәрләр дә яшәгәннәр. Мәсәлән, архив материаллары күрсәткәнчә, 1831 елда Бакалы авылында 49 керәшен типтәр, 121 казак, Балыклы авылында 61 керәшен-типтәр, 77 казак, Ахман авылында 21 керәшен-типтәр, 92 казак, Маты авылында 57 керәшен-типтәр, 132 казак исәпләнгән (ЦГА БССР, ф. 2, оп. I, ед. хр. 2559). Алар арасында еш кына жир өчен низагълар чыгып торган. Соңрак, казакларны Оренбург линиясенә күчерелеп утырткач, аларның жирләренә Казан губернасының үзәк районнарыннан керәшеннәргә китереп

утыртканнар. Биредәге керәшеннәрнең саны Нагайбәк крепостенда чукуындырылганнар исәбенә дә арта барган.

Әлеге төбәк этник яктан бик чуар: руслар, чуваш, мари, мордва, удмурт авыллары татар авыллары белән аралашып утырган (Ремезов, 1889, 16). Чувашларның күбесе Казан һәм Сембер губерналарыннан, ә мордвалар — Пенза губернасыннан килгәннәр. Мари, мордва һәм чуваш авылларына татарларның йогынтысы көчле булган. Нәтижәдә кайбер мари һәм чуваш авыллары татарлашканнар, ягъни, татарларның горейф-гадәтләрен, киём-салымнарын гына түгел, ә телен дә үзләштергәннәр (Филоненко, 1914, 25; Коблов, 1910). Мәсәлән, Бакалы районы Иске Әжми авылының халкы катнаш булган, авылга башлап нигез салучылар марилар булган. Керәшен татарлары һәм чувашлар бу авылга төрле яктан жыелганнар: Юшады — керәшен татарлары, Каран Азик — чуваш, Баткак — чуваш, Бикмәт — татарлашкан чуваш һ. б. Иске Әжми авылында хәзерге вакытта керәшен татарлары яши. Әмма әле 20 гасыр башларында да бу авылның халкы марилар белән катнаш булган. Уфа епархиясе язмаларында Әжми авылында 35 мәжүси чирмеш яшәве турында мәгълүматлар бар (Златоверховников, 1859, 150). 1920 елда булган пожардан соң, марилар аерылып чыгып, Иске Әжмидән өч чакрым ераклыкта Нарат-Чокыр дигән авыл төзеп яши башлаганнар.

Иске Әжми авылында күп еллар буена татарлар белән бер авылда яшәгәнлектән, килгән чувашлар да керәшен татарлары булып саналганнар. Шунның өстенә бу авылда мариларның да яшәве авыл халкының телендә чагылмый калмаган. Мәсәлән, бу авыл халкының сөйләшкәндә *а* авазы ике төрле әйтелә: иренләшкән *а^о* һәм ачык *а*. Өлкән буын вәкилләре телендә бер үк позициядә тел арты *қ* *ғ* һәм тирән тел арты *қ*, *ғ* авазларының да кулланылуын билгеләп үтәргә була. Алынма сүзләрдә тирән тел арты авазларының әйтелеше бигрәк нык сизелә: *қандуктыр* — кондуктор, *ғырамыт* — грамота, *қыладапшик* — кладовщик, *хытыри* — хитрый, *құқмара* — кукмара, *хохымат* — хөкүмәт, *қоғор* — каһәр, *шағар* — шәһәр, *ғонағы* — гөнаһы, *мағана* — мәгънә һ. б.

Гомумән, Бакалы төбәге керәшеннәре сөйләшкәндә аерылып тора торган үзенчәлекләр түбәндәгеләр:

ә ~ и, и ~ ә: бипкә — бәпкә, *кәм* — ким, *кәртә* — киртә, *бәк* — бик, *тирәзә* — тәрәзә.

ж ~ з: бозора — божра, *заный* — жаный.

к ~ х: хырау — кырау, *хәдерле* — кадерле.

-кай/-кәй кушымчаларының актив кулланылуы җырларда, фольклор әсәрләрендә күзгә ташлана: *бизәкәй* — бизәк, *иркәй* — ир, *бабыкай* — бабай һ. б.

-малы/-мәле аффикслары *түгел* яки *булу* сүзләре белән килеп, әдәби телдәге *-арлык/-әрлек*, *-а алырлык/- алырлык* булу яки түгел формасы урынына кулланыла: Ат белән *бармалы* (барырлык) төгөл.

Нагайбәк керәшеннәре. Нагайбәкләр дип йөртелә торган керәшен татарлары Чиләбе өлкәсенә Нагайбәк районы Кассель, Остроленко, Париж, Фершампенуаз, Астафьевка, Требия авылларында һәм Чибәркүл районы Варлам, Попово, Болотово, Краснокаменка, Ключевская авылларында яшиләр. 1924 елга кадәр административ бүленеш буенча бу авыллар Оренбург губернасының Верхнеуральск өязенә караганнар.

Нагайбәкләр XIX гасыр урталарына кадәр Уфа губернасының Бәләбәй өязе Нагайбәк крепосте тирәләрендә казнага ясак түләп яшәгәннәр. Соңыннан, башкорт бунтларында катнашмаган өчен, Нагайбәк крепосте тирәләрендә яшәгән керәшеннәр ясактан азат ителгәннәр, җирләр үз кулларына бирелгән һәм 1748 елдан башлап, бу керәшеннәрне казак сословиесенә керткәннәр, махсус казак полклары төзегәннәр (Чернавский, 1900, 114). Нагайбәкләр 1842 елга кадәр Бакалы авылы һәм Нагайбәк крепосте тирәләрендә яшәгәннәр. Әмма 1842 елда өченче казак кантоны бетерелгәч, Бакалы һәм Нагайбәк станицаларына караган авыллардан казак гаиләләрен Оренбург губернасының Верхнеуральск өязенә күчереп утыртканнар (Материалы, 1800, 193; Стариков, 1890). Рус армиясенә Италия, Германия, Франция белән булган сугышларда ирешелгән уңышларын мәңгеләштерү максатыннан чыгып, нагайбәк-керәшеннәр яши торган авылларга да шундый чит илләрдәге шөһәр исемнәре бирелгән: Париж, Варлам, Фершампенуаз, Требий һ. б. (Витевский, 1891, 258).

Нагайбәкләрнең килеп чыгышлары, кем булулары белән галимнәр күптәннен кызыксынганнар. П. И. Рычков (1762, 190), В. Н. Витевский (1891, 258) нагайбәкләрне Казан ханлыгы җимерелгәч үк чукуындырылган Арча ягы татарлары дип исәплиләр. Ф. М. Стариков (1884, 176), П. Небольсин (1852, 21) аларны чукуындырылган нугайлар дип карыйлар. С. А. Токарев (1958, 180—181) нагайбәкләрне керәшен татарлары дип исәпли. Хәзерге вакытта нагайбәкләр үзләре дә казан ягы керәшеннәре белән кардәш икәнлекләрен онытмаганнар, алар үзләрен "иске ил керәшеннәре" дип атыйлар. Нагайбәкләрнең һәм элекке Казан, Уфа губерналарында яшәгән керәшеннәрнең теле бер-берсеннән бик аз аерыла. Моңа Н. Ф. Катанов та игътибар иткән булган (1898, 14). Әмма ләкин нагайбәкләр күп еллар дәвамында татар халкының төп массасыннан читтә, башка халыклар — казах, башкортлар чолганышында яшәгәнлектән, аларның сөйләшкәндә берникадәр аермалы үзенчәлекләр дә бар. Бу турыда моңа кадәр көньяк Урал тирәсе сөйләшләрен өйрәнүче галим Ф. Юсупов хезмәтләрендә дә әйтелгән (1974, 74—91; 1979, 19).

Нагайбәк сөйләшкәндә әдәби телдән аермалы булган үзенчәлекләр фонетика, морфология һәм лексика өлкәсенә карый һәм алар урта диалектның башка сөйләшләре, бигрәк тә казан арты керәшеннәре сөйләшләре белән урта. Мәсәлән, *а* — ачык,

иренләшмәгән аваз: *карт, казан. а* авазы ирен-ирен о дан соңгы ижекләрдә килгәндә көчле иренләшеп әйтелә: *тора^о, бода^{ой}, со-ра^{оу}*; *ә* — алгы рәт, түбән күтәрелештәге аваз, бу сөйләштә ул әдәби телдәгегә караганда таррак әйтелә: *печән, килә, шикәр*. Урта диалектның башка сөйләшләре кебек үк, бу сөйләшкә дә *ж* лаштыру хас, ягъни *й ~ ж: жыл, дәнжа, жәшел* һ. б.

Грамматик үзенчәлекләре ягыннан нагайбәк сөйләше керәшен сөйләшләреннән һәм урта диалектның башка сөйләшләреннән бик аз аерыла, лексика шулай ук казан арты керәшеннәре сөйләшләре белән уртак. Болар барысы да нагайбәкләрнең казан арты керәшеннәре белән бер тамырдан булуын дәлиллиләр.

Чистай керәшеннәре. Татарстанның Чистай һәм Алексеевски районнарында ун авылда, Лениногорски районының Аланнык (Федотовка) авылында, Самар өлкәсенең Келәүле районы Урдалы (Назаровка) авылында яшәүче керәшеннәр татар-мишәрләр, чуваш, мордва һәм руслар арасында озак вакытлар янәшә яшәп, үзенчәлекле бер төркем булып формалашканнар. Кайбер авылларда, мәсәлән, Керәшен Ялтаны (Крещ. Елтань), Чуваш Ялтаны (Чув. Елтань), Ишәле (Ишалькино), Югары Кондрата (Верх. Кондрата) авылларында керәшеннәр дә, чувашлар да яши. Өлкән буын кешеләренең сөйләүләренә караганда, биредәге авылларга нигез салучылар Тамбов, Саратов, Куйбышев өлкәләреннән күчелгән татар-мишәрләр булганнар. Авылларның барлыкка килүе XVII гасырда патша хөкүмәте тарафыннан Кама арты линияләренең төзелү чоры белән аңлатыла (Рычков, 1959, 136).

Тел үзенчәлекләре ягыннан чыгып караганда чистай керәшеннәре сөйләше мишәр сөйләшләренә якын тора, шул ук вакытта, бигрәк тә лексика өлкәсендә, Казан арты һәм Түбән Кама тирәсе керәшеннәре белән дә уртак.

а — иренләшмәгән, ачык аваз. Ләкин кайбер кешеләр телендә жиңелчә иренләшкән *а^о* авазы да кулланыла. Бу исә биредәге керәшеннәрнең катнаш, төрле төркемнәрдән оешкан булуын күрсәтә, *ә* авазы әдәби телдәгегә караганда алгырак урында ясала, таррак әйтелә.

ү — мишәр диалектындагы кебек үк, әдәби телдәге *ү* авазыннан аерылып тора, ул алгырак позициядә ясала һәм таррак аваз булып әйтелә: *күмер, күл, үрдәк*.

Мишәр диалекты сөйләшләрендәге кебек үк *-ой, -ый, -өй* дифтонгларына *-ий, -ей* туры килә: а) *коймак > кыймак/кимак*, б) *койаш > кыйаш/кийаш*, в) *төймә > теймә/тиймә, сөйәк > сейәк/сийәк*.

-ай/-әй дифтонглары монофтонглаша: *кайна > кан'а, кайна-на > канана, хәйлә > калә* һ. б.

Тирән тел арты *қ, ғ, х* авазлары бу сөйләштә кулланылмыйлар, алар урынына әйтелешә ягыннан тел арты авазлары булган *к, г, х* кулланыла.

ж, ч авазлары берникадәр шартлау элементы белән, аффриката булып өйтеләләр: *Джеп, Джәулык, Джәңгыр, ТчыпТчык, киТч, ТчиТчикай* — чынаяк төлинкәсе.

Морфология өлкәсендә үзенчәлекләр күбрәк фигыльлөргә карый. Мәсәлән, 2 зат берлек сандагы боерык фигыльләрнең *-гын/-ген* аффикслары белән ясалган борынгы формасы да сакланып калган: *жазыгын тизерәк. Чәй эчкен.*

Урта диалект сөйләшлөрәннән аермалы буларак, инфинитивның *-ырга/-ерга/егә, -арга/-әргә* формалары актив: *Бер утыргыч апчыгарга. Тәрәзәләрне жушарга.*

Теләк фигыльләрнең *-ырга+кели* формалы актив кулланыла: *жырларга келим.*

Тау ягы (подберезье) керәшеннәре. Бу төркемгә сигез авыл керә: Мәлки (Молькеево), Иске Кырбаш (Ст. Курбаш), Куясан (Хозесаново), Ырым Тәрбит (Старое Тябердино, Зур Тәрбит (Бол. Тябердино), Баймырза (Баймурзино), Иске Буа (Ст. Бува), Сыр авылы (Янсурино). Әлегә авыллар Татарстанның Апас (әлекке Подберезье) районына керәләр.

Зур булмаган бер төркем булып формалашкан тау ягы керәшеннәре турында фәндә төрле фикерләр өйтелгән. Кайберләр аларны чувашлардан татарлашкан керәшеннәр дип карыйлар (Золотницкий, 1870, 224—225; Коблов, 1910, 23; Воробьев, 1928, 103; Комиссаров, 1912, 7), икенчеләре бу якның керәшеннәрен мишәр-татарлар дип карыйлар (Риттих, 1870, 40); Магницкий, 1896; Филиппов, 1915). Бу төбәкнең сөйләшен дә күп галимнәр өйрәнгәннәр: Ж. Вәлиди (1927), Л. Жәләй (1947), Н. Борханова (МД, 1956, 28—66), Л. Арсланов (ТТӨ, 1965, 5—26). 1979, 1990 елларда оештырылган экспедиция вакытларында безнең тарафтан да тел һәм этнография материаллары магнитофон тасмасына яздырып өйрәнелде.

Биредәге керәшен авыллары Татарстан белән Чувашстан чигендә урнашканнар. Күрше булып торган татар һәм чуваш авыллары элек-электән бер-берсе белән нык аралашып, үзара йөрешеп яшиләр, бәйрәмнәр һәм кичке түгәрәк уеннарда чувашлар да, керәшеннәр дә бергәләп уйныйлар, уртак җырлар җырлыйлар. Бу төбәктәге татарлар һәм чувашлар арасында гаилә бәйләнешләре дә көчле булган, киленнәрне чувашлардан алу гадәти күренеш булып саналган. Әмма чуваштан килгән киленнәр керәшен гаиләсендә бик тиз генә татарча сөйләшүгә күчеп киткәнәр. Биредәге авылларда яшәүче керәшеннәрнең күпчелеге ике телдә: чувашча да, татарча да яхшы сөйләшәләр.

Халык телендә сакланган истәлеклөргә караганда, хәзерге керәшеннәр христиан динен 16 йөздә кабул иткәннәр. Авыл исемнәре, зиратлардагы кабер ташлары бу авылларга нигез салучыларның исемнәре белән бәйле булса кирәк. Мәсәлән, Куясан авылы — Хужа Хәсән, Мәлки — Мәүликәй — Кырбаш — Корбан-

гали, Тәрбит — Тәңребирде һ. б. Ырым Тәрбит авылы янындагы иске зиратта (бу авыл кешеләре аны мазар, мазарлык дип әйтәләр) язулы кабер ташлары сакланган, шуларның берсендә Тугаш улы Тәңребирде исеме һәм ташның 1550 елда язылган булуы турында мәгълүматлар бар (Филиппов, 1914, 462—464).

Тел үзенчәлекләре һәм материалъ культурада чувашлар белән уртаклыклар булса да, бу төркем керәшеннәргә борынгы татарлар дип карарга нигез бар. Күрше чуваш халкы белән тыгыз мөнәсәбәтләр урнашу христиан динен кабул иткәч тагын да ныграк көчәеп киткән булырга тиеш.

Тау ягы керәшеннәргә сөйләше түбәндәге үзенчәлекләргә белән аерылып тора:

а авазы, мишәр диалекты сөйләшләрәндәге кебек үк, иренләшү төсмере алмый: *алма* — бәрәңге, *шалай* — шулай.

ү сузыгы. Ул әдәби телдәге *ү* авазына караганда алдарак ясала, аны әйткәндә иреннәр көчле түгәрәкләнәләр: *күп*, *күпер*, *түшәк*, *үгез* һ. б.

Калган сузыклар әйтелешә ягыннан әдәби телдән аерылмыйлар.

Сөйләшнәң сузыклар өлкәсендәге үзенчәлеккә, нигездә, авазларның монофтонглашуында һ. б. күренешләрдә чагыла.

у ~ а: *шалай* — шулай, *шандай* — шундый, *шанчак* — шулчак, *анчак* — ул чак.

ү ~ е: *беген* — бүген, *тегел* — түгел.

э ~ и, *и ~ э* түбәндәге сүзләрдә: *энде* — инде, *ире* — эре, *инә* — энә.

а ~ и түбәндәге грамматик формаларда: *баргинчы*—барганчы, *баргис*—баргач.

о — е ~ ы — е: *эченче* — өченче, *кетү* — көтү, *былыт* — болыт.

Дифтонгларны кулланудагы үзенчәлекләр:

- *өй* дифтонгы *ү* монофтонгына күчә: *ү* — *өй*, *түчү* — чөй, *түмә* — төймә, *үрәнү* — өйрәнү. Сузыклар алдыннан *ү* монофтонгына ирен-ирен өрелмәле *ш* авазы өстәлә, ягъни *үш* дифтонгы барлыкка килә: *сүшәк* — сөйәк (сөяк), *гүшәнде/гийәндә* — көйәнтә (көянтә), *сүшәлү* — сөйәлү (сөялү), *түшен* — төйен (төен).

- *өй* дифтогы *ө* монофтонгына күчә: *өрәнгән* — өйрәнгән.

Кайбер исемнәр һәм алмашлыкларда *-ай/-әй* дифтонглары -*ый/-ий* гә күчәләр: *алый* — алай, *былый* — болай, *картыйа* — картайа, *бабий* — бабай, *бийатый* — биатай, *бийагый* — биагай, *су-кырыйа* — суырая.

Хәзерге заман хикәя фигыльләр һәм кайбер алмашлыкларда әдәби телдәге *-ый/-ий* дифтонгларына *-ай/-әй* туры килә: *жылай* — елый, *бармай* — бармый, *шандай/шындый* — шундый, *ниндәй* — нинди.

Әдәби телдәге *-ау/-әү* формасына *-оу/-ую/-еү*, *-у/-ү* туры килгән очраклар бар: *бозоу* — бозау, *тоу* — тау, *соу бул* — сау бул, *жылыу* —

чы — елаучы, кангыроу — кыңгырау, тоушы — тавышы, чиркеү — чиркәү.

Тартык авазлар. Бу сөйләштә әдәби телдәге тирән тел арты *қ, ғ, х* урынына тел арты *к, г, х* тартыклары кулланыла: *катык, агач, камыр, кара, бака, багана*.

к, г авазларының кулланылышында түбәндәге үзенчәлекләр бар:

а) кайбер сүзләр һәм ижекләр ахырында килгәндә *к* авазы бугазда ясала торган йомык аваз (*'* һәмзә) белән алмаштырыла: *ни'* — ник, *чи'мән* — чикмән, *ба'чи* — бакчы, *ту'ма'* — тукмак;

б) татар теленең үз сүзләрендә дә, алынма сүзләрдә дә *к* авазы *х* белән алмаштырып әйтелә: *кәл* — хәл, *кутыр* — хутор, *акык* — ахак;

в) сүз башында һәм ике сузык арасында килгәндә *к* авазы кайбер сүзләрдә яңгыраулаша: *гийәндә* — көйәнтә, *тыгырык* — тыкырык, *чыгыр* — чокыр, *бүргәнчек* — бөркәнчек, *гүргән* — күргән, *суга* — сука, *уга* — ука, *чагыра* — чакыра.

ч тартыгының сөйләштә ике варианты бар:

а) аффриката *Тч* һәм б) өрелмәле *ч*. Сүз башында килгәндә һәр очракта да *Тч* — жиңелчә аффриката итеп әйтелә: *Тчалгы, Тчебен, ТчәТчәк, Тчылан, Тчап* һ. б. Өрелмәле *ч* тартыгы күбрәк сүз ахырында кулланыла: *агач, тыныч*.

ж авазының кулланылышы. Бу сөйләшкә "ж"ләштерү хас, ягъни сүз башында һәм хәтта сүз уртасында да *й* авазы урынына *ж* әйтелә. *ж* авазы сөйләштә шулай ук аффриката: *Джәнәшәр* — йәнәшә (янәшә), *Джана* — йата (яңа), *Джебәк* — йефәк (ефәк).

Тел арты борын авазы *ң* әлегә сөйләштә тел алды *н* тартыгы белән алмаштырыла: *жанак* — йаңак (яңак), *сина* — сиңа, *сын* — соң, *тиндәш* — тиндәш, *мынгайа* — моңая.

Кайбер сүзләрдә *н ~ м*: *үләм* — үлән, *тетем* — төтен, *балам* — балаң, *былым* — болың, *бушым* — буың, *жәшем* — йәшен (яшен).

н ~ л, л ~ м, н ~ м: *жындыз* — йолдыз, *кымнак* — колмак, *кымнаксар* — колмаклык.

т ~ д: *дән* — тән, *дургай* — тургай.

ч ~ т (диссимиляция күренеше): *тиш* — чиш, *тишен* — чишен, *тушы* — шушы.

Бу сөйләштә морфологик үзенчәлекләр дә бик күп. Мәсәлән, *-ныкы/-неке* кушымчасы алган исемнәр һәм алмашлыклар еш кына аергыч функциясен дә үтиләр һәм аерылмышның алдында киләләр: *Безнеке (безнең) казлар кайтты. Куйасанныкы кызлары килдийе*.

Әдәби телдәге *-ды/-де, -ты/-те* формалы категорик үткән заман хикәя фигыль урынында *-ган/-гән, -кан/-кән* формалы фигыльләрне куллану: *Мына мин дә ыныткан әле май күләрән. Мин әле сир саумаган, кетү сермәлле әтәләр*.

Хикәя фигыльләрнең күптән үткән заман формасы *-ды/-де,*

-ты/-те һәм иде ярдәмче фигыль белән ясала: *Печән чапма бардым ий урманга. Бабай сын кайттыйы тенә.*

Сөйләштә -маллы/-мәлле формасы актив кулланыла: а) инфинитив мәгънәсендә: *жылга кичмәлле* (елга кичөргә); б) аергыч мәгънәсендә: *шаккатмаллы эшләр* (шаккатарлык эшләр); в) максат хәле мәгънәсендә: *чәй эчмәлле килдем ий* (чәй эчөргә килдем); г) хәбәр мәгънәсендә: *машина китмәлле* (машина китә).

Инфинитивның -ма/-мә формасы еш очрый: Сийыр саума киткән. Кетү сермә иртә торган.

-асы/-әсе формасы ахырдагы -ы/-е авазларын төшереп калдырып -ас/-әс булып өйтелә. -ас/-әс формасы: а) сыйфат фигыль мәгънәсендә: *Кайтас сары'лар кат'т'ы энде*; б) инфинитив мәгънәсендә: *баздан алма алып бирәс сиңа*; в) килү сүзе белән теләк, максатны белдерә: *Минеке зәңгәр чәчәле күлмә, кийәс килә.*

-гач/-гәч, -гачтан/-гәчтән формалы хәл фигыльләр -гис, -гистан формасында кулланылалар: *Сине күргис* (күргәч) *Анукны күргәндәй булдым.*

Тау ягы керәшеннәре сөйләшенең төп лексик фонды гомумтатар сүзләре һәм тамырларыннан тора: *алма* — бәрәңге, *багу* — карау, *багалма* — алма, *кизләү* — чишмә, *кечтигән* — кычыткан, *жапрак* — кәбестә, *кырка* — күркә. Бары тик шушы сөйләштә генә табыла торган сүзләр дә бар: *чәчәк* — яфрак: *Урман жакта карама, ничек чәчәк жарала* (жырдан). *Кисрәнү* — тетрәнү: *Лапи-лапи басмагыз, жир кисрәнә дийерләр* (ырдан). *Асу* — фәйда, *мын-гый* — моңлы һ. б.

Чуваш теленнән кергән сүзләрнең кулланылуы да бу сөйләшнең үзенчәлекле ягы: *жәкрәс* — игез, *кукша* — пеләш, *алдыр* — агач чүмеч, *кәкәй* — ит, *чылай* — күптән, *жасман* — өстенә бал сөртелгән юка күзикмәк, *кырсут* — йорт иясе (мифологиядә), *те-терә* — томан, *чапле* — яхшы, матур, *тунди кен* — дүшәмбе, *ут-лари кен* — сишәмбе.

Бу төркем керәшеннәрнең киём-салымнары һәм бизәнү әйберләре чувашларныкы белән охшаш, әмма аларның исемнәре, атамалары татарча: *такийя* — такыя (кызлар баш киеме), *кылбу* — кылбау (мәржән), *нуграт* — вак тәңкәләр, *кашбу* — кашбау — тәңкәләр тезеп тегелгән баш киеме, *каситә* — хәситә, *тас-тар* — башка бөйләү өчен әзерләнгән сөлгесыман яулык.

Туганлык мөнәсәбәтен белдерә торган сүзләр: *эйноу/ан'н'у* — әни, *эчоу/ат'т'у* — әти, *тичау/т'ит'у* — апа, *кукки* — әнинең абыйсы, *дад'у/дейдоу* — абый, абый, бийатый — иренең атасы, *бийанам* — иренең әнисе, *сары кыз* — иренең кече сеңлесе, *сарул* — иренең кече энесе, *кан'агач* — хатынының апасы, *каным* — хатынының атасы, *бикә* — хатынының әнисе һ. б.

Керәшен сөйләшләрөн татар теленң башка сөйләшләрә, диалектлары белән чагыштырып өйрәнү

Авазлар составы ягыннан караганда, керәшен сөйләшләрә, нигездә, татар әдәби теленнән аерылмый. Диалекталь үзенчәлекләр, беренче чиратта, сузык һәм тартык авазлар тәңгәллекләрендә, аваз өстәү һәм аваз төшерү, ассимиляция һәм диссимиляция күренешләрендә, кайбер авазларның төрле вариантта кулланылуларында һәм борынгы фонетик формаларның саклануында чагыла.

Фонетик үзенчәлекләр Сузык авазлар

Керәшен сөйләшләрәненң фонетик системасында, татар әдәби телендәге кебек, ун сузык аваз: алгы рәт сузыклары — $\hat{a}$, $\hat{e}$ (e), $\hat{o}$, $\hat{u}$; арткы рәт сузыклары — a , y , o , u , $ый$.

Сузык авазларның кулланылышында түбәндәге үзенчәлекләр бар.

a авазы өч вариантта кулланыла: ачык, иренләшмәгән (a), иренләшкән (a^o) һәм көчле иренләшкән (o^a). Ачык, иренләшмәгән a авазы тау ягы керәшеннәрә сөйләшәндә (ТТӘ, 1965, 14), нагайбәк сөйләшәндә (МТД, 1974, 76) һәм чистай керәшеннәрә сөйләшәндә, шулай ук казан арты керәшеннәрә сөйләшләрәненң кайбер төркемнәрәндә кулланыла (ТТӘ, 1977, 83). Татар теленң башка сөйләшләрәндә иренләшмәгән ачык a урта диалектның $ка$ -сыйм (МД, 1955, 151), нократ (МТД, 1962, 10) пермь татарлары (ТТӘ, 1976, 129) сөйләшләрәндә һәм мишәр диалекты сөйләшләрәндә (Махмутова, 1978, 32) күзәтелә. Түбән Кама тирәсе керәшеннәрә сөйләшләрәндә һәм казан арты керәшеннәрәненң күпчелек төркемнәрәндә a авазы әдәби телдәге кебек иренләшү төсмерә белән әйтелә: $ка^oр$, $ка^oра^o$, $ба^oза^oр$, $ба^oла^oла^oр$, $ба^oл-да^oк$ һ. б.

a авазының әйтелешә сүздә кайсы урында килүенә карап та үзгәрә, мәсәлән, ирен сузыклары булган иҗекләрдән соң ул көчле-иренләштереп әйтелә, кайбер очракларда хәтта o га якын булып ишетелә. Ирен сузыкларынан соң килгәндә, a авазының көчле иренләшүә аерым урынчылыклар өчен хас, мәсәлән, казан арты сөйләшләрәненң Мишә буе төркемә, Мамадыш районының Керәшен Пакшин авылы сөйләшәндә a авазының иренләшүә бигрәк тә көчле: *кодогой* — кодагый, *коймоклор* — коймаклар, *озок* — озак, *койош* — кояш, *тузон* — тузан, *озотолор* — озаталар.

$\hat{a}$ авазы алгы рәт, түбән күтәрелештәгә иренләшмәгән аваз. Керәшен сөйләшләрәндә $\hat{a}$ авазының ике варианты бар: әдәби телдәге кебек $\hat{a}$ иң әйтелешлә $\hat{a}$ һәм чагыштырмача таррак $\hat{e}$. Сөйләштә тар $\hat{a}$ авазының кулланылышы аерым фонетик шартлар белән чикләнгән, ул тар $\hat{u}$, $\hat{e}$ (e) сузыклары булган иҗекләрдән соң әйтелә: *пешер\hat{a}* — пешерә, *кил\hat{a}л\hat{a}р* — киләләр, *шик\hat{a}р* — *шик\hat{a}р*,

чибәр — *чибѣр*, *бистѣр* — *бистѣр*, *бүләк* — *бүләк*, *кирѣк* — *кирѣк* һ. б. Тар өйтелешле *ѣ* авазы нагайбәк, чистай керәшеннәре сөйләшләрәндә, мишә һәм кама бие төбәкләрәндә яшәүче казан арты керәшеннәре сөйләшләрәндә күзәтелә.

ә авазының кулланылышы ягыннан Мамадыш районы Керәшен Пакшин авылы сөйләше башка керәшен сөйләшләрә арасында шулай ук аерылып тора. Әгәр сүз башында һәм беренче ижекте *ә* авазы булса, сүзнең башка ижекләрәндә дә *ә* авазы саклана: *әнә*, *тәрәзә/тәдәрә*, *чәркә*, *әрәнә*, *әйтә* һ. б. Тар өйтелешле авазлар *и*, *э(е)*, *ө*, *ү* булган ижекләрдән соң *ә* авазы шул авазларга охшап өйтелә:

ә ~ и: *жирги* — *жиргә*, *миннин* — *миннән*, *кисирги* — *кисәргә*, *шикир* — *шикәр*;

ә ~ ө: *өмөдә* — *өмөдә*, *сөйләрәм* — *сөйләрәм*, *өйдә* — *өйдә*, *жөрмө* — *йөрмө*, *төшөрө* — *төшөрә*, *өстәлдә* — *өстәлдә*;

ә ~ е: *эшкә* — *эшкә*, *эшлерлер* — *эшләрләр*, *пешере* — *пешерә*, *беләм* — *беләм*.

Киң *ә* авазының тараю күренеше татар теленең башка сөйләшләрәндә бар. Мәсәлән, нократ татарлары сөйләшләрәндә (һәр очракта да — Бурганова, 1962, 23), мордва-каратай (Арсланов, 1965, 120), касыйм сөйләшендә (беренче ижектегә тар сузыклар тәэсирәндә — Махмутова, 1965, 150), пермь татарлары сөйләшләрәндә (сүзнең соңгы ябык ижекләрәндә — Рамазанова, 1976, 130) бу күренеш язып алынган.

ү авазы — алгы рәт, югары күтәрелештә, ирен авазы. Тау ягы һәм чистай керәшеннәре сөйләшләрәндә *ү* авазы әдәби телдәгә авазга караганда алгырак позициядә өйтелә, бу яктан ул мишәр диалекты сөйләшләрә белән якыная: *бүлмә*, *күп*, *күз*, *күмер*.

Калган сузык авазлар артикуляция һәм акустик яктан әдәби телдән аерылмыйлар.

Аваз тәңгәлләкләрә

ы — е ~ а — ә, ягъни тар сузыклар киң сузыклар белән тәңгәлләшә: *алжады* — *алжыды*, *ундару* — *ундыру*, *капкан* — *капкан*, *жасмак* — *ясмык*, *Әгержә* — *Әгержә*.

а — ә ~ ы — е, ягъни киң сузыклар тар сузыклар белән тәңгәлләшә: *аныра* — *апара*, *йаңы* — *йаңа*, *бабыкай* — *бабакай*, *буйынчы* — *буенча*, *акык* — *ахак*, *баргылау* — *баргалау*, *килгеләү* — *килгәләү*. Әлегә мисалларны без Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләше бакалы урынчылыгыннан язып алдык.

а — ә ~ ы — е күренеше хәл фигыль кушымчаларында да күзәтелә, ягъни *-ганчы/-гәнче* формасы *-гынчы/-генче* булып өйтелә: *торгынчы* — *торганчы*, *жыйылгынчы* — *жыйылганчы*, *күргәнче* — *күргәнче*, *белгәнче* — *белгәнче*.

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә хәл фигыль кушымчаларында *а ~ и* күренеше күзәтелә: *баргинчы* — барганчы, *баргис* — баргач.

о ~ у. Түбән Кама һәм нагайбәк керәшеннәре сөйләшләрәндә түбәндәге сүзләрдә әдәби телдәге ирен-ирен кыска *о* авазына ирен-ирен *у* авазы туры килә: *тукмак* — токмач, *булгата* — болгата, *бутка* — ботка, *гумер* — гомер, *сурашу* — сорашу, *суң* — соң. Тау ягы керәшеннәре сөйләшләрәндә түбәндәге сүзләрдә *о ~ у*: *куйы* — кое, *куйрык* — койрык, *куймак* — коймак.

у ~ а. Бу күренеш тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә түбәндәге сүзләрдә теркәлгән: *шалай* — шулай, *шандай* — шундый, *шал* — шул, *шанчак* — шул чак, *анчак* — ул чак. Шундый ук үзенчәлекләр мишәр диалекты сөйләшләрәндә дә бар (МТД, 1974, 95, 135).

у ~ (о)ы: *ырымбур* — Оренбург, *сымала* — сумала, *ыклау* — уклау, *иңгай/оңгай/уңгай* — уңай. Әлеге үзенчәлек Түбән Кама тирәсе керәшеннәрен сөйләше өчен характерлы.

ә ~ и: *бипкә* — бәпкә, *күчтинәч* — күчтәнәч, *тирәзә* — тәрәзә, *инәй/инәкәй* — әни.

и ~ ә: *белмәм* — белмим, *кәмеде* — кимеде, *кәтмән* — китмән, *кәмә* — көймә, *бәк* — бик, *кәштә* — киштә.

ә ~ и, *и ~ ә* күренеше бигрәк тә Бакалы районы керәшеннәре сөйләше өчен характерлы һәм аны минзәлә сөйләшенең йогынтысы дип карарга мөмкин. Ләкин бу үзенчәлек аерым сүзләрдә татар теленең башка сөйләшләрәндә дә билгеле (МТД, 1962, 23—24, 135; МД, 1955, 41; ТТӘ, 1976, 130; Тумашева, 1977, 187).

и ~ э, *э ~ и* тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә түбәндәге сүзләрдә күзәтелә: *энде* — инде, *ире* — эре, *инә* — энә.

и ~ а күренеше тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә түбәндәге грамматик формаларда күзәтелә: *баргинчы* — барганчы, *баргис* — баргач.

Рус теленнән кәргән сүзләрдәге аваз тәңгәллекләре

Рус теле кәргән алынма сүзләрдә сузык һәм тартык авазлар кайбер фонетик үзгәрешләргә дучар булалар. Түбәндәге аваз күчешләрен күрсәтеп китәргә мөмкин.

а ~ ә. Басымлы һәм басымсыз *а* сузыгы нечкә тартыклар янәшәлегендә килгәндә ә авазы белән алмашына:

кәнсәләр — канцелярия, *әрмийә* — армия, *әдерис* — адрес, *күрчәгә* — корчаг, *сәтин* — сатин, *кәрниз* — карниз, *сәмәлүт* — самолет, *әртис* — артист, *әптик* — аптека, *кәбестә* — капуста, *кәтлит* — котлета, *кәртечкә* — карточка, *чәркә* — чарка һ. б.

о ~ у. Рус телендәге басым төшкән *о* авазы, татар теленең башка сөйләшләрәндәге кебек үк, *у* га күчә: *тучны* — точно, *ахуты* — охота, *гарбун* — гармонь, *лимун* — лимон, *багун* — вагон,

ыраскут — расход, *пучты* — почта, *тупыл* — тополь, *гурыт* — город, *пуп* — поп, *кантур* — контора, *сутник* — сотник, *дастуйын* — достоин, *талун* — талон, *лум* — лом. Киресенчә, рус телендәге *у* авазын *о* белән алмаштыру очраklары да бар. Мәсәлән: *сослон* — суслон, *сохари* — сухари. *О* ~ *у* авазларының бер-берсенә күчешә артикуляциян һәм акустик яктан бер-берсенә якын авазлар булу белән аңлатыла (Богородицкий, 1953, 40).

о ~ *а*. Басымсыз иҗекләрдә рус телендәге *о* авазы *а* га күчә: *каластуй* — холостой, *сабранҗа* — собрание, *затихник* — зоотехник, *калакул* — колокол, *самашыр* — самовар, *патнус* — поднос.

о ~ (а) ~ *ә*: *корзина*—*карзина*—*кәрҗин*, *керосин*—*кирасин*—*крәчин*, *офицер* — *әфицер* — *әфисәр*, *концерт* — *кансирт* — *кәнсирт*.

е ~ *и*. Басымлы *е* авазы тартык авазлар арасында килгәндә и гә күчә: *иликтер* — электр, *билит* — билет, *нифет* — нефть, *бичыр* — вечер, *силсәшит* — сельсовет, *маладис* — молодец, *зимләмир* — землемер, *губирна*—губерна.

Сингармонизм

Керәшен татарлары сөйләшәндә, әдәби телдәге кебек үк, сингармонизм күренешләреннән аңкау гармониясе дә, иренләшү гармониясе дә саклана. Әмма биредә, әдәби телдән аермалы буларак, аңкау гармониясе буенча сүзләрнең сингармоник вариантлары бар, ягъни сүзләр калын яки нечкә вариантта кулланылырга мөмкин.

Аңкау гармониясе буенча сүзнең беренче иҗегендә яки тамырында калын сузыклар (*а, у, о, ы, ый*) булса, калган иҗекләрдә яки сүз ясагыч кушымчаларда да калын сузыклар кулланыла. Әгәр сүзнең беренче иҗеге яки тамырында нечкә сузыклар булса, калган иҗекләрдә дә нечкә сузыклар (*ә, ү, ө, э(е), и*) кулланыла. Аңкау гармониясе—бик борынгы күренеш. Ул караим һәм үзбәк телләреннән башка барлык төрки телләрдә дә бар (Щербак, 1970, 71). Керәшен сөйләшләрәндә дә аңкау гармониясе, нигездә, әдәби телдәгечә эзлекле күренеш: *Мин кигән көн бәйрәм әйе, шунныктан өй хуҗасы да, аның җамагатлары да өйдә әйе* (Тулабаево). *Иртәгесен иртүк тордом да агам белән күрешмейчен калага киттем* (Кр. Шуран).

Сөйләшләрдә кайбер сүзләрдә калын тартыклар булган очракта алгы рәт сузыклары арткы рәт сузыклары белән алмашына: *алла качан* — әллә кайчан, *сагат* // *саат* /— сәгать, *магана* — мәгънә, *җамагат* — җәмәгать, *төмбойок* — төнбойок (төнбоек), *сикыр* — сихер, *мына* — менә.

Сүздәге *ж, ч* тартыклары тәэсирендә арткы рәт сузыкларының алгы рәт сузыклары белән алмашыну очраklары да бар: *җөн* — җон, *бөрчә* — борча, *җәбешә* — ябыша, *чәк-чак*, *җәр* — яр,

дөнжә — дөнъя, *мөржә* — моржа, *жорт* — йорт, *кечтегән* — кычыткан, *чепчек* — чыпчык, Әлеге сүзләрнең күбесе тау ягы керәшеннәре сөйләшеннән язып алынган. Кайбер алынма сүзләрдә сингармонизм законы бозыла: *эракмәт* > гар. рәхмәт.

Чистай һәм тау ягы керәшеннәре сөйләшләрендә, мишәр сөйләшләрәнә хас булганча, нечкәртелгән тартыкларның калын сузыклар янәшәлегендә килү очраклары күзәтелә: *калә* — хәйлә, *каниш* — кайниш, *касәрәт* — хәсрәт, *бат'ак* — байтак, *бар'ам* — бәйрәм, *курик* — койрык, *бакиллек* — бәхиллек.

Керәшен сөйләшләрендә иренләшү гармониясе -о—ө авазларының үзләрәннән соңгы ижекләрдә килгән *ы—е* авазларына тәэсир итеп, аларны иренләштерү күренешендә чагыла: *котчок-кыч* — кот чыккыч, *кош коно* — кыш көне, *орчок* — орчык, *тоз-ло* — тозлы. О-лаштыру һәм ө-ләштерү күренеше аеручы урта диалект сөйләшләре өчен характерлы һәм сөйләм телендә орфоэпик норма булып тора (Жәләй, 1954, 43).

Казан артының Мишә бие һәм Кр. Пакшин авылы керәшеннәре сөйләшендә *о, ө, ү* ирен авазлары үзләрәннән соңгы ижекләрдәге киң *а, ә* авазларын да иренләштерәләр: *бара тогон* — бара торган, *кодогой* — кодагый, *коймо'* — коймак, *өстөлдө* — өстәлдә, *көйөнтө* — көйәнтә, *түшек* — түшәк һ. б.

Чистай һәм Тау ягы керәшеннәре сөйләшләрендә *о, ө, ы, е* ягъни ирен авазларының иренсезләшү күренешләре бар. Мәсәлән, Тау ягы керәшеннәре сөйләшендә: *сылы* — солы-былым — болын, *тетем* — төтен, *телке* — төлке, *бырынгы* — борынгы; чистай керәшеннәре сөйләшендә: *кемешче* — көмешче, *йерәк* — йөрәк, *эмет* — өмет, *быдай* — бодай. Шул ук сөйләшләрдә *ү ~ е, ө* түбәндәге сүзләрдә: *беген* — бүген, *тегел* — түгел, *бөтенчәлей* — бүтәнчә. Шундый ук күренеш мишәр диалектының чүпрәле, чистай (ТТӘ, 1959, 185) сөйләшләрендә, урта диалектның дөбъяз сөйләшендә (Бурганова, 1978, 79) нократ татарлары (МТД, 1962, 24) сөйләшләрендә дә бар.

Тау ягы керәшеннәре сөйләшендә беренче ижектә килгән озын *у, ү* сузыкларының кыска *о, ө* сузыклары белән алмаштырылуы күзәтелә; *о, ө* иренсезләшеп *ы, е* гә күчәләр, ягъни, *у, ү ~ о, ө ~ ы, е*: *орлау/ырлау* — урлау, *көнөлле/кенелле* — күңелде, *осак* — усак, *корчак* — курчак, *нырлы* — нурлы. Кайбер очракларда киресенчә: *о, ө ~ у, ү*: *будай* — бодай, *бутка* — ботка, *бүргәнчек* — бөркәнчек. Иренсезләшү күренеше күпмедер күләмдә керәшен сөйләшләренең башка төркемнәрендә дә бар: *кийәнтә* — көйәнтә (көянтә).

Аваз өстәү һәм аваз төшерү күренеше

Сүз башында ике тартык янәшә килгәндә сузык аваз өстәп сөйләү күренеше алынма сүзләрдә еш очрый һәм ул татар теле-нең барлык сөйләшләре өчен дә хас. М. Ряснян (1955, 48) аваз өстәлү күренешен төрки телләрдә сүз башында билгеле бер тар-

тык авазларның кулланылмавы һәм алынма сүзләрдә ике тартык авазның янәшә килә алмавы белән аңлата.

Сүз башында аваз өстәү күренеше.

а) рус теленнән кергән алынма сүзләрдә:

ы: *ышкан* — шкаф, *ышкул* — школа, *ылапкы* — лавка, *ысырапкы* — справка, *ыштурвал* — штурвал, *ышнур* — шнур, *ыстакан* — стакан, *ыстепанида* — Степанида, *ыскылат* — склад, *ысбыруй* — сбруй, *ырайун* — район, *ыраскут* — расход, *ыстанса* — станция, *ырабучи* — рабочий, *ыштап* — штаб.

э: *эрәдем* — рядом, *эрибизийә* — ревизия, *эчтинә* — стена, *эсшит* — свет, *эскерт* — скирд, *эскәтер* — скатерть, *эскәмийә* — скамья, *эшләпә* — шляпа, *эчәй* — чәй.

ө: *өтөрмән/төрмә* — тюрьма, *өлгөт* — льгота.

а: *арматизым* — ревматизм.

б) гарәп-фарсы теленнән кергән алынмаларда һәм татар теленң үз сүзләрендә:

э: *эрәқәт/эрәкәт* — рәхәт, *эра'мат/эракмат* — рәхмәт, *эшәл* — шәл, *эшәм* — шәм.

ы: *ыризык/ыризык* — ризык, *ырысқал/ырыскал* — рыскал.

Сүз уртасында аваз өстәү күренеше.

а) Рус теленнән кергән алынма сүзләрдә: *гыруп* — гроб, *гыруз* — груз, *митыр* — метр, *пылак* — флаг, *шыпыр* — шифр, *Ибан Гырузный* — Иван Грозный, *келәшшә* — клещи, *гөрбийан* — грубиян, *кырушка* — кружка, *шарып* — шарф, *пылан* — план, *тырактыр* — трактор, *кыран* — кран.

б) татар сүзләрендә: *күрешә* — күрше, *карышы* — каршы, *жөрөмей* — йөрми.

БАССРның Бакалы районы керәшеннәре сөйләшеннән бу очракка мисалларны күбрәк китерергә мөмкин: *кәтипә* — хәтфә, *биренә* — бирнә, *сийерәк* — сирәк, *керегән* — кергән, *череки* — черки.

Сузык авазларның төшеп калу очраklары.

Бу күренеш сөйләштә актив түгел. Рус теленнән кергән берничә сүздә генә соңгы сузык аваз төшеп кала: *ради* — радио, *гажит* — газета, *ышкул* — школа, *ыстансы* — станция, *анкит* — анкета.

Дифтонгларны кулланудагы үзенчәлекләр

Дифтонгларның кулланылуында керәшен сөйләшләрендә түбәндәге үзенчәлекләрне күрсәтергә мөмкин. Өдәби телдәге дифтонглардан *тыш*, *-ыш*, *-еш*, *-ей* дифтонглары да кулланыла.

-ей дифтонгы ачык иҗектә килгән тар *и* сузыгы урынына әйтелә: *ней* — ни, *бейем* — бием, *кечтей* — кечти (кечкенә), *үгей* — үги, *телей* — тели, *эшләмей* — эшләми, *кейем* — киём, *тейеш* — тиеш. *-ей* дифтонгын кулланып сөйләү бигрәк тә Казан арты, Түбән Кама тирәсе һәм нагайбәк керәшеннәре сөйләшләрендә күзәтелә.

И сузыгы урынына -ей дифтонгын кулланып сөйләү керәшен сөйләшләре өчен генә хас үзенчәлек түгел, шундый ук күренеш пермь (Рамазанова, 1976, 134), себер татарлары сөйләшәндә (Тумашева, 1961, 58, 70) бар. Башкорт телендә -ей дифтонгын кулланып сөйләү әдәби норма булып санала (Дмитриев, 1948, 16).

Иҗек һәм сүз азагындагы ирен-ирен *y—y* сузыкларына *-ыш/-ew* дифтонглары туры килә: *тышган* — *туган*, *ушыш* — *уку*, *сыш* — *су*, *китеш* — *китү*, *ыштырма* — *утырма*, *жыш* — *йу* (ю), *кышак* — *куак*, *сылыш* — *сылу*. Бу күренеш шулай ук Казан арты, нагайбәк, Түбән Кама керәшеннәре сөйләшәндә күзәтелә.

-ыш/-ew дифтонгларын куллану ягыннан керәшен сөйләшләре пермь татарлары (Рамазанова, 1976, 133), касыйм (Махмутова, 1955, 54) учалы (Юлдашев, 1953, 336—339) сөйләшләренә якын тора. Әлегә дифтонглар Себер татарлары сөйләшләрендә дә бар (Тумашева, 1977, 48). *-ыш/-ew* дифтонгларны кулланып сөйләү башкорт әдәби теленә хас күренеш (Киекбаев, 1958, 74—75). В. В. Радлов ул дифтонгларның кыргыз телендә булуын күрсәткән (Radloff, 1882, 19—20). *-ыш/-ew* дифтонглары тарихи яктан борынгы төрки *-ог*, *-уг*, *-ыг*, *-ег*, *-ге* кушымчаларына туры килә (Баскаков, 1952, 416).

Чистай һәм тау ягы керәшеннәре сөйләшләрендә *-ой*, *-ый*, *-өй*, *-уй*, *-өй*, *-ау* төшерелмә дифтонглары, мишәр сөйләшләрендәгә кебек үк, монофтонглашлар яки дифтонгоидларга күчәләр.

-ой, *-ый*, *-ий*, *-ий*: *койалар* (коялар) > *кийалар*; *койаш* (кояш) > *кыйаш/кийаш*; *бойыктым* (боектым) > *бийыктым/бийыктым*; *койо* (кое) > *кыйы/кийы*; *коймак* > *кимак/кыймак*; *ой* > *у*: *койрык* > *курик*.

-ый, *-ий/-ий*: *жыйыла* (жыела) > *жийыла*, *укый* > *укий*.

-өй, *-ей/-ий*: *көйе* (көе) > *кейе/кийе*; *төйәп* (төяп) > *тейәп/тийәп*; *көймә* > *көймә/кимә*; *төймә/тиймә*, *сөйәк* (сөяк) > *сейәк/сийәк*; *өйдә* > *эйдә/ийдә* һ. б.

-өй > *y* күренеше, ягъни *-өй* дифтонгын монофтонглаштырып, ирен-ирен алгы рәт озын *y* сузыгы белән әйтү түбәндәгә сүзләрдә күзәтелә: *өйрәнү* > *үрәнү*, *өйрә* > *үрә*, *сөйрәү* > *сүрәү*, *көйрәү* > *күрәү* (бакалы һәм нагайбәк керәшеннәре сөйләшләрендә); тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә: *сөйәк* (сөйәк) > *сүшәк*, *көйәнтә* (көянтә) > *гүшәндә*, *сөйәлү* (сөялү) > *сүшәлү*, *сөйәл* (сөял) > *сүшәл*, *Зөйә* (зөя) > *Зүшә*, *төймә* — *түмә*.

-өй дифтонгын монофтонглаштыру күренеше мишәр сөйләшләренә хас үзенчәлек (МТД, 1962, 11). Әмма ул төрле дәрәжәдә урта диалект сөйләшләрендә (минзәлә, бөре, нократ, эчкен, тау ягы, пермь) дә күзәтелә, шулай ук себер татарлары сөйләшләрендә дә теркәлгән (Тумашева, 1961, 58).

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә әдәби телдәгә *-ау/-әү* формасы *-оу/-ыу/-еү*, *-у/-ү* гә күчә: *бозоу/бызыу/бызоу*-бозау, *тоу/тоу* — тау, *соу бул/соу бул* — сау бул, *жылыучы/жылоучы* — елау-

чы, кынгыроу/кынгыр^оу — кыңгырау, тоушы/т^оушы — тавышы, чиркеү/чиркү — чиркәү, кыроу/кыроу — кырау, кийеү — кийәү — кияү, шаршоу/шарш^оу — чаршау, икеү/ик^еү — икәү, кашбоу/кашп^оу — кашбау. Шундый ук үзенчәлекләр татар халкының аерымланып калган төркемнәрендә, мәсәлән, нократ (Бурганова, 1962, 32—33), пермь (Рамазанова, 1976, 134) татарлары сөйләшләрәндә дә бар.

Чистай һәм тау ягы керәшеннәре сөйләшләрәндә мишәр диалектына хас булган түбәндәге үзенчәлекләр дә бар: -уй>-у, бу очракта л, н тартыклары кечкәртеләп әйтелә: уйна>ун'а, муйын (муен) мун', куйын (куен) — кун'.

Кайбер очракларда -ай/-әй дифтонглары тел алды *д, л, р, н, с, т, ч (ц)* тартыклары алдыннан килгәндә -а, -ә гә күчә, ә тартыклар үзләре нечкәртеләләр: кайта>кат'а, кайна>кан'а, хәйлә>кал'ә, байтәк>бат'ак, әйтә>әтә, кайнана>кан'ана, кайсы>кас'ы.

Тартык авазлар

к, г тартыклары сөйләшләрәдә ике вариантта кулланыла: тирән тел арты *қ, ғ* һәм тел арты *к, г* авазлары.

Тирән тел арты *қ, ғ* авазлары, нигездә, казан арты, нагайбәк, Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләшләрәндә кулланыла. Казан артының мишә һәм кама бие керәшеннәре төркемнәрендә бик ачык *а* авазы һәм аеруча тирән тел арты *қ* авазы кулланыла.

Чистай һәм тау ягы керәшеннәре сөйләшләрәндә, шулай ук казан арты, Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләшләрәнең кайбер төркемнәрендә тирән тел арты *қ, ғ* авазлары урынына мишәр диалекты сөйләшләрәне хас булган тел арты *к, г* тартыклары кулланыла.

Мамадыш районының Керәшен Пакшин һәм Кукмара районының Ошторма-Юмья (соңгысында керәшеннәр һәм удмуртлар яшиләр), Үрәчбаш (күпчелек киләненнәр Ошторма-Юмья авылыннан килгәннәр) авылларында тирән тел арты *қ, ғ* һәм тел арты *к, г* авазлары да кулланылалар. Бу күренеш, мөгаен, авылларның формалашу тарихы белән аңлатыладыр. Өлкән буын вәкилләрәнең сөйләвенә караганда, Үрәчбаш авылына Арча юлында урнашкан Апаз һәм Өзәк иле авылыннан керәшеннәр килеп утырганнар, алар биредә татарлашкан удмуртлар һәм керәшеннәр белән катнашканнар. *К, г* авазларының төрле артикуляция белән әйтелүләре шуның нәтижәсе булса кирәк.

Питрәч районының Янсуар, Кәвәл, Кибәч, Әлбәдән һәм Керәшен Сәрдә авылларында, Балтач районының Дорга, Иске Чепья авылларында, шулай ук чистай, тау ягы керәшеннәрәнең өлкән буын кешеләре теләндә кайбер сүзләр һәм ижек азырларында *к, г* урынына бугазда ясала торган йомык аваз' (*һәмзә*) ишетелә: күлмә' — күлмәк, ташы' — тавык, бүлә' — бүләк, куна'лар —

кунаклар, *жапыра'* — яфрак, *өчпочма'* — өчпочмак, *чүлмә'* — чүлмәк, *ту'ма'* — тукмак, *та'ма'* — такмак, *чүперә'* — чүпрәк, *чәчә'ле* — чәчәкле.

Йомык аваз' (*һәмзә*) сонор *л, н, м* авазлары алдыннан килгән *д, т*, авазлары урынына кулланылырга мөмкин: *а'лар* — атлар, *за'лы* — затлы, *а'лас* — атлас, *кыйама'лы/кийама'лы'* — туйда кызга кинәш биреп, өйрәтеп торучы (руслардагы посаженная мать), *а'на* — атна, *рә'ле* — рәтле, *жеге'ләр* — егетләр, *әйбә'ләп* — әйбәтләп, *боло'лар* — болытлар, *э'морно* — эт борыны, *у'мурт* — удмурт.

Йомык аваз' (*һәмзә*) татар теленең касыйм сөйләше өчен характерлы (Махмутова, 1955, 147—148), ләкин ул күпмедер дәрәжәдә татар теленең башка сөйләшләрендә дә билгеләнгән: мордва-каратай сөйләшендә (Арсланов, 1965, 124), нократ татарлары сөйләшендә (Бурганова, 1978, 84), мишәр диалекты сөйләшләрендә (Махмутова, 1978, 67). Шундый ук йомык аваз' удмурт һәм мари теле диалектларында да табыла икән (Тепляшина, 1972, 39—40). Казан арты керәшеннәре сөйләшендә йомык аваз, (*һәмзә*) кулланып сөйләү — борынгы күренеш, күрәсең, ул аваз кайбер төрки кабиләләр телендә һәм Идел буенда төркиләр белән тыгыз бәйләнештә яшәгән угро-фин халыклары телендә борын-борыннан булгандыр (Махмутова, 1978, 67).

ч тартыгы керәшен сөйләшләрендә ике төрле вариантта кулланыла: *ч* — өрелмәле бер катлы аваз һәм *тч* — аффриката. Керәшен сөйләшләренең күпчелегендә *ч* тартыгы әдәби телдәге кебек үк (Шараф, 1927, 82—83) өрелмәле бер катлы аваз, барытик тау ягы, чистай һәм мишә бую керәшеннәре сөйләшләрендә генә *ч* тартыгы берникадәр шартлаулы, аффриката булып әйтелә. Мәсәлән, мишә бую керәшеннәре сөйләшеннән: *тчичи* *тчикай* — чынаяк, *тчалгы*, *тчыбыркы*; тау ягы керәшеннәре сөйләшеннән *тчеч* *тчек* — чыпчык, *тчылан* — чолан, *тчиркәү* — *тчиркеү* — чиркәү.

Мисаллардан күренгәнчә, аффриката *тч* сүз башында да, сүз уртасында да кулланыла, шул ук вакытта сүз уртасында һәм сүз ахырында килгәндә гади, өрелмәле *ч* тартыгы кулланылган очраклар да күп.

ж тартыгы керәшен сөйләшләрендә шулай ук ике вариантта кулланыла: тел очы өрелмәле *ж* авазы һәм аффриката *дж*. Аффриката *ж* тау ягы, чистай керәшеннәре сөйләшләрендә һәм мишә бую керәшеннәре сөйләшләрендә күзәтелә: *джәпей* — Ефим, *джиләк*, *джитен*, *джил*. Аффриката *дж* сүз уртасында да әдәби телдәге *ж*, *й* тартыклары урынында кулланыла ала: *ән* *джә*, *де* *н* *джә*, *мыр* *джә*, *мәр* *джән*, *барин* *джә* — варенье.

т авазы керәшен сөйләшләрендә әдәби телдәге кебек үк кулланыла. Ләкин чистай керәшеннәре сөйләшендә аерым сүзләрдә *т* тартыгының нечкәртелгән варианты да очрый, ул рус телендәге *т* тартыгына якын, *т+й* авазы кебек, берникадәр шартлау элементы белән әйтәләр: *зунт'ик* — зонтик, *бут'инка* — ботинка,

инт'ирнат — интернат, *Тат'и* — Татьяна, *Мут'и* — Матрена, *мат'ериал* — материал, *Ут'аганов* — Үтәгәнов.

т тартыгының нечкәртелгән варианты мишәр диалекты сөйләшләрәндә, урта диалектның нократ һәм пермь татарлары сөйләшләрәндә дә күзәтелә.

d — интерденталь аваз, ул Мамадыш районының Вятка буенда урнашкан бер төркем авылларында, аерым сүзләрдә әдәби телдәге *з* авазы урынына кулланыла: *кәдер* — хәзер, *bodaw* — бозау, *dәңгәр* — зәңгәр, *жәдәк* — йөзек, *әдерәк* — әзрәк, *үдем* — үзем, *дурлап* — зурлап, *дабут* — завод, *тудан* — тузан. Аерым сүзләрдә интер-денталь *d* авызын куллану күренеше Мамадыш районының Чиябаш (Никифирово), албай (Албаево), Кече Берсут (Владимир), Кылыччы (Кулуци), Шомортбаш (Шеморбаш) авылларына кадәр килеп җитә. Интерденталь *d* авазы урта диалектның минзәлә сөйләшенә хас (Махмутова, 1962, 60—61; Баязитова, 1973, 18), ул шулай ук тау ягы сөйләшләрәндә (Бурганова, 1955, 47), Казан артының Мамадыш төбәге сөйләшендә (Бурганова, 1978, 83) кулланыла. Татар сөйләшләрәндә бу авазның кулланылуы борынгы (Жәләй, 1947, 38) һәм субстрат (Махмутова, 1962, 61) күренеш дип санала. Башка төрки халыкларда ул башкорт (Дмитриев, 1950, 26—29) һәм төркмән телендә (Дмитриев, 1955, 249—253) сакланган.

Аваз тәңгәлләкләре

ф ~ п. Ирен-ирен саңгырау *ф* тартыгы ирен-ирен *п* авазы белән тәңгәлләшә. Бу үзенчәлек татар сүзләрендә дә, төрле алынмаларда да закончалыклы тарихи күренеш булып тора. Мәсәлән:

татар һәм гарәп-фарсы сүзләрендә: *тупырак* — туфрак, *торпа* — дорфа, *пикер* — фикер, *сәпәр* — сәфәр, *көпөрлек* — көферлек, *пирештә* — фәрештә, *жапа* — жәфа, *қәлпә* — хәлфә, *керпек* — керфек, *қәлампер* — кәләмпер — канәфер, *жәпәк* — ефәк, *жапырак* — яфрак, *таупик* — тәүфыйк, *нәпес* — нәфес, *кәтипә* — хәтфә;

рус һәм рус теле аша кергән сүзләрдә: *шипыр* — шифер, *пурмы* — форма, *кампаркы* — конфорка, *панирный* — фанерный, *панар* — фонарь, *шапир* — шофер, *тилипун* — телефон, *пылак* — флаг, *пырансуз* — француз, *пасун* — фасон, *кампит* — конфета, *ышкап* — шкаф;

кеше исемнәрәндә: *Пилип* — Филипп, *Жәпей* — Ефим, *Пидыр* — Федор, *Гапый/Үгәп/Үгәпей* — Агафья, *Пикыл* — Фекла, *Пидура* — Федора, *Купый/Қупый* — Прокофий, *Апанас* — Афанас, *Темәпей* — Тимофей.

ф ~ п тәңгәлләге татар теле диалектлары өчен берникадәр дәрәжәдә уртақ фонетик күренеш булып тора. Билгеле булганча, бу үзенчәлек башка төрки телләр өчен дә хас. Хәзерге вакытта *ф ~ п* күренеше күбрәк өлкән буып кешеләре сөйләше өчен характерлы булып тора.

Тау ягы һәм чистай керәшеннәре сөйләшләрәндә түбәндәге сүзләрдә *ф ~ б* күренеше дә күзәтелә: *жебак* — ефәк, *зиба* — зифа, *жилбердәү* — жилфердәү.

й ~ ж, д ~ ж. Керәшен татарлары сөйләшләрәндә *ж* ләштерү күренеше көчле, ягъни күпчелек очракта *й* авазы *ж* белән тәңгәлләшә. Мәсәлән: *жәшел* — яшел, *жул* — юл, *журган* — юрган, *жепәк* — ефәк, *жәш* — яшь, *жоко* — йокы, *жәмне* — ямьле, *ден-жә* — дөнья, *жегет* — егет, *жаман* — яман, *жидегән жондоз* — жидегән йолдыз. *й ~ ж* күренеше җырларда да чагыла:

Киң ди урамнарны без үтийек, Жәшел жепәк, жәшләр жөрәк,
Жәшел жепәкәйләр сүтийек, Жырлашмыйча ничек түзийек.

Рус теленнән кәргән сүзләрдә *й ~ ж* күренеше хәтта сүзнең соңгы иҗегендә дә күзәтелә: *субранжа* — собрание, *иминжә* — имение, *баринжа* — варенье, *прашлинже* — правление, *памилжә* — фамилия, *палажинжә* — положение, *жалунжә* — жалованье, *кампанжә* — кампания, *зайашлинжә* — заявление, *пинжә* — пенсия. Кеше исемнәрәндә: *Маржа/Маржый* — Мария, *Даржа/Даржый* — Дарья, *Әмәлжән* — Емельян, *Упинжә* — Офелия, *Илжә* — Илья, *Лакиржа* — Лукерья, *Наталжа* — Наталья, *Маланжа* — Маланья, *Жәкәү* — Яков, *Киржә* — Кирья, *Герпинжә* — Агрипина, *Үкчинжә* — Аксинья, *Жәүлия* — Евгения.

Сүз башында *ж*-ләштерү күренеше урта диалект сөйләшләре өчен характерлы фонетик үзенчәлек булып тора (МТД, 1962, 11), ул минзәлә, касыйм, казан арты, тау ягы сөйләшләренә хас. *Ж*-ләштерү — татар телендә борынгы күренешләрдән санала, ул Идел буе болгарларының бер диалектына караган үзенчәлекне тәшкил итә булса кирәк (Хакимзянов, 1976, 6—11; Бурганова, 1978, 88). *Ж ~ й* тәңгәллегә кыргыз, каракалпак, уйгур теле диалектларына да хас (Гаджиева, 1975, 268—269).

ж, й ~ з тәңгәллегә бигрәк тә Әлмәт районының Сәвәләй, Якты Күл, Төги, Сәрәпәле авыллары сөйләшендә (Зәй урынчылыгы) һәм бакалы урынчылыгында (Башкортстан) күзәтелә: *кәзә* — кәжә, *зир* — җир, *зизни* — җизни, *заный* — җаный, *заникай* — җаникай, *зоко* — йокы, *засый* — ясый, *зөзә* — йөзә, *зәзә* — яза, *зыр зыр-лый* — җыр җырлый, *әнзе* — әнже, *зөз* — йөз, *бозора* — божра, *зайлы* — җайлы, *зөзәм* — йөзем, *зыйылыш* — җыелыш, *зилләү* — җилләү, *зилән* — җилән. Мишә буе керәшеннәре сөйләшендә *й ~ ж ~ з, з'* күренеше түбәндәге сүзләрдә очрый: *зыраг әбей* — йырак (ерак) әби, *зегерме//жегерме* — йегерме (егерме), *зу'рган* — йурган (юрган), *зарамый* — йарамый (ярамый), *зөзек/жөзек* — йөзек, *зыйылыш/жыйылыш*, *з'анагай/жанагай* — иренең әнесе. Шушы ук урынчылыкта *й ~ ж ~ з ~ д*: *жук ~ зук ~ дук* — йук (юк), *жарый ~ зарый ~ дарый* — йарый (ярый), *жүшеш ~ зүшеш ~ дүшеш* — йүшеш (юеш), *жуғары ~ зуғары* — дуғары — йугары (югары).

ж ~ *з* — татар теленен мишәр диалектына хас үзенчәлек, ул шулай ук мордва-каратай сөйләшенә дә хас (Арсланов, 1966, 20; 1991, 14). *ж* ~ *з*, *д* кайбер башка төрки телләренң диалектында да очрый (Гаджиева, 1975, 268); *й* ~ *д* каракалпак, балкар, казах һәм башка телләрдә дә күзәтелә (Рясанен, 1955, 162—163).

д ~ *з* күренеше Вятка буе авыллары сөйләшендә, Алабуга районы керәшеннәре сөйләшендә очрый: *назан* — надан, *бозай* — бодай, *изән* — идән, *казак* — кадак, *Агизел* — Агыйдел: *Ак балыклар уйныйдыр, Агизелнен жәмне жарында*. *д* ~ *з* рус теленнән кергән сүзләрдә дә табыла: *узийал* — одеяло, *зиләңке* — делянка.

д ~ *з* күренеше казан арты төбәгенң көнчыгышында—Мамадыш һәм Малмыж районнарында таралган (Бурганова, 1978, 90). Аерым сүзләрдә нократ һәм бәрәңге сөйләшләрендә очрый (Бурганова, 1955, 108; 162, 27—28), ул шулай ук урта диалектның иң зур сөйләшләреннән берсе булган минзәлә сөйләшендә дә бар. Шулай булгач, ул үзенчәлекне казан татарларында борынгыдан килә торган күренеш дип карарга мөмкин.

з ~ *ж*: *жаман* — заман, *гажит* — газета, *мужый* — музей, *жирек* — зирек, *кырмажин* — кармазин, *мәгәжин* — магазин, *эржин* — резина, *пыражник* — праздник, *кәржин* — корзина, *кажыр* — хәзер, *кажунный* — казенный.

Фарингаль *h* авазы керәшен сөйләшләрендә бөтенләй әйтелми. Сүз башында килгәндә бу аваз төшеп кала: *әр* — һәр, *аман/әмән* — һаман, *әрбер* — һәрбер, *ава* — һава, *өнәр, энәр* — һөнәр, *уш* — һәш, *ич* — һич, *ичкем* — һичкем, *әшәс* — һәвәс. Сүз уртасында интервокаль позициядә килгәндә *h* тартыгы *г* белән алмашына яки бөтенләй төшеп кала: *жигаз* — жиһаз, *бәгә* — баһа, *шәгәр/шәәр* — шәһәр, *сагат/саат, сәәт* — сәгать, *жәгәннәм/жәннәм* — жәһәннәм, *жәт* — жәһәт, *кәгәр* — каһәр, *гонагы* — гөнаһы, *загар* — зәһәр, *зигынлы* — зиһенле. Бу үзенчәлек татар теле диалектлары өчен хас булган гомуми күренеш.

h авазы башкорт (Дмитриев, 1948, 23—25) һәм якут телләреннән (Харитонова, 1947, 65—70) кала башка төрки телләрдә дә алынма сүзләрдә һәм аваз ияртемнәрендә генә очрый. Интервокаль позициядә килгәндә, мәсәлән, карачай, балкар, кумык һәм караим телләрендә *h* авазы *г* белән алмашына: *бәгә* — бәһа (Рясанен, 1955, 48).

Х, х ~ *қ, к*. Бу күренеш керәшен татарлары сөйләшендә татар теленң башка сөйләшләре белән чагыштырганда киңрәк сакланып калган үзенчәлек булып тора. *х, х* ~ *қ, к* тәңгәлlege татар сүзләрендә дә, алынма сүзләрдә дә күзәтелә: *қатын/катын* — хатын, *қалық/калык* — халык, *қәбәр/кәбәр* — хәбәр, *қат/кат* — хат, *қақ/как* — хак, *қақына/какына* — хакына, *қурлау/курлау* — хурлау, *кужайын/кәжәйен* — хужа, *мақырым/макырым* — мәхрүм, *ақық/акык* — ахак, *қалат/калат* — халат, *жомақ* — оҗмах, *кирурык* — хирург, *паскы* — пасха, *акирәт* — ахирәт,

көкөмәт — хөкүмәт, *қурмәт*/*курмәт* — хөрмәт, *нақақ*/*накак* — нахақ, *ақмақ*/*акмак* — ахмак, *қәреп*/*кәреп* — хәреф, *китырый* — хитрый, *қәл*/*кәл* — хәл, *Куйасан* — Хозесаново (ав. ис.), *Тикын* — Тихон, *Критун* — Харитон.

х ~ к тәңгәллегә төрлө дәрәжәдә татар теленәң барлык диалектларында да таралган, әмма керәшен татарлары һәм пермь татарлары сөйләшәндә ул системалы рәвештә күзәтелә (ТТӘ, 1973, 136; МТД, 162, 30).

қ, к ~ х, х. Бу үзенчәлек аеруча БАССРның Бакалы районы территориясендә яшәүче керәшен татарлары сөйләше өчен характерлы: *хырау* — кырау, *хәбер* — кабер, *хәдерле* — кадерле, *хазак* — казак, *хыхымат* — хөкүмәт, *хампит* — конфет, *хәдәр* — кадәр. *Хырау қуғанда иске чабатаға ут төртеп жандыралар. Хәберләремдә кемнәр жөрер инде дип қайғырамын да қайғырамын. Халхузга кергәчен хыхымат бодай өләште.*

Мисаллардан күренгәнә, *к ~ х* күренеше аеруча алынма сүзләрдә күзәтелә һәм күбрәк сүз башында кулланыла. *к ~ х* тәңгәллегә күпмедер дәрәжәдә татар теленәң барлык диалектларында күзәтелә, ул шулай ук башка төрки телләрдә, мәсәлән, чуваш телендә (Ашмарин, 1898, 51), кумык телендә (Дмитриев, 1940, 17—18) бар. *к ~ х* күренеше әрмән-кыпчак кулъязмаларында да (Абдуллин, 1974, 174), борынгы төрки истәлекләрдә дә табыла. (Насилов, 1974, 19).

т ~ к. Бу үзенчәлек керәшен сөйләшләрәндә билгеле бер сүзләрдә генә очрый: *кенәген*/*төнәген* — кичә, *келәү* (*итү*) — теләк итү, *келәнче* — теләнче, *келәнү* — теләнү, *кискәре* (як) — тискәре (як), *укмурт* — удмурт (биредә *д ~ т ~ к*); *к ~ т*: *читләшек* — чикләшек.

т ~ к күренеше аерым сүзләрдә мишәр диалекты сөйләшләрәндә (Махмутова, 1978, 78) һәм башка төрки телләрдә, мәсәлән, караим (Мусаев, 1964, 84 — 85), чуваш (Ашмарин, 1898, 99 — 100) һәм якут (Барашков, 1958, 40) телләрендә дә бар.

б ~ м күренеше керәшен сөйләшләрәндә түбәндәгә сүзләрдә: *мукча* — букча, *мәндә* — бәндә, *мадийан* — бадийан, *корман* — корбан, *метнек* — бөтнек, *корман балык* — корбан балык, *чымылдык* — чыбылдык, *майтак* — байтак, *мәке* — бәке.

м ~ б: *биләш* — миләш, *бич* — мич, *гарбун* — гармонь.

б тартыгының *м* белән алмашынуын телчеләр регрессив ассимиляция нәтижәсе дип аңлаталар. *б ~ м* күренешенә мисалларны татар теленәң мишәр сөйләшләрәннән дә, урта һәм көнчыгыш диалект сөйләшләрәннән дә китерергә мөмкин. Ул хәзергә төрки телләрдә һәм борынгы язма истәлекләрдә дә бар (Батманов, 1959, 35).

в ~ б, ш. Алынма сүзләрдәгә ирен-теш *в* авазы ирен-ирен *б* яки *ш* белән алмашына: *багун* — вагон, *буранка* — воронка, *бырач* — врач, *Бира* — Вера, *Ибан* — Иван, *камбирт* — конверт, *искаба-*

тыр — экскаватор, *бур* — вор, *зәйәблинжә* — заявление, *пирбый* — первый, *эрбизийә* — ревизия, *кабир* — ковер.

в ~ ш: *чилсәшит* — сельсовет, *шәйәнни* — военный, *питыраш*, *пыкыраш*, *чиркәш*, *раштуша*, *раштыша*, *Жәкәш*, *Кылаш*. Казан арты һәм нагайбәк керәшеннәре сөйләшәндә *б ~ ш*; *кешек* — кебек, *ташып* — табып, *чышып* — чабып, *кашып* — кабып. *ш ~ б*: *чобар* — чуар, *чобан* — чуван, *чобалту*, *жобану* — йувану, *кайбан* — хайван. *б ~ ш* күренеше аерым сүзләрдә минзәлә, пермь, сергач, мордва-каратай сөйләшләрәндә дә бар.

Кайбер сүзләрдә интервокаль позициядә, хәтта ике сүз арасында да *н, ң ~ нг*: *кызгаңгыч* — кызганыч, *аңгыша* — аңыша, *уңгайсыз* — уңайсыз, *куркыңгыч* — куркыныч, *иңгелек* — иң элек, *иңгәшәл* — иң әвәл: *миңга* — миңа, *сиңга* — сиңа, *аңгар* — аңа, *кужаныкыңгар* — хужаныкына.

ң ~ й: *мийа/мыйа* — миңа, *сийа/сыйа* — сиңа. Бу үзенчәлек Казан арты һәм Түбән Кама тирәсе керәшеннәре өчен характерлы. Нагайбәк сөйләшәндә: *мыйа* — миңа, *сийа/сийа* — сиңа.

н ~ ң. Бу үзенчәлек тартым кушымчасы алып юнәлеш килешәндә килгән исемнәрдә, алмашлыкларда һәм саннарда күзәтелә: *моңасыңа* — моңысына, *тегесеңә* — тегесенә, *кыркыңа* — кыркына, *икесеңә* — икесенә, *аныкыңа* — аныкына, *баласыңар* — баласына.

Тел арты *ң* авазы күпчелек очракларда тел очы *н* авазы белән алмаштырыла: *барасын* — барасың, *куйасын* — куайасың, *безнен* — безнең, *сезнен* — сезнең. Бу үзенчәлек татар теленең башка диалектларында да бар, мәсәлән, касыйм (МД, 1955, 141), бәрәңге (Известия, 1955, 106), шулай ук нократ татарлары сөйләшәндә (МТД, 1962, 31) дә бар.

Тау ягы, нагайбәк керәшеннәре сөйләшләрәндә, касыйм сөйләшәндәге кебек үк (МТД, 1962, 29) *ң ~ н* күренеше барлык очракта да күзәтелә: *мина* — миңа, *сина* — сиңа, *безнен* — безнең, *жанаң* — яңаң, *жана* — яңа, *жанаши* — яңа сый, *тун* — туң, *тәңкә* — тәңкә, *жанрап* — яңгырап, *тиндәш* — тиндәш, *кенел булу* — күңел булу. Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә *н ~ нг*: *мын-гайа* — моңая; *ңл ~ нн*: *тыннау* — тыңлау, *чыннау* — чыңлау.

Аерым сүзләрдә һәм грамматик формаларда *н ~ ң* күренеше татар теленең башка диалект һәм сөйләшләрәндә дә бар, мәсәлән, мишәр диалектында ул үзенчәлек актив. Мәсәлән, Казан арты сөйләшләрәндә (*-ның/-нең > -нын/-нен*), тау ягы сөйләшәндә (*-сың/-сең > -сын/-сен*), бәрәңге сөйләшәндә (аерым сүзләрнең ахырында һәм грамматик формаларда), нократ татарлары сөйләшәндә (*-сың/-сең > -син*), касыйм сөйләшәндә (*ң* авазы бөтенләй кулланылмый), Пенза өлкәсе һәм Мордва АССР мишәрләрәндә (*-ның/-нең > -нын/-нең*, *-сың/-сең > -сын/-сен*) (МД, 1955, 43, 141; МТД, 1962, 31, 102; Махмутова, 1978, 111).

ч ~ с/с'. Мишә буге керәшеннәре сөйләшәндә хәл фигыльләрнең

-гач/-гәч формасында *ч* авазына *с* яки *з* туры килә: *баргач/баргаз* — баргач, *алгас'/алгас'тын* — алгач; *ч ~ с/с'* башка сүзләрдә дә күзәтелә: *ис'маса* — ичмаса, *акс'а* — акча, *пыс'рак* — пычрак, *ис'/ич*, *кас'ма* — качма. Сирәк кенә *ч ~ с (ц)*; *сәсәк* — чәчәк, *на-с'ар* — начар. Грамматик формаларда *ч ~ с* күренеше касыйм сөйләшендә (МД, 1955, 143), шулай ук дөбъяз сөйләшендә (*ч ~ с/с'*) бар, мишәр диалектының аерым сөйләшләрәндә (Махмутова, 1978, 84) бар. Башка төрки телләрдән башкорт, чуваш, якут һәм хакас телләрендә дә күзәтелә (Дмитриев, 1948, 28—29; Катанов, 1903, 45).

Алынма сүзләрдә спира́нт *с* авазының *ч* белән алмашынуы күзәтелә: *чүчеңкә* — чесанки, *чәпчим* — совсем, *бич* — весь, *начылый* — насили, *чимийә* — семья, *Чирги* — Сергей, *эчтинә* — стена.

ц ~ с, ч: *балнис* — больница, *гарчис* — горчица, *милисе* — милиция, *симит* — цемент, *сырык* — цирк, *труйсы /тричын* — трюйын. Мондый мисалларны татар диалекты сөйләшләрәннән күпләп китерергә мөмкин (МД, 1955, 37; МТД, 1962, 64, 79; ТТӘ, 1959, 166).

Сирәк очрый торган аваз тәңгәллекләре:

л ~ н: *үренә* — үрелә, *тешни* — тешли, *жондоз* — жындыз — йолдыз;

л ~ м: *кымнак* — колмак, *кымнаксар* — колмаклык (Тау ягы сөйләше).

н ~ р: *үткер* — үткен (бакалы керәшеннәрәндә);

н ~ м, м ~ н: *чормый* — чорный, *үләм* — үлән, *Нарпа* — Марфа, *Микипар* — Никифор, *Микита* — Никита, *Нитрапан* — Митрофан; тау ягы керәшеннәре сөйләшендә: *тетем* — төтен, *балам* — балаң, *бушым* — буын; шундый ук тәңгәллекләр татар теленәң башка диалектларында һәм сөйләшләрәндә дә бар, мәсәлән, тау ягы, нократ татарлары сөйләшләрәндә аерым сүзләрдә очрыйлар (МТД, 1962, 27).

д ~ ж: *жәшми* — дәшми, *быргажир* — бригадир, *сужийа* — судья, *ражийу* — радио, *ужийал/ажийал* — одеяло;

л ~ ж: *жәтчә* — ләтчә;

с ~ т: *эсте* — эссе, *жасты* — яссы;

й ~ р: *дирер* — дияр.

Яңгырау һәм саңгырау авазлар тәңгәлlege.

а) саңгырау авазлар яңгыраулаша:

к ~ г — тау ягы керәшеннәре сөйләшендә сүз башында һәм ике сузык арасында: *гәрәз* — кәрәз, *гомбагыш* — көнбагыш, *гарниз* — кәрниз, *мәшәгәтле/машагатлы* — мәшәкәтьле, *гөдөрә* — көдрә, *багыр* — бакыр, *тыгырык* — тыкрык, *багыт* — вакыт, *чугындырган* — чукуындырган, *гийәндә* — көянтә, *чыгыр* — чокыр, *гүргән* — күргән, *суга* — сука, *уга* — ука, *чагыра* — чакыра, *чагырым* — чакрым, *чигер(т)кә* — чикерткә, *гөпшә* — көпшә, *кен гүрәм* — көн

күрәм; Казан арты керәшеннәре сөйләшәндә (Ташкирмән урынчылыгы): *жагалык* — *якалык*, *гәрәз* — *кәрәз*, *гүчтинәч* — *күчтәнәч*, *мәшәгәт* — *мәшәкәт*, *гөдөрә* — *көдрә*, *багыр* — *бакыр*.

п ~ б: *кирбеч* — *кирпеч*, *бытбул* — *подвал*.

т ~ д: *дары* — *тары*, *даган* — *таган*, *абдырау* — *аптырау*, *дигәнәк* — *тигәнәк*, *дургай* — *тургай*, *дабут* — *табут* (чистай керәшеннәрендә);

б) Яңгырау авазлар саңгыраулаша:

г ~ к: *чикерәү* — *чигерү*, *тустыкан* — *тустыган*, *кикач* — *кыйгач*, *тәлкәш* — *тәлгәш*, *сеңкер* — *сеңгер*, *сулакай* — *сулагай*;

з ~ с: *төсәп* — *төзәп*;

д ~ т: *тулкын* — *дулкын*, *әртәнә* — *әрдәнә*, *Маматыш* — *Мамадыш*, *шыгыртау* — *шыгырдау*, *дерелти* — *дерелди*, *торпа* — *дорфа*.

Аваз өстәлү һәм аваз төшү

Керәшен татарлары сөйләшәндә сонор *л*, *р* авазларын төшереп калдырып сөйләү очраклары күзәтелә. Сонор *л* авазын төшереп калдырып сөйләү:

а) үткән заман фигыль формаларында: *кигән*—*килгән*, *тыуган* — *туган*—*тулган*, *иткән* — *илткән*, *чирәгән* — *чирлөгән*;

б) хәл фигыль формаларында: *буса* — *булса*, *кисә* — *килсә*, *итсә* — *илтсә*, *айса* — *алайса*;

в) сорау формаларында: *нишисен?* — *ни эшлисең?* *нишәтә* — *ни эшләтә?*, *нишәп* — *ни эшләп?*;

г) хәзерге заман фигыльләрнең юклык формасында: *бумый* — *булмый*, *итмей* — *илтми*.

Мисал: *Айса мин сыңа сөйләп күрсәтийем әле, тыннап тораңмы. Мына берсе буган ак чәчәк, берсе буган күк чәчәк: Безнең улларга кабык бишек буганда, сезнең кызларга алтын бишек буганда дип жыру жырлаганнар* (Ташкирмән);

д) исемнәрдә: *күмәк* — *күлмәк*, *чүмәк* — *чүлмәк*, *бүмә* — *бүлмә*.

Мисаллардан күренгәнчә, *л* авазы күпчелек очракта сонор *м* алдыннан төшерелә. Фигыльләрдә *л* авазын төшерү күренеше барлык керәшен сөйләшләрәндә дә күзәтелә. Сонор авазлар янәшәлегендә сонат *л* ны төшереп сөйләү пермь татарлары сөйләшләрәндә дә аерым сүзләрдә бар (Рамазанова, 1976, 142), ул шулай ук башка төрки телләргә дә хас күренеш. Мәсәлән, башкорт телендә көньяк диалектында фигыль нигезендә *л* авазы системалы рәвештә төшереп калдырыла: *ал-*, *һал-*, *кал-* һәм сирәк очракта *бул-*, *кил-* фигыльләрендә күзәтелә (Миржанова, 1979, 112). Фигыль формаларында *л* авазын төшереп сөйләү башкорт теле көнчыгыш диалекты сөйләшләрәндә дә хас (Максютова, 1976, 44—45). Бу үзенчәлек кыпчак телләре төркеменә караган башка төрки телләрдә дә бар, мәсәлән, ногай (Грамматика, 1973, 49), каракал-

пак (Баскаков, 1952, 65) телләрендә тартык авазлар алдыннан *л* авазын төшереп калдырып сөйләү күзәтелә. Мәсәлән, к.-калп. *боса* — болса, *кзаса* — къалса. Бу үзенчәлек шулай ук уйгур телендә дә еш очрый (Талипов, 1963, 143—145; Гаджиева, 1975, 138). Төрки телләрдә *л* авазының тотрыклы булмау күренешен Н. К. Дмитриев борынгы фонетик үзенчәлек дип саны (ИСГТЯ, 1955, 279).

Сүз уртасында *н* авазын төшереп сөйләү: *нидей* — нинди, *асат* — ансат, *Мизәлә* — Минзәлә, *муча* — мунча, *муйса* — муенса, *мосо* — монысы, *жамасылый* — йамансулый (ямансулый), *тәликә* — тәлинкә, *куркыч* — куркыныч; сүз ахырында: *белә* — белән, *тағы/тагы* — тагын, *ажага* — ажаган.

г авазын төшереп сөйләү гарәп теленнән кергән сүzlәрдә: *айып* — гаеп, *саат/сәәт* — сәгать, *мәнесез* — мәгънәсез, *заиб* — зәгыйфь, *үмер* — гомер, *азап* — газап, *әрәпә* — гарәфә.

Балтач районы Дорга, Биктәш, Иске Чепья авыллары сөйләшәндә *г* тартыгы ике сузык арасында килгәндә дә төшерелә: *та(г)ын* — тагын, *нийә* — нигә, *әйдә(г)ез* — әйдәгез, *те(г)е* — теге, *тирмән* — тегермән, *дийа* — дога, *жерләү* — жегерләү;

р төшә: а) *-ырга/-ергә* формалы инфинитивта: *барыга* — барырга, *күрегә* — күрергә; б) 1—2 затта берлек һәм күплек санда килчәк заман хикәя фигыльләрдә: *барым/барымын* — барырмын, *барысын* — барырсың, *барыбыз* — барырбыз, *барысыз* — барырсыз. Мишә бие керәшенәре сөйләшәндә: *бара тоган ыйы* — бара торган иде. *Сыра пешерә тоган ыйы Бәчүкә түтей туйларга*.

Фигыльләрдә *р* авазының төшү күренеше татар теленә башка сөйләшләрәндә дә бар. Гомумән, бу күренеш мишәр сөйләшләрәндә иң актив. Шулай ук урта диалектның тау ягы, бәрәңге, себер татарлары сөйләшләрәндә дә бар.

Сөйләштә сүzlәргә тартык авазлар өстәлү күренеше актив түгел.

Казан арты сөйләшләрәндә: *пышкылдап* — пышылдап, *кутырлык* — кутырлы, *кәшәмбир* — кашемир, *кортлау* — котлау, *күптертмәле* — күпертмәле, *жемгелдей* — жемелди.

Чистай сөйләшәндә: *кыстымбый* — кыстыбый, *келкенечле* — көлкеле, *пырзуминт* — позумент.

Тау ягы сөйләшәндә: *шырпык* — шырпы, *тулдыр* — тутыр, *тулак* — тула, *тыгырлык* — тыкрык, *желмә* — элмә, *ичмасам* — ичмаса.

Ассимиляция һәм диссимиляция күренешләре

Сөйләшләрәндә ассимиляциянең ике төре — прогрессив һәм регрессив ассимиляция күренешләре күзәтелә.

Регрессив ассимиляция.

з ~ ж: *каз+жук* > *кажжук*, *кыз+жорто* > *кыжжорто*, *үз+жагы* > *үжжягы*, *жөз+йыл* > *жөжжыл*, *боз+жауган* > *божжяуган* — бозяуган.

н ~ м: *жан+башы>жамбашы, жон+белә>жомбелә, жушан+була>жушамбула, кан+мәчете>каммәчете, он+бирә>омбирә, мин+барам>мимбарам, чын+мәржән>чыммәржән.*

л, н ~ ң: *жангыш — йалгыш (ялгыш), жангыз — йалгыз (ялгыз), жәреңгә>жәренгә — киләсе елга, килеңгә — киленгә, утыңга — утынга, килең кеше — килен кеше, салкыңга — салкынга.*

с, з ~ ч: *без+чыктык>беччыктык, кыз+чак>кыччак, без+чә>беччә, урыс+ча>урычча.*

с ~ ш: *шиләшә — сөйләшә, шишәмбе — сисшәмбе, шыйыршык/шыйырчык — сыерчык, шугыша — сугыша, шибешә — сибешә, шийертмә — сиртмә, шаташа — саташа.*

ч ~ ш: *шишмә, шаршау — чаршау, шушыгу — сугышу, шыршы — чыршы, шебеш — чебеш, шишен — чишен, шалбар — чалбар, шушаш — чушаш, шәршәмбе — чәршәмбе, пушты — почта.*

ч ~ с: *систа — чиста, систый — чистый;*

с ~ ч: *бачкыч — баскыч.*

Прогрессив ассимиляция: *аш+йаулык>ашшаулык, биш+йыллык>бишшыллык, эш+чән>эшишән—эшчән.*

Диссимиляция күренеше. Диссимиляция күренешенә спорадик рәвештә очраган түбәндәге мисалларны китерергә мөмкин:

ш ~ ч: *чашты — шашты, чеш — шеш, чешә — шешә, чөшле — шөшле, чушындый — шушындый.* Бу күренеш бакалы керәшеннәре сөйләшәндә күзәтелә.

ш ~ т; ч ~ т: *тушы — шушы, тушындый — шушындый, тиш — чиш, тишен — чишен, тишмә — чишмә.* Бу үзенчәлек казан арты керәшеннәре сөйләшәндә мишә бие урынчылыгында күзәтелә.

Грамматик үзенчәлекләр

Грамматик үзенчәлекләр буенча керәшен татарлары сөйләше татар әдәби теленнән нык аерылмый. Морфологик үзенчәлекләренең күбесе урта диалект сөйләшләренә хас, шул ук вакытта мишәр диалекты сөйләшләре белән дә уртаклык шактый (бу бигрәк тау ягы, чистай керәшеннәре сөйләшләрендә көчле). Бу бүлектә морфологик үзенчәлекләр белән беррәттән, фонетик законнарға бәйле рәвештә туган кайбер фонетик-морфологик үзенчәлекләргә дә тукталачакбыз.

Исемнәр

Исемнәрнең ясалыш юллары һәм аларның формалары, төрләнеш категорияләре — барысы да әдәби тел нормаларына туры килә.

Шулай да исемнәр өлкәсендә түбәндәге үзенчәлекләргә күрсәтеп китәргә кирәк.

-*кай/-кәй* кушымчасының исемнәргә ялгану активлыгы әдәби телгә караганда киңрәк. Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләшкәндә -*кай/-кәй* кушымчасы, әдәби телдән аермалы буларак, жанлы предметны белдерә торган исемнәргә генә түгел, жансыз предметны белдерә торган сүزلәргә һәм башка сүз төркемнәренә дә (мәсәлән, сорау алмашлыгы "*нәмә*"гә — әд, нәрсә, рәвешләргә һ. б.) ялгана ала. Мисаллар: *тилекәй* дийерләр инде мине. Исән *чакайлар* бар ыйы бит минем. Өсләремә кигән күлмәгем *шакай* — *шакай* бизәкәй (жырдан). *Нәмәкәй* дип сорады ул? Теге *иркәйләр* бүген эшлиләр. Кийәү *балакай* ашагандыр бит. *Бабыкай* белән бер йәшлек.

Кайбер очракларда *нәмәкәй* формасының кыскартылган *нәмкә* варианты да кулланыла. Мисал: Бездә андый *нәмкәләр* жук та инде.

-*кай/-кәй* кушымчасының жырларда актив кулланылуы ягыннан да Алабуга районы һәм Бакалы районы керәшеннәре сөйләше аерылып тора, биредә -*кай/-кәй* кушымчасы теләсә кайсы сүз төркеменә ялгану мөмкин. Мәсәлән: *Сөнөкәй буйкайлары кешекәй* асыллар жир жәнәшәдә тирәдә кайда бар (Яңа Балык-лы). Икекәй жирән атыгыз, Аның берсен безгә сатыгыз (Ахман). *Чәжекәй буйкайларының* бурасын, Без бурамый кемнәр бурасын (Маты). *Жөгөрөпкәй* сусарлар тотар ыйым, Ай-гай *сукайларның* тирәне (Ахман).

-*кай/-кәй* кушымчасының актив кулланылуы ягыннан Түбән Кама тирәсе керәшен татарлары сөйләше минзәлә сөйләшенә якыная. -*кай/-кәй* кушымчасы исем ясагыч һәм иркәләү кушымчасы буларак борынгы телдә дә шактый актив кулланылган (Дыренкова, 1940, 57).

-*рак/-рәк* кушымчасы. Әдәби телдә -*рак/-рәк* кушымчасы сыйфат рәвешләргә ялганып, артыклык дәрәжәсе ясый. Өйрәнелгән сөйләштә исә, -*рак/-рәк* кушымчасы башка сүз төркемнәренә дә, мәсәлән, исемнәргә дә ялгана ала. Мисаллар: Кәйерне *эткәрәк* бирелә бездә (ешрак эткә бирәләр). *Картларырак* бу көйне жырлыйлар (күбрәк картлар бу көйне жырлыйлар). -*рак/-рәк* кушымчаларының башка сүз төркемнәренә, бигрәк тә фигыльләргә ялгану күренеше минзәлә сөйләшенә һәм БАССР ның көнбатыш өлешендә яшәүче татарлар сөйләшенә хас (Әфләтунов, 1962, 214).

-*лар/-ләр* кушымчасы. Күплек санын белдерә торган -*лар/-ләр* кушымчасы әдәби телдә тиешле булмаган очракларда да, саннар-га, исемнәргә, фигыльләргә һ. б. сүз төркемнәренә ялгана ала һәм көчәйтү төсмере өсти. Мәсәлән: керем әле, тагын *берләр* жырларбыз. Жәгүр әле сапсим *малайлар* ыйы ул чакта. Нардуганда *жасаныплар* чыгып китәсен инде. Сагынмыйым түгел *лә, бикләр* сагынам, Белгертмийем үзем сабырга (жырдан). Гармуннар уйнап, *бийепләр* тауга менәләр ийе. Жәш гумерне *жырлаплар, уйнаплар* үткәрдек. Минә күргәчен *жылаплар* жибәрде.

Әлеге үзенчәлек Түбән Кама тирәсе һәм нагайбәк керәшеннәре сөйләшләрәннән теркәлгән, ул шулай ук БАССР территориясендә яшәүче татарлар сөйләшәндә дә бар (Әфләтунов, 1960, 153). Ул, гомумән, татар халкының сөйләү теленә хас үзенчәлек дип тә карала (Сафиуллина, 1978, 179).

-лык/-лек, -нык/-нек кушымчалары әдәби телдәге кебек үк, продуктив кушымчалар. Керәшен сөйләшләрәннән бу кушымчалар белән ясалган түбәндәге сүзләрне китерергә мөмкин: *жагалык* — муенга киелә торган бизәнү әйбере, *түшлек* — күкрәкчә, *шыйлык* — кырга чыгып келәү итү урыны, *кыйаматлык* — туйда кызга икенче "әни" итеп билгеләп куелган кеше, *корманнык* — корбанга чалынасы хайван, *тамызлык* — чыра, *бистәрлек* — сөлгелек, *шаршаулык* — чаршау.

-сар/-сәр кушымчалары белән ясалган берничә сүз тау ягы керәшеннәрендә: *комнаксар*—колмаклык, колмак үсә торган җир; *Комнаксарда* көтү җерей, ала сыйрлар катышмый (Ырым Тәрбит), *түмгәксәр* — түмгәкле.

Тартым кушымчалары

Тартым кушымчаларының кулланылуы ягыннан керәшен татарлары сөйләшләре әдәби телдән аерылмый.

берлек саны

1 зат	-ым/-ем, -м
2 зат	-ың/-ең, -ң
3 зат	-ы -е/-сы -се

күплек саны

-ыбыз/-ебез, -быз/-без
-ыгыз/-егез, -гыз/-гез
-лары/-ләре

Мисаллар: *Тиндәшләрем, дусларым*, чыктым сезне күрергә (Иске Тәрбит). *Кызымның кызы* калада укый (Иске Бигәш). *Атасы* кебек таза буласы бу малай (Айталан).

3 зат берлек сандагы тартым кушымчалары кайбер очракларда икеләтелгән кушымча булып ялганып киләләр: *ы+ -сы; -сы+сы*. Мәсәлән: Өч атнадан чыга *ташык чебийесе* (чебие) (Дүсмәт). *Каз майысы* (мае) беле пещерелер каз коймого (Керәшен Пакшин). Бөтөн *ишегалдысы* (ишегалды) такта белән жапкан, койаш та төшмей (Керәшен Шуран). *Кайсысын* бирийем аңар сүрәкәне? (Иске Үтәгән). Кейем *ышкабысына* (шкафына) бер күлмәгем сыймады (Чиябаш). Карават *астысында* җанасының малайы җаткан (Кибәч). Айаг *астысына* бәрмәчтеки алып сындырып салганнар (Кәвәл). Быйык тоу, *тоу башысы* (тау башы) тагы да быйык (Мәлки). Әдәм *үзесенә* (үзенә) тел тапкан сүләргә (ырым Тәрбит). *Бусысын* (бусын) әллә кемгә бирәсе әле алчүперәкне.

-гы/-ге кушымчалы вакыт төшенчәсен белдерә торган сүзләрдә дә -сы/-се ялганьрга мөмкин. Мисаллар: *Жәйгесе* багытта (жәен, жәй көне) җырлана бу җыру (Иске Үтәгән). *Бүгенгесе* көндә без алдан барабыз йарышта (Керәшен Шуран).

Киресенчә, төшем килешендә килгәндә -сы/-се төшеп калырга да мөмкин, чөнки -гы/-ге кушымчасында тартым мәгънәсе саклана: *Караваттагын* (караваттагысын) танымыйсыңмы? *Үзөбездәген* (үзөбездәгесен) әйтәм әле лисникны (Албай). *Өйдәген* чыгар әле чәйгүнне (Ишәле).

3 заттагы икеләтелгән тартым кушымчасы ялгану күренеше татар теленең диалектларында еш очрый торган күренеш. Мәсәлән, нократ сөйләшендә, минзәлә сөйләшендә (МТД, 1962, 43, 67), тау ягы сөйләшләрендә (МТД, 1955, 40), БАССРның төньяк-көнбатыш районнарында таралган сөйләшләрдә (МТД, 1962, 67) һәм мишәр диалекты сөйләшләрендә (Махмутов, 1978, 108) дә бар.

Килешләрне кулланудагы үзенчәлекләр

Керәшен татарлары сөйләшендә әдәби телдәге кебек үк алты төрле килеш формасы бар. Исемнәрнең килешләр белән төрләнүе, килеш кушымчаларының формасы әдәби телдәгедән әллә ни аерылмый.

Баш килеш әдәби телдәге кебек үк кушымчасыз, төп формада килә: *Күлмәкләр сандыкта, кәзер чыгыб аласы кирәк бугачын* (Кылбагыш). Мына монда борон заманда каннар сугышкан (Ташкирмән).

Иялек килеше әдәби телдәге кебек үк -ның/-нең (>-нын/-нен) кушымчалары белән кулланыла: *Ибан жырагайнын* малайы әрмиәйдән кунакка кайткан (Иске Чепья).

Кайбер очракларда -ның/-нең кушымчалары -ныкы/-неке урынына да кулланыла: *Сез үзегез асыл жиренеңме* (жиренекеме?)? (Албай). Бу көзгә *сезнең* ул? (Сезнеке) (Зур Мәшлэк). Тышкы өйалдында сүмкәгез бар, *сезнеңме* (сезнекеме) ул?—*Жук, боларның* (боларныкы) түгел, *Шәшәнең* (Сашаның) ул (Носла).

-ныкы/-неке формалы тартым кушымчалары һәм иялек килеше кушымчаларының берсе урынына икенчесе кулланылу күренеше урта диалектның пермь, нократ сөйләшләре һәм себер татарлары диалектларында да күрсәтелә. Ул шулай ук төрек (Кононов, 1956, 77) һәм караим (Мусаев, 1964, 138) телләрендә дә бар.

Татар телендә, билгеле булганча, -ныкы/-неке кушымчалары алган алмашлыктар һәм исемнәр аергыч функциясендә килә алмыйлар. Ә тау ягы керәшеннәре сөйләшендә -ныкы/-неке формалы алмашлыктар һәм исемнәр еш кына аергыч функциясен дә үтиләр һәм аерылмышның алдына да, артына да килә алалар. Мәсәлән: *Уйынныкы* (уенның) *жырын* ынытып жибәргән әле мин. *Тәрбиттә Линаныкы* (Ленаның) туйына ләктем (Янсурино). *Ашылыбыз зур безнеке*. *Минеке ат'т'у* сугышта үлгән (Мәлки).

И Зәүәдер, Зәүәдер,
Зәүә буйы кәүәдер.

ырымныкы (ырымның) кызлары
Кичкуйынны сөвәдер.

Шундый ук үзенчәлек татар теленең пермь (Рамазанова, 1970, 22), нократ (Бурганова, 1962, 37—38) һәм Пенза өлкәсе мишәрләре сөйләшәндә (Махмутова, 1962, 147) дә билгеләнгән.

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә иялек килеше кушымчасы алган алмашлыктарда *ы, е* сузыклары төшереп калдырып әйтеләләр, шуның өчен сүз ахырында икеләтелгән *нн* ишетелгән очраклар да бар: *синн малай* — синең малай, *минн кыз* — минем кыз, *мынн белән* — моның белән. *Минн катта* йәшәде, *минн малай*.

Юнәлеш килеше әдәби телдәге кебек үк *-га/-гә, -ка/-кә, -на/-нә, -а/-ә* кушымчалары белән белдерелә. Әмма ләкин керәшен сөйләшләрәндә юнәлеш килешенең кушымчасыз кулланылган очраклары да бар, ул бигрәк тә Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләшәндә һәм нагайбәк керәшеннәре сөйләшәндә еш очрый. Мисаллар: Сатабыз *Туймазы* китеп (Туймазага китеп) бәрәңгене. *Утар* киймәсәм (Утарга килмәсәм) белмәс ийем әле бу көйне. Алар әле *Бакалы* барып (Бакалыга барып) карточкы төштеләр. Персидәтел әле генә *урман* китте (урманга китте), тәжел йөрөп кайтмас ул.

Кушымча төшеп калган очракларда юнәлеш килеше хәрәкәтнең бары тик объектка юнәлү мәгънәсен генә белдерә. Максатны белдергән очракта исә, юнәлеш килеше кушымчасы төшерелми. Мисал: *Урманга* печәнгә китте. Юнәлеш килешенең кушымчасыз кулланылу күренеше кайбер башка төрки телләрдә дә бар. Мәсәлән, ногай телендә логик басым хәбәргә төшкәндә юнәлеш килеше кушымча алмый. Мисал: Мен *ат* миндем (Баскаков, 1940, 68). Башкорт теленнән (Ишбулатов, 1968, 37) һәм борынгы төрки телдән дә моңа мисаллар бар (Кондратьев, 1970, 11; Щербак, 1961, 79).

Юнәлеш килеше турында сөйләгәндә тагын бер үзенчәлек — килеш кушымчаларының диалекталь формаларына тукталып үтәргә кирәк.

Әдәби телдә тартым кушымчасы алган юнәлеш килеше *-на/-нә* кушымчасы ала, ә сөйләштә тартым кушымчасы алган зат һәм күрсәтү алмашлыктарына, исемнәргә һәм саннарга юнәлеш килешендә *-ңа/-ңә, -ңар/-ңәр, -ңгар/-ңгәр* кушымчалары ялгана.

Мисаллар: *-ңа/-ңә*: Ансы *тегесеңә* (тегесенә) караганда искергән күлмәк (Ләке). *Тегесеңә* (тегесенә) кермә, *моңосыңа* (моңысына) кер өйгә (Урта Баграж). *Аныкыңа* (аныкына) минем кызмәт какы кушылды (Кабан Бастрык). *Кыркыңа* (кыркына) сарык суйа-сың (Борды). *Икесеңә* (икесенә) дүрт җыру җырладылар (Урта Пәнәче).

-ңар/-ңәр: Аугусның *уналтысыңар* (уналтысына) тикле шундый пагуда булачак (Якты Күл). *Барысыңар* (барысына) да күп

кирәг инде тәрбийә: дуңгызга да, сарыкка да (Керәшен Шуран). *Анысыңар* (анысына) бер нәстә дә килештереп булмый, бик соло (Сәвәләй).

-*нар/-нәр*: *Алжапкычынар* (алъяпкычына), *камзулынар* (камзулына) акча бирделәр (Урта Пәнәче).

-*ңгар/-ңгәр*: *Әлмәтнекеңгәр* (Әлмәтнекенә) утырсаң, барасың *Жакты Күлгә* (ав. ис.) аптабүз белән (Борды). *Кужаныкыңгар* (хужаныкына) әйтәсен кызына (Монай).

Юнәлеш килешендә -*ар/-әр*, -*нар/-нәр* кушымчалары алу күренеше урта диалектның кама тамагы, норлат-кайбыч, казан арты һәм мишәр диалектының чистай сөйләшләрендә дә бар. Юнәлеш килешендәгә зат алмашлыкларында -*гар/-гәр* формасы татар телендәгә кебек комык телендә дә күзәтелә: *огар* — аңар (ИСГТЯ, 1956, 281). Борынгы төрки телдә юнәлеш килеше тартымсыз исемнәргә -*гару/гәрү*, тартымлы исемнәргә -*ңару/-ңәрү* кушымчалары ялганып формалашкан (Батманов, 1959, 109; Кононов, 1980, 160). -*гару* (*га+ру*) кушымчасы составындагы -*ру* борынгы күренеш санала (Räsänen, 1957, 65) һәм аның барлык алтай телләрендә дә очравы турында әйтелә (Рамстедт, 1957, 44—46). Димәк, бу кушымчаның *у* авазы төшеп калып кыскартылган (-*га+ру*>-*гар*) формасы татар теленең диалектларында сакланып калган һәм аны борынгыдан ук дәвам итеп килгән күренеш дип карарга мөмкин.

Төшем килеше, әдәби телдәгә кебек үк, -*ны/-не* кушымчалары белән формалаша. Ләкин чистай һәм зәй керәшеннәре сөйләшләрендә тартым белән төрләнгән 1 һәм 3 затларда әдәби телдәгә -*ны/-не* кушымчалары урынына, угыз телләрендәгә кебек (Кононов, 1956, 78—83; Покровская, 1964, 113—121), -*ы/-е* кушымчалары белән формалашкан очраклары да бар. Мәсәлән: *Чәчеңе* (чәчеңне) катык белән жуварсың (Кәзәбаш). *Сүрәкәме* (сүрәкәмне) кызыма бирдем дей Үкчей (Илтән-Бута). *Кыйарларымы* (кыйарларымны) тавыклар тырмаган (Федотовка). Ий артына гел утырттым, *багытымы* (бәхетемне) сынарга (Ишәле). *Печкәчәме* (печкәчәмне) дә, *жанагамы* да үзем караб үстердем (Чура-Батыр) Татуг әбей миңа *жаулыгыңы* каты гына бәйләп жат та тишмә *мәләчегеңе* дидерийе, бызылмый ул дидерийе (Ишәле).

Сирәк очракларда төшем килеше кушымчасы төшерелеп тә калдырыла: Аликсандыр да киләсейе, *малларым* (малларымны) карасы бар (Порым). *Тыкырык* менгәндә (тыкырыкны менгәндә) тырактырның уты сүнгән (Тулабай).

Төшем килешен кушымчасыз куллану борынгы телдә дә булган (Кондратьев, 1970, 11). Мәсәлән, мондый күренешләрне борынгы коман теленнән (Курышжанов, 1956, 13; 1957, 47) табарга мөмкин. Кушымчасыз төшем килеше шулай ук хәзерге төрки телләрдә дә, мәсәлән, уйгур, якут (Насилов, 1940, 43; Убрятова, 1950, 122) һ. б. сакланып калган.

Чыгыш килеше. Чыгыш килеше әдәби телдәге кебек үк *-дан/-дән* (яңгырау тартыклар һәм сузык авазлардан соң), *-тан/-тән* (саңгырау тартыклардан соң), *-нан/-нән* (борынгы авазларынан соң) кушымчалары белән формалаша. Мисал: Пирәмәчне элек *жөзөм жыләгеннән* пешерә тоганнар ыйы, *ипейдән* камыр алып гердә пешерә тоганнар ыйы.

Халык җырларында гына чыгыш килешенен борынгы *-дыйн/-дин*, *-тыйн/-тин* формасы да кулланыла: *Карурманнан* телке тешә, *Кылдин* нәзек эз белән (Иске Тәрбит). *Урамдыйн* узып бара, *Кашындин* күзе кара (Үрәчбаш). Нечкәкәй нечкә ай *иләктин*, Оннар иләп керттем *келәттин*. Кигән кунакларнын асыллары җырлап сыйлау кирәк *эрәттин* (Яңа Балыклы). Тиндәш кенә Кәтернә Сары *чәчәктин* син матур (Сыр авылы).

Шушы форманың халык җырларында кулланылуы мишәр диалектында да билгеләнгән. Ул, нигездә, борынгы уйгур теленә хас, әмма хәзерге уйгур телендә дә сакланган (Наджиб, 1960, 59; Махмутова, 1978, 112).

Юнәлеш килеше кебек үк чыгыш килешенен дә кушымчасыз кулланылу очраklары бар. Мисаллар: Кенәген *базар кайттым* да Туймазы киттем (Кичә базардан кайттым да, Туймазыга киттем). Кызлары *Әлмәт кайткан* (Кызлары Әлмәттән кайткан).

Чыгыш килешенен кушымчасыз кулланылуы бары тик *кайту* фигыле алдыннан килгәндә генә күзәтелә һәм ул күренеш Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләше өчен хас.

Сүз уңаенда тагын бер үзенчәлекле күренеш турында әйтеп китәргә кирәк. *Утыру* фигыле алдыннан килгәндә, күрсәтү алмашлыклары урын-вакыт килеше кушымчасы урынына чыгыш килеш кушымчасы кабул ителәр. Мәсәлән: Менә *моннан утыр*,—жарар, *шуннан* гына *утырыйм* (әд. Менә монда утыр,—ярар, шунда гына утырыйм). Микулай, *тегеннән* утыр (Николай, тегендә утыр). Утыр, Аләкси, менә *моннан утыр* (Утыр, Алексей дэдәй, менә монда утыр).

Урын-вакыт килеше. Урын-вакыт килеше, әдәби телдәге кебек үк, *-да/-дә* (яңгырау тартыклар һәм сузык авазлардан соң), *-та/-тә* (тартык авазлардан соң) кушымчалары белән формалаша: Пар-пар үрдәк парлап жөзә *Әрәмәдә* күлләрдә (Яңа Балыклы).

Урын-вакыт килешенен дә кушымчасы кулланылу очраklары бар. Мисаллар: *Кунак жөрөп* кайтам әле (әд. кунакта йөрөп кайтам әле). *Көтү жөрөп* кайтты сарыклар (сарыклар көтүдә йөрөп кайтты). *Урман жөрөп* кайттык, су эчәргә келибез (урманда йөрөп кайттык, су эчәргә телибез).

Мисаллардан күренгәнчә, урын-вакыт килешенен кушымчасыз кулланылуы *йөрү* фигыле белән килгәндә генә күзәтелә. Башка фигыльләр исә кушымчаның булуын таләп ителәр. Мәсәлән, *урманда* эшләп кайттым.

Бер килеш урынына икенчесен куллануга тагы берничә мисал китерергә мөмкин. Мәсәлән: *көлү* фигыле, әдәби телдән аермалы буларак, төшем килешен таләп итә. Мисаллар: *Шуны* (әд. шунан) көләдерийе кодагый аман да. *Картларны* (картлардан) көлсәң дә жарый ди бит ул.

Чагу һәм *ачулану* фигыльләре сөйләштә (Түбән Кама керәшеннәрендә) юнәлеш килешен таләп итәләр: *Миңа* (мине) да *чаккан* ыйы корт, минем бетте инде. Менә *миңа* (мине) *чакса* да шешми кәзер. *Жокламыйм* инде мин, әз *жоклыйм*, *миңа* (мине) *ачуланалар* күрешләр кайсы.

Мондый күренешләр татар теленең башка сөйләшләрендә дә бар. Мәсәлән, нократ сөйләшәндә *уйлау*, *йабыгу* (әд. сагыну) фигыльләре чыгыш килеше белән кулланылалар. Шулай ук чистай мишәрләре сөйләшәндә аерым фигыльләр (*орышу*, *ачулану*, *тыңлау* һ. б.) юнәлеш килешен таләп итәләр.

Борынгы төрки телдә дә моңа охшаган күренешләр булган. Мәсәлән, *адырылу* — айырылу фигыле еш кына үзе бәйләнеп килгән сүзнең юнәлеш килешендә булуын таләп иткән (Малов, 1952, 12).

Төрки телләр системасында бер килеш урынына икечесен кулланыу алтай теленең төньяк диалектлары өчен хас күренеш булып тора (Баскаков, 1966, 68—70). Әйтәп үткәнебезчә, мондый типтагы диалекталь күренешләр сирәк очрый һәм алары да өлкән буын кешеләре сөйләше өчен генә характерлы. Килешләрне кулланыудагы кайбер үзенчәлекләрнең борынгы һәм хәзерге төрки телләрдә булуы бу күренешнең чыганаclarы бик күптәннән үк килүен раслыйлар.

Алмашлыклар

Керәшен татарлары сөйләшәндә, бигрәк тә өлкән буын вәкилләре телендә, алмашлыкларның әдәби формалары белән бергә кайбер фонетик һәм лексик вариантлары да кулланыла.

Күрсәтү алмашлыклары: *шул/шу*, *шушы/тушы*, *шушындый/тушындый*, *шушылай/тушылай*, *ул(у)шы*, *әнә/она/ана*, *теге/тее*, *менә/маа/мына*, *болай/бовай*. Мисаллар: *Ана тее* өй аларныкы (Иске Маты). *У* кызны күрмей калдым мин (Ахман). *Тушы* өйне Начтук салды инде (Кибәч). *Ана шу* жепәк жаулыкны бәйләген (Кәвәл). *Мона ул* карчык бик кәтәр җырларга дирерләр инде (Ше-морбаш). Биг акыллы *маа шу* малайым (Айталан). *Ана* тау астында бик куйы агачлык бармы, ышкул андыйы (Иске Бигәш).

Алмашлыкларның *у (шы, шу)*, *шы* формалары пермь һәм себер татарлары сөйләшләрендә дә кулланыла. Башка төрки телләрдә түбәндәге вариантлары да бар: *со* — казах, *шу* — кум., төркм., уйг., кырг., үзб. (Исхаков, 1956, 243; Кононов, 1960; 1974; Гаджиева, 1975, 157). 3 зат алмашлыгының *у* формасында кулланы-

луы хәзерге үзбәк телендә (Кононов, 1960, 172; Насыров, 1965, 17), уйгур (Наджип, 1960, 76) телендә бар. У алмашлыгын *ул* формасының борынгы, архаик формасы дип санылар (Исламов, 1972, 18). Борынгы төрки телдә *уш, ош* алмашлыклары да кулланылган (Батманов, 1969, 74). Димәк, керәшен сөйләшләрендә *ул, шул* алмашлыгының *у, шу* формасында кулланылуы очраклы хәл генә түгел. Ул бүтән төрки телләр белән уртак һәм борынгы күренеш дип әйтә алабыз.

Керәшен сөйләшләрендә күрсәтү алмашлыкларының кушма формасы да бар: *әнә терә / ана тыра* (әнә), *менә терә / мына тыра* (менә). Тарихи яктан алар *әнә тора, менә тора* формаларына кайтып калалар. Мисаллар: *Ана тыра* капка төпләрендә матасикел тора (Иске Бигәш), *Әңә терә* бакчада ничек жата, киптерәсе әле талны (Монай). *Мына тыра* бу карт сүләр сезгә (Кр. Шуран). *Ана тыра* казан сезгә, үзегез пешерегез дә ашагыз.

Казан арты төбәгендә кайбер авылларда күрсәтү алмашлыкларының *анау* (ул), *монау* (бу) формалары да кулланыла. Мисаллар: *Монау* тауны "Кала башы" дибез (Ташкирмән). *Анау* өйдә жәши Начтук түти (Әлбәдән). *Монау* агачны Ибан жырагай утырткан ыйы (Чиябаш).

Күрсәтү алмашлыкларының *анау, монау* формалары тау ягы, эчкен сөйләшләрендә, мишәр диалектының мәләкәс сөйләшендә һәм себер татарлары сөйләшенең тобол-иртыш диалектында билгеләнгән (Юсупов, 1979, 120; ТТДС, 1969, 628; Тумашева, 1961, 120). Ул формалар кыпчак төркеменә караган башка төрки телләрдә дә бар. Мәсәлән, *анау, мынау* формалары башкорт теле сөйләшләрендә кулланыла (БДС, 1959, 33, 101). Тарихи яктан *анау, монау* алмашлыклары *ана, мона* һәм *ул* сүзләреннән тора дип аңлатыла: *анау > ана + у > ана + ул; монау > мона + у > мына + ул*. *Анау, монау* алмашлыклары ногай теле диалектларында (Баскаков, 1940, 79), казах, каракалпак, үзбәк телләрендә бар (Исхаков, 1956, 247).

Тау ягы керәшеннәре сөйләшендә алмашлыкларның *шал* — шул, *шалый* — шулай, *шанда* — шунда, *шалый шул* — шулай шул, *анчак* — ул чак, *анда* — андый, *тушы* — шушы формалары кулланыла. Мисаллар: *Анчак* жәш булгандыр син, искәрмисен аны. *Мына шанын* жырын жырлап бирим әле. *Шалай* тастар саргис жылыйс була энде киленгә.

Бакалы керәшеннәре сөйләшендә сорау алмашлыкларының *нәрсә* формасы урынына *нәмә, нәмәкәй, нәмкә* формалары да кулланыла: *Нәмәкәй* дип кергән безгә Бәчүкә? *Нәмкәләр* кийеп чыгарсыз урамга, сыпкы, жангыр жава. *Нәмә* сүләмәле инде сезгә? *Нәмә* сорау алмашлыгы пермь татарлары сөйләшендә дә кулланыла, ә башкорт телендә ул әдәби норма булып санала (Рамазанова, 1968, 142; Дмитриев, 1950, 105).

Нагайбәк сөйләшендә *нинди* сорау алмашлыгы урынына *кан-*

дай сүзенең кулланылу очраклары да бар: *Кандай* жырулар турысында килдегез? *Кандай* озон күлмәкләр кийеп жерей?

Кандай алмашлыгы башка төрки телләрдә дә кулланыла, мәсәлән, казах., к.-калп., кырг., үзб., ног. *кандай*, уйгур. *каңдыг*, алт. *кандый*, якут. *ханныг* (ИСГТЯ, II, 238—239; Юсупов, 1972, 13).

Алмашлыкларның килешләр белән төрләнешендә әдәби тел белән чагыштырганда кайбер аерымлыklar бар.

Казан арты төбәгендәге мишә бue керәшеннәре сөйләшкендә иялек килешенең *-нын/-нен* (эд. *-ның/-нең*) формасы урынына кыскартылган *-ын/-ен* формасы кулланылган очраklar бар. Мәсәлән: *Сезен* дә (сезнең дә) бар икән куйан (Янсуар). *Безнен* (безнең) сарык кара сарык, ак бәрәнне (Керәшен Сәрдә). *Безен* (безнең) малай (Кәвәл). *-ин/-ен* аффиксы күп кенә төрки телләрдә, мәсәлән, төркмән, кумык, башкорт, кыргыз, казах телләрендә, әдәби норма булып санала (Исламов, 1972, 20). *-ин* аффиксы белән ясалган формалар борынгы төрки язмаларда да кулланылган (ДТС, 341).

Бу, шул, ул, мин алмашлыклары иялек килешендә килеп, алар янында белән, ише бәйлекләре кулланылса, килеш кушымчасындагы *ң, м* авазлары төшеп кала. Мисаллар: *Моно ише* (моның кебек, мондый) өйдә мин торасы түгел. *Шуны ише* (шунның кебек, шундый) кызлар жәшләр жөри жырлап. *Аны ише* (аның кебек, андый) матур кыз жүк бездә. *Моно белә* (моның белән) сүгешеп торма син. *Шуны белә* (шунның белән) акбиз (акбур) белән бизәдек ыскылатны. Әйдә *мине белән* (минем белән) суга барысын, жырак түгел.

Иялек килешендә *бу, шул, шу* алмашлыклары комык телендә *муну, шуны, ону* формасында кулланыла (Дмитриев, 1940, 78); борынгы коман телендә исә *минем, моның* алмашлыклары янында *белән* бәйлеге килгәндә *ң, м* авазлары шулай ук төшереп калдырыла торган булган: *meni bilä*—минем белән, *mini bilä*—моның белән (Курышжанов, 1956, 13). Иялек килешенең кыскартылган формасы мишәр диалектының мордва-каратай сөйләшкендә (Арсланов, 1965, 129), Мордва АССР һәм Рязань өлкәсе мишәрләре сөйләшкендә, шулай ук бастан сөйләшкендә (Махмутова, 1974, 36; 1978, 124) бар. Ул форма шулай ук карачайбалкар (Филоненко, 1940, 28), үзбәк (Кононов, 1960, 21) телләрендә һәм X—XIII йөзләрдәге төрки язмаларда да бар (Щербак, 1961, 80).

Зат һәм күрсәтү алмашлыклары юнәлеш килешендә түбәндәге формаларда кулланылалар.

Казан арты төбәгенең Питрәч районы керәшеннәре сөйләшкендә: *миңа/мәңа/мыңа/маңа/маа/мага* — миңа, *сәңа/сыңа/саңа/саа* — сиңа. Мисаллар: Менә *миңа* шундый жыру чыкты бит әле диб әйтеб әйттем (Утар). *Саңа* бирми ис ул кәртчекләрне (Керәшен Сәрдә). Чәй буса *маңа* ашау да кирәкмей (Кәвәл). *Сыңа* тее жакта

әйбәт булыр (Әлбәдән). Ул *маа* начар сүз әйтмәде (Кибәч). Жакшысын бирсәм *мыңа* көч, начарын бирсәм *саңа* көч (Керәшен Сәрдә).

Татар теленең касыйм сөйләшендә *маа, саа*, бастан сөйләшендә *мага, сага* формалары бар (МТД, 1974, 36), себер татарлары сөйләшләрәндә берничә вариант — *мин — миңа, маңа, мага, маа: син — сиңа, саңа, сага, саа; ул — аңа* формалары актив (Тумашева, 1977, 140); башка төрки телләрдә, мәсәлән, ногай, кыргыз, шор телләрендә — *мага, сага* кумык телендә — *магъа, сагъа*, хакас, уйгур телләрендә — *мага, сага* (Малов, 1967, 7), азербайжан (Исламов, 1972, 23), уйгур, кыргыз, төркмән — *маңа, саңа* (Аширалиев, 1966, 48); *маа, саа* формасы шулай ук алтай, тува, шор телләрендә бар (Исхаков, 1956, 218—227).

Мага, сага формаларын алмашлыкларның борынгы төрләнеш үрнәге дип саныйлар, алар борынгы язма истәлекләрдә дә очрыйлар (Курышжанов, 1958, 71).

Нагайбәк, казан арты һәм Түбән Кама тирәсе керәшеннәрәндә *мийа, мыйа, миңга; сийа, сыйа, сиңга* формалары актив. Мисаллар: Жана чәнәшкә алган дәдәң, искесе *сийа* калыр (Шомыртбаш). *Сыйа* нидей жыр кирәк (Дүсмәт). Бир *сиңга*, бир *миңга* (Биктәш). Әллә у кеше *сыйа* да барып життеме (Варлам).

Бу формалар татар теленең урта диалекты сөйләшләрәндә актив, мәсәлән, дөбъяз — этнә сөйләшендә — *мийа, сийа* (Жәләй, 1949, 20—21), пермь татарлары сөйләшендә — *миңа, мийа* (Рамазанов, 1974, 200). Ул формалар азербайжан (Исламов, 1972, 26) һәм караим телләрендә дә бар, ләкин биредә *майа, сайа* формалары да бар (Мусаев, 1954, 216).

Зат һәм күрсәтү алмашлыкларының юнәлеш килешендә түбәндәге формалары да бар: *аңа / аңга / аңгар, моңа / моңга / моңгар; тегеңа / тегеңгә / тегеңгәр*. Мисаллар: Бу кыз *моңгар* әйбер китергән, күчтинәч (Югары Юшады) *Аңгар* печәнчеләр керә әбәткә (Кадрак). Тегеңгәр әйтиемме жырларга (Мәлкән).

Алда әйтеп кителгәнчә, килеш кушымчаларының *-ңар/-ңәр, -гар/-гәр* формалары бик борынгыдан яшәп килгән. Мәсәлән: орхон-енисей язмаларында һәм коман телендә үк *мыңар, шуңар* (ИСГТЯ, II, 49), *аңару (аң+га+ру)* — Кондратьев, 1940, 23), борынгы язма истәлек "Кутадгу Билик"тә — *анзар, мунзар, санзар* (Малов, 1951, 300, 349) формалары билгеле.

Шундый формалар башка төрки телләрдә дә билгеле. Мәсәлән, карачай-балкар — *анга* (Суюнчев, 1968, 177), үзбәк — *унга, бунга* (Решетов, 1961, 119, 123), ногай теленең караногай диалектында *магъар, сагъар, огъар* (Калмыкова, 1968, 127).

Сыйфат

Сыйфатларның ясалышы һәм телдә кулланылышы ягыннан керәшен татарлары сөйләше әдәби телдән аерылмый. Диалекталь сүзләр белән белдерелгән берничә мисал китерик: *сыпкы* (урам) — пычрак урам (Кәләй), *дәмәк* (сүз) — кызык сүз (Урта Баграж), *кәй* (жыру) — начар жыр (ырым Тәрбит), *тәбәшәк* (әрем) — тәбәнәк әрем (Чиябаш), *алама* (кием) — ямьсез кием (Божыр), *куша* (сыйыр) — жирән сыер (Иске Карабаян), *кари* (карга) — кара карга (Янсурино).

Әдәби телдәге кебек үк, *-лы/-ле* кушымчалары белән сыйфат ясалу актив. Мәсәлән: казан арты сөйләшләрендә: *чуптарлы* ашшаулык — бизәкле ашъяулык, *ошаулы* кеше — ошаган кеше, *салмаклы* тәңкә — авыр тәңкә, *ардаклы* кыз — хөрмәтле, дәрәжәле кыз; тау ягы керәшеннәрендә: *сетәкле аш* — туклыклы аш, *күзле утын* — утлы утын, *каслыклы* әдәм — зарарлы, зыянлы кеше, *каратутлы* кыз — сипкелле кыз, *бозыралы* шаршау — божралы чаршау:

-лык/-лык: *кутырлык* ат (фольклорда) — кутырлы ат, *тулык* сыу — тулы су. Бу кушымча белән сыйфат ясалу актив түгел, ул Казан арты керәшеннәрендә берничә сүздә генә очрый (Малов, 1951, 31).

Рәвешләр

Керәшен татарлары сөйләшендә рәвеш категориясе шактый үзенчәлекле булып тора. Диалекталь формалар бигрәк тә кушымчалар ярдәмендә рәвеш ясалуда, вакыт рәвешләрендә һ. б. сакланган.

а) Кушымчалар ярдәмендә рәвеш ясау.

Нагайбәк һәм Алабуга районы керәшеннәре сөйләшендә *-ча/-чә* кушымчасы, әдәби телдән аермалы буларак, без, сез, үз алмашлыкларына турыдан-туры ялганып, охшату-чагыштыру рәвешләре ясый: *беччә* — безнеңчә, *сеччә* — сезнеңчә, *үччә* — үзебезчә. Күргәнебезчә, бу алмашлыктар фактик үзгәрешкә дә дучар булалар: 3 авазы үзеннән соң килгән *ч* авазының тәәсире нәтижәсендә, ассимиляцияләнеп, *ч* авазына алмашынган. Мисаллар: Кызлары *беччә* (безнеңчә) керәшен пурмысы белән кийенеп кигәннәр (Айталан). *Сеччә* (сезнеңчә) бәйрәмнәрне без белмибез, *беччә* (безнеңчә) бәйрәм көм бүген (Иске Бигәш). Без *үччә* (үзебезчә) генә эшләп куйдык бүген (Порым). Нагайбәк сөйләшендә: *Синчә* (синеңчә) ничек әйтергә кирәк. *Минчә* (минемчә) болай жырлау дәрәс түгел. *Беччә* (безнеңчә) алай тәберсен итәләр. *Синчә* (синеңчә) аш тәмне буганмы?

-ча/-чә кушымчалары белән рәвеш ясалу борынгы төрки язмаларда да очрый: Каның субча йугурти, сонукун тагча йадты (Малов, 1951, 31).

-лай/-лэй, -луй/-ли кушымчасының рәвеш ясау активлыгы көчле. Бу кушымча исемнәргә, сыйфатларга, саннарга ялганып рәвеш ясый. Мисаллар: Күкәй пешердеңме?— Жук бит, пешермәдем, *чилэй* генә *алып* барам (Кәлэй). *Икенчелэй* керем сезгә жырларга (Мәләкәс). Ийүл *азаклай* була ул симет, жылына бер генә була (Кәзәбаш). Мин жәш *кийенчәли* кийәүгә бардым (Федотовка). Үз аралый гына сүләшә алар (Сәвәлэй). *Ач карынный* ашаган (Төги). *Үз аралай* килештеләр болар кәзер (Керәшен Шуран). *Акчалай* бирегез (Ишәле). *Көн буйынчылый* өйгә кайтмый (Утар). Нардуганда бик дәмәк булыр ыйы, өй *борынчылый* кунак булыр ыйы (Урта Баграж).

Бу кушымчалар *буйынча* сүзенә дә ялгана ала. Мәсәлән: Әле мин кешедән эшиткән *буйынчылый* гына әйттем моно. Урман *буйынчылый* жиләк бар. Биш-алты митыр улагыбыз бар, *буйынчылый* агып тора.

б) Вакыт рәвешләре.

Сөйләшләрдә вакыт рәвешләрен белдерә торган формалар әдәби телгә караганда кичрәк. Биредә вакыт рәвешләре кушымчалар, бәйләкләр һ. б. ярдәмендә ясалырга мөмкин.

-кы/-ке кушымчалы сыйфатларга -лык/-лек һәм юнәлеш килеше кушымчалары ялганып ясалалар: *кышкылыкка, жәйгелеккә, кичкелеккә, төңгелеккә* (әд. кышка, кышкыга, жәйгә, жәйгегә; кичке, кичкегә, төнгә (төнгегә)). Мисаллар: Кипкән балык *кышкылыкка* калды (Иске Маты). *Жәйгелеккә* бакчада өй бар (Божыр). *Иртәңгелеккә* сөт кирәк була (Кадрәк). *Төңгелеккә* салкын була кәзер (Мәлкән). *Кичкелеккә* аш пешерер багыт та житәр (Толабай).

Шундый ук типтагы рәвешләрнең урын-вакыт килеше кушымчасы белән кулланылу очрагы да бар, ягъни: сүзнең нигезе+афф. -кы/-ке, -гы/-ге+-лык/-лек+афф. -та/-тә. Мисаллар: *Кышкылыкта* (кышын, кыш көне) су жырак безгә, койолар жук (Монай). *Жәйгелектә* (жәен, жәй көне) пиларам жанды (Урта Баграж). *Төңгелектә* (төнен, төнлә белән) эшләп кайттым (Үрәчбаш). Маллар *жәйгелектә* (жәен, жәй көне) аман җаланда жөри.

Нагайбәк сөйләшендә әдәби телдәге *көне буге, кыш буге* формалары урынына *көннөккә, кышлыкка* рәвешләре кулланылган очраклар бар. Мисаллар: *Көннөккә* эшкә чыгып китәсен жәйгелектә. *Кышлыкта* итне күп пешерәбез.

Вакыт хәленең дәвамлы булуын күрсәтү өчен *белән* бәйләге ярдәмендә ясалган формалар (төне белән, көне белән) кулланыла. Мисаллар: Көнәген (әд. кичә) утлар сүнде, *төне белән* (төн буге) капкалар шакылтады. Шу көнне *көне белән* (көн буге) жыладым. *Төнө белән* (төн буге) уйныйлар да жоклыйлар инде.

Нагайбәк сөйләшендә *көн озак* (көн озын), *төн озак* (төн озын) сүзләре дә кулланыла: Бу бала *көн озак* җаза да җаза. *Төн озак* жокладым.

Сөйләшләрдә болардан башка вакыт рәвешләренен түбәндәге формалары очрый:

Кышның-кыш буйы, көннең-көн буйы:

— *Кышның-кыш буйы* жага торган пич. *Көннең-көн буйынча* бийеделәр, кунак булдылар.

Жәйен-кышын, көнен-төнен: *Жәйен-кышын* ыскылатта эшләдем капчык күтәрәп. Без *көнен-төнен* эшләдек, балчык белән күперне күмдек.

Элеке (элек): *Элеке* бик муритта торган калык. *Элеке* бит басудан бер кайту булмас ыйы, бөтен кырны урак белән урып бетерә торганыйык.

Әшәле: Бөйәп куйган инде, *әшәлтеннән* инде тегермән бөйәсе, аның бишнәге була. Менә утыр да сүлә *әшәлгеләрне*.

Элгәре/элгәртен: *Элгәреңгәр* караганда кунак сыйы инде кәзер. *Элгәртеннән* башкорт жире монда. *Элгәре* Бакал базарына купислар киләдерийе.

Иртәгә соңга (берсекөнгә): *Иртәгә соңга* безгә килегез.

Моннан түбән (моннан соң): *Моннан түбән* бу жулдан жөрмәгез.

Аңгынчы, моңгынчы, шуңгынчы (әд. аңарчы, моңарчы, шуңарчы): *Моңгончы* жылы булды бит, жана суйа башладылар мал. *Шуңгынчы* безгә аяаг атламады киленебез үпкәләп. *Аңгынчы* алдан сүләшәп жөрдә.

ыңгай/уңгай сүзләре төрле кушымчалар алып, фигыльләр янында яки аерым гына килергә һәм *барышлый, кайтышлый* рәвешләре урынында кулланылырга мөмкин.

ыңгайли/уңгайли: Менә бу энемне өйләндердек Иске Бигәштән, шунда керделәр *килгән уңгайли* ук. Сыйыр савып *кайткан ыңгайли* саламга кердек, мин сөт алып кайтмадым сезгә.

ыңгайга/уңгайга: Иртә беләңгә *килгән уңгайга* син аңа бәрелмә. Кантурдан *төшкән ыңгайга* керегез.

ыңгайда/уңгайда: *Жиңгигә* барам, *ыңгайда* сезгә дә керем. Мучага барып суларны түгеп кайтыйым әле. *Уңгайда* минем чөлкәләремне дә апкайт. Суга китте, казларны *ыңгайында* алып төшәп китте.

-ган, -гән+ыңгай конструкциясе исем фигыле мәгънәсен белдерергә мөмкин: *Өйөнә кайткан ыңгай* (кайтуы, кайтып баруы) булды микән, *килгән ыңгай* (килүе) булды микән. *Аткан ыңгайга* (атуга) биш митыр сикергән, икенче атуда жыгылган (бүре).

Элегә формалар Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләшләреннән язып алынган.

Болардан башка, керәшен сөйләшләрендә төрле мәгънәне белдерә торган лексик рәвешләр дә күп. Менә аларның кайберләре: *тәжәл, тәжәл-тәжәл, тәжәлләп* — ашыгыч, ашыгып; *чак* — начар; *дәмәк* — кызык, *куркыч* — куркыныч, *кечтей* — кечкенә, *бер тын* — бераз, *начылый* рус. насила, *сәттә* — әле генә, *зерә* — бик,

жәренгә — киләсе елга: Аксыл чәчкә, күксел чәчкә Сөрми калган
жирләрдә. *Жә* булырбыз, *жә* булмабыз *жәренгә* бу илләрдә (жыр).

Фигыльләр

Хикәя фигыльләр

Керәшен татарлары сөйләшәндә *-й/-и* формасына нигезләнеп
ясалган хикәя фигыль беренче зат берлек санда сөйләштәге теләк
фигыльләр кебек ясала, ягъни *-ыйым/-ийем* (*-ый+ым, -ий+ем*)
кушымчасын ала.

Бу фигыль, әдәби телдәге кебек үк, берничә төрле мәгънәне
белдерә ала:

1. Эш-хәлләрнең сөйләү моментында башкарылуын белдерә:
Ашыйым әле, кәтәрләр.

2. Сөйләү моментына карамаган, кабатланып тора торган эш-
хәлләр турында хәбәр итә: *Жокламыйым* мин, әз *жоклыйым*,
күршеләр орошалар мине кайсы. *Ашыйым* да *эшлийем* дә, кеше
күзенә карап *утырмыйым*.

3. Сөйләү моментына туры килгән эш-хәлләрне белдерә: Ба-
бай чакыра мине, *барыйык* ди мучага. Жырла дисәң, утырам да
жырлыйым кәзер мин сийа.

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә әдәби телдәге *-ый/-и* форма-
сы урынына *-ай/-әй* формалы фигыльләр кулланыла: Без ат'т'у-
ны (әтине) кочаклап *жылайбыз*. Анчак (ул вакытта) күздән төртсән
дә *күренмәй*. Кичкуйыннан кайтканда жегетләр, кызлар *жырлай-*
лар энде.

Хикәя фигыльнең беренче зат берлеген *-айым* кушымчасы
белән төрлөндерү урта диалектның минзәлә, шулай ук Башкорт-
станда таралган татар сөйләшләре өчен дә хас. Мишәр диалекты-
ның Мордва АССР һәм Пенза өлкәсендәге сөйләшләрендә мондый
фигыльләр берлек һәм күплектә теләк, боерык мәгънәсендә генә
кулланыла (Махмутова, 1978, 160).

-ыйым/-ыйык формалы хикәя фигыльләр күп кенә төрки
телләрдә кулланыла һәм алар борынгыдан килгән күренеш бу-
лып санала.

Хикәя фигыльләргә караган тагын бер үзенчәлекне күрсәтеп
китәргә кирәк. Әдәби телдәге хәзерге заман 1 зат хикәя фигыль
кушымчасының ике варианты бар: тулы варианты *-мын/-мен* һәм
кыскартылганы *-м*. Сөйләштә *-мын/-мен* кушымчасына беткән
хикәя фигыльләр актив кулланылалар. Мисаллар: Мин *әйтәмен*,
сийа жорт ташлап киттем кунакка димен (Урта Пәнәче). Тәрәзәдән
кычкырамын ди, ачалмасам ди (Борды). Микулайның инәсе *бу-*
ламын мин (Утар). Урманнан кайтып *киләмен* дей (Албай). Мин
Казы (ав. ис). тумасы *буламын* (Өлбәдән). Мин *чабынмыймын*,
минем эсседән башым әйләнә, мин тик эссе сыу белән *жушына-*
мын гына (Ләке). Әнейгә биг эрәкмәт *әйтәмен* (Зур Аты).

Мисаллардан күренгәнчә, *-мын/-мен* кушымчасы бары тик *фигыльләр*гә генә ялгана ала, кайбер төрки телләрдә исә ул исемнәргә дә ялгана һәм аларны хәбәр итеп формалаштыра ала (Дыренкова, 1949, 80; Современный, 1962, 336—337; Дмитриев, 1940, 99; Кононов, 1960, 208—209).

2 зат берлек санда хәбәрлек кушымчалары *-сын/-сен* белән сөйләү өлкән буын кешеләре сөйләшәндә бик актив күренеш, ә яшьләр телендә исә борын авазы *ң* белән сөйләү дә күзәтелә: Чәй эчәргә *келисенме?* (Монай). Урамнан барасын дагын тыгырык башындагы өйгә *керәсен* (Дүсмәт).

3 зат берлек сандагы *фигыльләр*, әдәби телдәге кебек үк, *-дыр/-дер* хәбәрлек кушымчаларынан башка гына кулланылалар: Кыз жагы үзенекен *мактый*, жегет жагы — үзенекен, ике жактан *жырлыйлар* инде кара-каршы (Ишәле). Жыраг әби урман жулынан *кайтып килә* (Иске Бигәш).

Әмма фольклор әсәрләрендә, жырларда, татар халкының башка төркемнәрендәге кебек үк, 3-зат берлек сандагы *фигыльләр*гә *-дыр/-дер* кушымчалары ялгану күренеше еш очрый. Мәсәлән, Казан арты керәшеннәрендә: Сыуда балык *жөзәдер* лә, Сыу салкынын *сизәдер*, ай, *сизәдер*.

Төрки телләрдәге *-дыр/-дер* аффиксын *тур-/-дур-/тор* *фигыль* нигезенә кайтып кала дип аңлаталар (МТД, 1962, 138, 210), ягъни борынгы *турур* *фигыленнән* соңгы *р* һәм *у* авазлары төшеп калганнар (Рассадин, 1978, 190).

Аерым авыллар сөйләшәндә (мәсәлән, Лаеш районы Ташкирмән, Тукай районы Мәләкәс авылларында) 2 зат берлек сандагы *барасың*, *киләсең* формасы хәзерге заман хикәя *фигыльләр* кыскарып, *бараң*, *киләң* формасында кулланылалар. Мисаллар: *Борылып кайтаң* (кайтасың) да бу апаңнарны *илтәң* (илтәсең). *Кодагый китәң* (китәсең) инде, бер жыру жырлыйм әле. Син чәйне күп *эчәң* икән (эчәсең). Менә терә качан *кайтаң* (кайтасың) инде иләнә. Төшерә дә *беләнме* (беләсеңме)? Менә шулай башны бәйләп *керәң* (керәсең) инде кәбеннән кайткач. Әллә син мине *таныйңмы* (таныйсыңмы)? Менә монда күмерне *куйаң* (куясың), менә монда ипине *куйаң* (куясың), орчокны шулай *тотаң* (тотасың), үзе әйтә ул орчок (багучы карчык сөйләгәннән).

Түбәндә *бар* — *фигыленең* төрләнеш үрнәге китерелә:

Барлык формасы

Берлек санда

мин барам/барамын
син бараң/барасың
ул бара

Күплек санда

без барабыз
сез барасыз
алар баралар

Юклык формасы

Берлек санда

мин бармыйм/бармыймын
син бармыйың/бармыйсың
ул бармый

Күплек санда

без бармыйбыз
сез бармыйсыз
алар бармыйлар

2-затта -ң аффиксы белән ясалган фигыльләрне куллану татар теленең Башкортстан территориясендә таралган сөйләшләрендә (Юлдашев, 1953, 388; Әфләтүнов, 1959, 121), шулай ук башкорт теле сөйләшләрендә (Максютова, 1976, 54, 193; БДС, 1959, 36; БД, 1963, 50, 170), көнбатыш себер татарлары сөйләшләрендә (Тумашева, 1977, 89), хакас һәм алтай телләрендә дә бар (ИСГТЯ, II, 13—14, 22).

Казан арты сөйләшләрәнә караган кайбер авылларда 2-зат берлек санда -сыз/-сез һәм -сыгыз/-сегез формалары да кулланыла: *барасыз — барасыгыз, киләсез — киләсегез*. Туварларга ашамага *бирәсегез* (бирәсез) дә безгә керәсегез (Дорга). *Күрәсегезме* бийек тауны, шунда буган зират безнеке (Носла), Нийә *көләсегез* (көләсез)? (Биктөш). Тикшерә *алмыйсыгызмы* (алмыйсызмы)? (Дүсмәт).

-сыгыз/-сегез кушымчалы фигыльләрне куллану урта диалектның Казан арты һәм бәрәңге сөйләшләрендә билгеләнгән (Жәлей, 1947, 31; 1954, 306, 374; ТТДС, 637). Ул форма кыпчак төркеменә караган башка төрки телләрдә дә кулланыла (Современный, 1962, 328). Башка төрки телләрдә бу аффиксның бүтән төрле вариантлары да бар, мәсәлән, башкорт телендә: *-һыгыз/-һегез* (Дмитриев, 1948, 53), *-сыңыз* — ногай телендә (Калмыкова, 1968, 179).

Чибәркүл районында яшәүче нагайбәкләр сөйләшкәндә, сирәк кенә булса да, хикәя фигыльнең -ып, -еп формалы хәл фигыль+утыра, сирәк кенә *жата* ярдәмче фигыльләре белән ясалган төрә дә кулланыла. Бу форма эш-хәлләрнең нәкъ сөйләү моментында башкарылуын белдерә. Зат кушымчалары ярдәмче (*утыра* һәм *йата/жата*) фигыльләргә ялгана, ягъни бу фигыльләр хәзерге заман хикәя фигыльнең төрләнеш закончалыгыннан чыгып үзгәрәләр (Юсупов, 1979, 35—36).

Төрләнеш үрнәге

мин эшләп утырам (жатам)
син эшләп утырасың (жатасың)
ул эшләп утыра (жата)
без эшләп утырабыз (жатабыз)
сез эшләп утырасыз (жатасыз)
алар эшләп утыралар (жаталар)

Мисаллар: Ана Аннау килеп жата. Урманда жаңгыр жашып утыра. Казаннан килеп утырасыңмы.

Сөйләү моментына караган эш-хәлләрне мондый конструкцияләр ярдәмендә белдерү татар теленең көнбатыш себердә таралган сөйләшләрәнә дә хас, ул шулай ук башкорт, казах, нугай, тува, хакас һ. б. төрки телләрдә дә киң таралган (Тумашева, 1977, 202; Юлдашев, 1955, 59).

Киләчәк заман

1—2 затларда тамыр яки нигезе *-р, -ыр, -ер* гә беткән берлек һәм күплек сандагы киләчәк заман хикәя фигыльләрдә *р* авазы төшереп калдырып әйтелә.

мин барым/барымын	—	эд. барымын
син барысың	—	барысың
без барыбыз	—	барыбыз
сез барысыз	—	барысыз

Мисаллар: Кич күрем (күрермен) әле сезне (Яңа Балыклы). Әзерәк утырымын (утырырмын) чыккан (кычиткан) сувына (Урта Баграж). Чүлмәгенә тутырым (тутырырмын) кисә-кисә балны (Иске Маты). Жаратсагыз торосыз (торырсыз) бездә (Иске Бигәш). Бер кауым жоклагачын тороп жазарым (язармын) диде кунагым (Иске Чепья). Жарар, үзем керем (керермен) әле сезгә кичен (Божыр). Энем кырлач агам кырлачны уздырым (узыдырырмын). Жәш киленнәрнең көйәнтәсен сындырым (сындырырмын) дигән (Утар). Кичкә аш пешеребез (пешерербез), аш эчәрбез (Мәләкәс).

Хикәя фигыльләрдәге мондый күренеш татар теленең башка сөйләшләрәндә дә бар. Мәсәлән, мишәр сөйләшләрәндә (МТД, 1962, 134; МД, 1955, 127; Махмутова, 1978, 144), урта диалект сөйләшләрәндә (МД, 1955, 56; Рамазанова, 1970, 17; Хайрутдинова, 1980, 14), себер татарлары сөйләшләрәндә (Тумашева, 1961, 73) бу күренеш актив.

Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләшендә хикәя фигыльләрнең *-ачак/-әчәк* кушымчалы категорик киләчәк заман формасы да актив кулланыла. Бу форманы кулланудагы үзенчәлекләрдән түбәндәгеләрне күрсәтеп китик:

а) кисәтеп куюны, шартны белдергәндә *-ачак/-әчәк+бул* формасы кулланыла: Кыначак булмагыз баланы дидем. Инәйгә бер сүз әйтәчәкләр бусан кәзер апкитәм. Бәрәңге пешәчәк буса мин көтәм;

б) юклык формасы *түгел* сүзе белән белдерелергә мөмкин: Ул бик жырак жир булачак түгел. Кызым кәзер өйгә кайтачак түгел. Мин бу чәйне эчәчәк түгел;

в) зат кушымчалары алмаска һәм әдәби телдәге *-ячак/-ячәк* кушымчасы урынына *-ачак/-әчәк* формасы кулланылырга мөмкин:

Шулар кирәкмей, сүрәкәләр кирәкмей, ай эрәкмәт, мин аларны бөтенесен күрсәтеп *бетерәчәк* (бетерәчәкмен). Сахытлар жууылып беткәнче мин әби бәрәңге *ашачак* (ашаячакмын). Аны син дә *карачак* (караячаксың) әле керәшен кийемнәрен. Бу үзенчәлек күбрәк Бакалы районы керәшеннәре сөйләше өчен хас.

Сузык авазларга беткән фигыль тамырына *-ячак/-ячәк* кушымчасы урынына *-чак/-чәк*, *ачак/-әчәк* кушымчалары ялгап сөйләү чистай мишәрләре сөйләшәндә дә актив кулланыла. Киләчәк заманның *-(а)-жак* формасы үзбәк, төркмән телләрендә һәм казах теле диалектларында да бар (Гаджиева, 1975, 185).

Үткән заман

Категорик үткән заман формасы, татар әдәби телендәге кебек, сөйләшләрдә дә *-ды/-де*, *-ты/-те* аффикслары ярдәмендә ясала һәм зат кушымчалары алып төрләнә:

мин алдым	без алдык
син алдың	сез алдыгыз
ул алды	алар алдылар

Мисаллар: Киткән кызларыма барысына өшәнчекне үзем *суктым* мин (Монай). Чат көйләрен жырламага *чыктылар* кызлар (Ташкирмән).

Нәтижәле үткән заман, әдәби телдәге кебек, сыйфат фигыльнең үткән заман формасына нигезләнә һәм зат белән төрләнә. *-ган/-гән*, *-кан/-кән* формалы сыйфат фигыльгә нигезләнгән нәтижәле үткән заман хикәя фигыль беренче һәм икенче затта *-м*, *-ыбыз*, *-ың*, *-ыгыз* тартым кушымчалары белән белдерелә: *мин барганым* — *без барганыбыз*, *син барганың* — *сез барганыгыз*.

мин барганым	без барганыбыз
син барганың	сез барганыгыз
ул барган	алар барганнар

Мисаллар: Син урманда урын жулга *кергәнең* (Кабан-Бастрык). Мин жатып *жоклаганым*, син күрмәгәнең, жиралма изелеп киткән (Носла). Ул анда барган, мин монда *килгәнем* (Урта Пәнәче).

Әлегә үзенчәлек Түбән Кама тирәсе, казан арты керәшеннәре сөйләшләрәндә күзәтелә. Ул шулай ук казан арты төбәгендәге башка сөйләшләрдә дә (Жәләй, 1954, 390), бәрәңге сөйләшәндә (Бурганова, 1955, 116), пермь татарлары сөйләшәндә (МТД, 1974, 102), Куйбышев өлкәсендәге татар сөйләшләрәндә (МТД, 1962, 212) һәм себер татарлары сөйләшләрәндә дә бар (Тумашева, 1961, 86).

Башка төрки телләрдән мондый күренеш алтай телләре өчен характерлы үзенчәлек булып тора (Баскаков, 1966, 80; Исхаков, Пальмбах, 1967, 371).

-ган/-гән формалы фигыльләр зат кушымчаларыннан башкагына килгәндә, категорик үткән заман мәгънәсен белдерергә мөмкин:

мин барган
син барган
ул барган

сез барган
сез барган
алар барган(нар)

Мисаллар: Кенәгәне сыраб алырга *ыныткан* мин (Чуваш Ялтаны). Ун кен бер нәстә *белмәгән*, бер нәстә *калмаган* мин (Югары Кондрата). Ирерәк тәңкәләр була, инде *ыныткан* да мин аны (Кыр Баран). Мин саташып *жаткан*, бер нәстә дә *белмәгән* (Үрәч-баш). Син әле бит *йумаган* икән (Мәләкәс). Кенәген син сыу да *китермәгән* (Иске Карабаян). Жырлый алмыйым, мин *картайган* инде (Зур Мәшлэк). Мин үземә калак *алган*, кунакка *жук* (Янсуар). Карт мине әрли, син мыржаларны *тыкмаган* ди (Бахта). Этү багытында сукалап *жәргән* бит сез (ырым Тәрбит).

-ган/-гән формалы фигыльләр *бар*, *йук* сүзләре белән килеп, шулай ук зат кушымчаларыннан башкагына кулланыла алалар. Әле мин быларны күргән дә, *эшиткән* дә *жук* (Чура Батыр). Андый жаулыкны *эшиткән дә жуг* әле мин (Федотовка). Кетү сергәнне *күргән бар* мин кечти багытта (Керәшен Ялтан).

Тау ягы керәшеннәре сөйләшкәндә -ган/-гән кушымчалы фигыльләргә *-дыр* хәбәрлек кушымчасы ялганып, категорик үткән заман мәгънәсе белдерелә. Мәсәлән: *Үзем тудыргандыр*, *үзем карагандыр* мин ул малайны, *үзем кат'ка кат'т'ы* (Янсурино).

Үткән заман формалы фигыльләрнең зат кушымчаларыннан башка кулланылуы мишәр диалекты сөйләшләрәндә (Махмутова, 1978, 151), себер татарлары сөйләшләрәндә (Тумашева, 1960, 47) бар. Ул күренеш төрки телләрдә электән дә булган (Щербак, 1961, 156), хәзер дә ул уйгур телләрендә күзәтелә (Тенишев, Тодаева, 1966, 28).

Тәмамланмаган үткән заман, әдәби телдәге кебек үк, *-а*, *-ә*, *-ый*, *-и* кушымчалы хәл фигыль һәм *иде* ярдәмче фигыле белән ясала һәм зат кушымчалары белән төрләнә. Ләкин сөйләшләрдә *иде* ярдәмче фигыле фонетик яктан үзгәрәп, төп фигыльгә кушымча формасында ялганып әйтелә:

мин ала+йым (ала идем)	без ала+йык (ала идек)
син ала+йың (ала идең)	сез ала+йыгыз (ала идегез)
ул алай+йы (ала иде)	алар ала(лар)+ыйы (алалар иде)

Әдәби телдәге кебек үк, бу форма фигыльләр үткәндә башкарылган эшләрнең тәмамланып җитмәвен, аның дәвамлы рәвештә кабатланып торуын белдерә. Мисаллар: Ибан жырагай *жырлап утырайы*, *этәс кычкырып җибәрде* (Урта Баграж). Нәчтә кер *жушайы*, *кәзер киләм диде* (Кәләй). Утырмага күрше авыллар-

дан кызлар *киләйе* (Керәшен Сәрдә). Уйынга жепәк жаулык бәйләп чыгалар *ыйы* кызлар (Кибәч).

Күптән үткән заман мәгънәсе *-ган* формалы сыйфат фигыль һәм *иде* ярдәмче фигыле белән ясала; *иде* ярдәмче фигыле, төп фигыльгә кушымча кебек ялганып (*-ыйы/-ийе*), фонетик яктан үзгәрә:

мин жазган *ыйым* (язган *идем*)
син жазган *ыйың* (язган *идең*)
ул жазган *ыйы* (язган *иде*)
без жазган *ыйык* (язган *идек*)
сез жазган *ыйыгыз* (язган *идегез*)
алар жазганнар *ыйы* (язганнар *иде*)

Тау ягы керәшеннәре сөйләшкәндә әдәби телдәге *-ган+иде* формасына *-ды+иде* формасы туры килә, ягъни үткән заман хикәя фигыльнең *-ды/-де*, *-ты/-те* формасына *иде* ярдәмче фигыле кушылып, күптән үткән заман формасы ясала. *-ды+иде* формасында зат кушымчасы төп фигыльгә ялгана. *Иде (ийе)* фигыле сөйләү рәвешенә карап *ийе/ий/ый/й* формаларында кулланыла. Мәсәлән: Эченче кен *пешердем ий* аш, тенә пешермәдем (ырым Тәрбит). Тетем тесле мачы *акайттым ыйы* (Сыр авылы). Мыны күрше *бирдийе* суган, үзебез суган жүг әле, сын утырттык бит (Хозесаново).

Төрләнеш үрнәге

мин бардымый/ыйы	без бардыг+ый/ыйы
син бардың+ый/ыйы	сез бардыгыз+ый/ыйы
ул барды+ыйы	алар бардылар+ый/ыйы

Татар теле диалектларында бу күренеш еш очрый. Ул урта диалектның тау ягы сөйләшләрәндә (Жәләй, 1947, 51, 62; МД, 1965, 54—64; Арсланов, 1966, 74, 120, 177), шулай ук мишәр диалекты сөйләшләрәндә таралган (Махмутова, 1978, 157—158).

Күптән үткән заманның мондый борынгы формасы татар теленә язма истәлекләрендә дә бар, мәсәлән, XIII гасыр истәлегә "Кыйссаи Юсуф"та:

Сакый әйдүр: "Бән зинданә вардым иде,
Зиндан ичрә бер гәжәп дүш күрдем иде,
Тәгъбирени ул угландан сурдым иде,—
Аның ләфъзы бәңа кутлу кәлди имди".

Фигыльләрнең *-ды+иде* формасы күп кенә башка төрки телләрдә дә кулланыла (Юлдашев, 1965, 198).

Кабатлаулы үткән заман, татар теленен башка сөйләшләрәндәге кебек үк, өч төрле формада кулланыла һәм алар үткәндә булган, кабатланып торган эш яки хәлләрне белдереп киләләр.

1. -а/-ә, -й+дер/-дер+иде (-ыйы/-ийе):

Тройсында урманга барып кайын *апкайтадырыйык* (Керәшен Шуран). Шыйлыкка жаз көне *чыгадырыйык* (Урта Баграж).

Төрләнеш үрнәге

Барлык формасы

мин барадыр+ыйым
син барадыр+ыйың
ул барадыр+ыйы

без барадыр+ыйык
сез барадыр+ыйыгыз
алар барадыр+ыйы (баралар
ыйы)

Юклык формасы

мин бармыйдыр+ыйым
син бармыйдыр+ыйың
ул бармыйдыр+ыйы

без бармыйдыр+ыйык
сез бармыйдыр+ыйыгыз
алар бармыйдыр+ыйы (бармый-
лар ыйы)

Үткән заманның *-адыр+ыйы* (иде) формасы казан арты сөйләшләрәндә актив кулланыла (Бурганова, 1974, 24). Аның әдәби телдәге синонимнары: *-а+иде* һәм *-а+торган+иде*.

2. Сыйфат фигыльнән *-ыр, -ар* формасы һәм *иде* ярдәмче фигыле белән кабатлаулы үткән заман формасы ясала, юклык (*-мас*) кушымчасы — фигыль нигезенә, ә зат кушымчалары *иде* ярдәмче фигыленә ялгана.

Төрләнеш үрнәге

Барлык формасы

мин барыр+ыйым
син барыр+ыйың
ул барыр+ыйы

без барыр+ыйык
сез барыр+ыйыгыз
алар барырлар+ыйы

Юклык формасы

мин бармас+ыйым
син бармас+ыйың
ул бармас+ыйы

без бармас+ыйык
сез бармас+ыйыгыз
алар бармаслар+ыйы

Мисаллар: Мин Кибәчкә утырмага төшкәстен ишегалдында со-
ло сугарга *тотонырлар ыйы* (Керәшен Сәрдә). Арча жулыннан
килдек дип *сөйләрләр ийе* картлар (Иске Әжми). Жор ыйы Пи-
дуч, уйын-көлкө *сөйләшер ийе* (Ахман).

Кабатлаулы үткән заманның *-ыр/-р+ыйы (иде)* формасын куллану ягыннан керәшен татарлары сөйләше урта диалектның казан арты, бәрәңге (Бурганова, 1955, 112; 1974, 26), минзәлә (Баязитова, 1973, 23) сөйләшләренә якын тора.

3. *-а/-ә, -й+торган (тоган+ыйы/-ийә)* формасы казан арты төбәгендә Мишә буе керәшеннәре сөйләшәндә актив кулланыла: Без анда озон көй *жырлаша тогон ыйык, кич утыра тогон ыйык* (Кәвәл). Үзебез дә *бара тогон ыйык* кунакка (Иске Карабаян))

Төрләнеш үрнәге

Барлык формасы

мин баратоган+ыйым
син баратоган+ыйың
ул баратоган+ыйы

без баратоган+ыйык
сез баратоган+ыйыгыз
алар баратоган+ыйы/бара торганнар+ыйы

Юклык формасы

мин бармыйтоган+ыйым
син бармыйтоган+ыйың
ул бармыйтоган+ыйы

без бармыйтоган+ыйык
сез бармыйтоган+ыйыгыз
алар бармыйтоган+ыйы/бармыйтоганнар ыйы

Үткән заманның югарыда күрсәтелгән формалары азәрбайҗан, төркмән, төрек, уйгур, үзбәк, кыргыз, якут, каракалпак телләрендә дә кулланыла (Юлдашев, 1965, 251).

Боерык фигыль

Керәшен татарлары сөйләшләрендә боерык фигыль формалары, нигездә, әдәби телдәгечә. Бары тик Казан арты төбәгендәге кайбер авылларда һәм Удмуртиядәге Грахов районы керәшеннәре сөйләшәндә генә өлкән буын вәкилләре телендә борынгы бер күренеш сакланып калган. Без биредә 2-зат берлек санындагы боерык фигыльләрнең *-гын/-ген* кушымчасы ярдәмендә ясалуын күз алдында тотабыз. Мәсәлән: ыстаканны өстәлгә *куйгын* (Толабай). Кала урамында безне күргәндә танымый китмә, *жәшеген* (Әлбәдән). Теге өйгә кереп *йазыгын* (Ишәле). *Эчеген* чәй, *жасыйым* (Кибәч). Өйөмне айып *итмәген* (Янсуар). Акны *чыгаргын* мин әйтәмен туйда (Кыр Баран). Мә, бу калталы күлмәкне *киген*, сүрәкә *киген*, мыйтумар *киген* (Иске Бигәш).

Боерык фигыльләрнең 2 зат берлек санында *-гын/-ген* кушымчасын ялгап сөйләү татар теленең башка диалект һәм сөйләшләрендә дә очрый. Мәсәлән, бу форма Мордва АССР һәм Пенза өлкәсендә яшәүче мишәрләр сөйләшәндә теркәлгән һәм тикшерүчеләр аның шактый актив кулланылуына игътибар итәләр. Ул форма шулай ук урта диалектның касыйм сөйләшәндә (Махмутова, 1955, 83) һәм Көнбатыш Себер татарлары (Тумашева,

1977, 108) сөйләшләрәндә дә сакланган. Керәшен татарлары сөйләшәндә исә бу форма күп очракта кискен боерыкны белдерә: Мин кайткынчы өйдән чыгып *китмәген*, чәй эчәрбез (Кәвәл). Чакырып жаз мамаңы, *килеген* диген (Керәшен Сәрдә). Бар, өйөгезгә *кайтыгын* (Чуваш Ялтаны). Сет *эчкен* жәтрәк, салкын сет китердем баздан (Бахта). *Әйтеген*, кайткачын үз райуныбызга килеп жырласыннар жыруларымы (Әлбәдән).

-*гын/-ген* кушымчасы яки аның фонетик вариантлары -*гыл/-гел*, -*гыр/-гер* башка төрки телләрдә дә, бигрәк тә кыпчак телләрендә (мәсәлән, үзбәк, ойрот, кумык, каракалпак, караим, төркмән, тува, алтай теле диалектларында (Кононов, 1960; 206; Щербак, 1962, 155; Дыренкова, 1960, 155—156; Дмитриев, 1940, 120; Баскаков, 1952, 399—400; Мусаев, 1964, 145; Урусбиев, 1963, 193; Исхаков, Пальмбах, 1961, 199; Грамматика, 1869, 62, 160) кулланыла.

Боерык фиғыльнең хәзерге көндә архаистик күренеш булып саналган -*гын/-ген* һ. б. формалары борынгы телдә актив кулланылган. Мәсәлән, М. Кашгаринның мәшһүр сүзлегендә (1960, 71), борынгы орхон-енисей язмаларында (Насилов, 1960(60) бар һәм *баргыл* формалары параллель очрый. Борынгы уйгур язма истәлекләрендә (Насилов, 1963, 68) дә бу форма актив. Мәсәлән, "Огуз-наме" һәм "Мухаббат-наме" дә (XIV йөз—Щербак, 1953, 41) дә моңа мисаллар күп.

Бу форма (ягъни -*гыл/-гел*) шулай ук татар халкының популяр "Йосыф вә Зөләйха" (XIII йүз), "Дастан Бабахан" (XIV йөз) әсәрләрендә, шагыйрь Мөхәммәдъяр (XVI йөз), Мәүлә Колый (XVII йөз), Утыз Имәни (XVIII йөз), Г. Кандаый (XIX йөз) шигырьләрендә дә кулланылган.

-*кыл/-кел* формасы *кыл* фиғыленнән килеп чыккан дип аңлатыла һәм төрки телләрдә, шулай ук борынгы язма истәлекләрдә кулланылган -*гыл/-гын/-гыр* формаларының килеп чыгыш уртақ -*л, р, н* авазлары тәңгәллегә нәтижәсе дип күрсәтелә (Кононов, 1960, 208).

Күзәтүләрдән күренгәнчә, боерыкның -*гын/-ген* формасы сөйләү теле өчен хас булган, ә язма әдәби әсәрләрдә ул -*гыл/-гел* рәвешендә кулланылган.

Димәк, керәшен татарлары сөйләшләрәндә сакланып калган -*гын/-ген* формасының тарихы бик ерактан ук дәвам итеп килгән һәм башка төрки телләр белән дә уртақ күренеш дип нәтижә ясый алабыз.

Әлмәт районына караган кайбер авыллар сөйләшәндә боерык фиғыльләрнең 2 зат күплек саны формасы -*ың/-ең/-ң* кушымчалары белән ясала. Кайбер очракта бу форма 2 зат берлек саны мәгънәсендә кулланыла (ул очракта кешегә хөрмәтләп, олылап әйтү мәгънәсе чагыла). Мисаллар: *Барың, жөрөп кайтың*, авылыбыз матур, *карап кайтың* (Кәләй). Өстәлгә жакынырак *утырың*,

жазарыңа жайлы булыр (Илтән Бута). Жә, *әйтеп караң* минем исемемне (Сәрәкәле).

Боерыкның *-ың/-ең/-ң* формасы минзәлә, бөре, байкыбаш, пермь татарлары сөйләшләрәндә (МТД, 1962, 65, 68, 75; Рамазанова, 1970, 20), шулай ук себер татарлары сөйләшләрәндә (Тумашева, 1968, 24) дә бар. Ул башка төрки телләрдә, мәсәлән, башкорт теле диалектларында (Киекбаев, 1958, 56; БДС, 1959, 36), төрек, төркмән, якут, уйгур (Исхаков, Пальмбах, 1961, 395), үзбәк (Кононов, 1965, 205—208) телләрендә дә бар. Шундый ук формалы фигыльләр борыңгы төрки язма истәлекләрдә дә кулланылалар (Батманов, 1959, 87; Щербак, 1961, 143).

Теләк фигыльләр

Татар телендә теләк фигыльләр 1 затта гына кулланыла: *алыйм — алыйк*. Керәшен татарлары сөйләшләрәндә теләк фигыльләрнең 1 зат берлек һәм күплек санда *барыйым — барыйык* формалары кулланыла һәм ул формалар сөйләшләрәдәгә хикәя фигыль белән тәңгәл килә. Мисаллар: Шуларның зырларын *зырлыйым* (жырлыйым) мин кәзер сезгә (Кибәч). *Китийемнәр* (китим) дисәң озатыйык (*озатыйм*), чана артларына жабышып (Зур Мәшләк). *Утырыйык*, кодагый, берләр жыру жырларбыз (Мәләкәс). Этекәй биргән тустаганны кәдерсез урынга *куймыйык* (куймыйк). Шушылай бергә жөргән чакта этекәй исемен *жуймыйык* (жуймыйк) (Мәләкәс).

Тау ягы һәм Бакалы районы керәшеннәре сөйләшәндә *барайым/барайык* формалары да кулланыла. Мәсәлән, Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә: Мына бу май күве энде, тушы күне *йырлыйык* кәжер (Мәләш). Азбарны *ачайым* дигәндә башым бәрелдә (Сыр авылы). Бакалы керәшеннәре сөйләшәндә: Кан кызы, ач ишегәң, *керәйем*, синең жөзең нурлы диләр, күрәйем (Утар).

Татар теле диалект һәм сөйләшләрәндә *барыйм — барыйык* формасындагы теләк фигыльләрнең төрле фонетик вариантлары бар. Мәсәлән, урта диалектның аерым сөйләшләрәндә — *барайыйм, барайык*, мишәр диалекты сөйләшләрәндә — *барыйым, барыйык* (МД, 1955, 152—153; МТД, 1962, 32). Себер татарлары сөйләшләрәндә — *айым* (барайым) формасы белән бергә *-айын/-әйен* формасы да кулланыла (Тумашева, 1961, 35).

Борыңгы язма истәлекләрдә дә теләкне белдерү өчен *-айын/-әйен* формалы фигыльләр кулланылган (Кондратьев, 1970, 30), мәсәлән, орхон-енисей истәлекләрендә: аны атайын, — дип сүледим (Насилов, 1960, 59). Шулай ук язма әдәби әсәрләрдә:

Йусеф әйдер: "Иляһи, бән нә кыйлайын,
Бу михнәтдән имде нитә куртулайын,
Бу залимдән куртулмага нә кыйлайын?—
Ходавәндә, фазләң берлә куртар имди!"

Нә булсам булайын дәръя эчендә,
Нә күрсәм күрәйен дәръя эчендә.

(Дастан Бабахан, XIV йөз)

Мән барайын, тәкый аны имтихан кылайын ("Нәһж — әл-Фәра-
дис")

Мисаллардан күренгәнчә, борынгы язма әсәрләрдә *-ын/-ен* (*-айын/-әйен*) формалы фигыльләр кулланылган. Ә XVI йөз урталарыннан *-ын/-ен* аффикслары белән бергә *-ым/-ем* дә кулланыла башлый. Мәсәлән, XVI йөз шагыйре Мөхәммәдъяр әсәрләрендә *-айын/-әйен* һәм *-айым/-әйем* формалары икесе дә кулланылган:

Куй мәне, үз халем илә булайын,
Мөддәгыйләр сүзедин кортылайын.

("Төхфәи Мәрдан")

Кызга әйде: мән сәне никах берлә алайым,
Сәнең өчен жаным нисар кылайым.

("Хикәят")

-айым формалы фигыльләр иске татар әдәби телендә XX гасыр башына кадәр кулланылган. Хәзерге вакытта бу форма кайбер язучылар телендә генә кулланыла һәм диалекталь форма итеп карала. Мәсәлән: *Әйтәйем* инде сезгә тугры сүзем (М. Гафури).

-ай/-әй формалы фигыльләр төрле төрки телләрдә, мәсәлән, азәрбайҗан, карачай-балкар, кумык, ногой, уйгур, хакас, якут, төрек телләрендә дә кулланыла (Гаджиева, 1973, 187). Сары уйгурлар телендә *-гай* формасының *-гый* варианты да очрый икән (Тенишев, Тодаева, 1966, 32). Борынгы язма истәлекләрдә дә *-гай* аффиксы белән ясалган фигыльләр кулланылган (Малов, 1951, 301). Төрки телләр фәнендә *-ай/-гай* аффиксларының бер этимологик оя ясагы турында фикерләр бар (Дмитриев, 1940, 121—123).

Керәшен татарлары сөйләшләрендә борынгы *-гай/-гәй* кушымчасы, урта диалекттагы кебек үк, юклык кисәчәсе *-ма/-мә* белән генә килә ала һәм булуы мөмкин эш-хәлләрне белдерә. Бу форма зат кушымчалары алып та төрләнә. *-гай/-гәй* формалы фигыльләр ике мәгънәне белдерәләр:

1. Ихтималдан саклану, теге яки бу эштән сагаю, шикләнүне белдерә: Кунаклар *килмәгәйе*, мендәр авып төште караваттан (Урта Пәнәче). Жил бик каты исә, жангыр *жаумагайы* (Айталан). Ите пешеп житмәде, аталары кайтып *килмәгәйе* (Иске Бигәш). Иртәгә сабан туйы, кунаклар *килмәгәйе* (Янсуар).

2. Сөйләүче теге яки бу вакыйгага, эш-хәлләргә үзенең ишкитмәү мәгънәсен белдерә: Кәзер машина килеп житмәсә, әртисләр жийәү китәбез диләр.— *Китмәгәйләре!* Китә бирсеннәр, жырак жир төгөл Сәвәләй белән Сәрәпәле арасы (Сәвәләй).

Мишәр диалектында һәм урта диалектның тау ягы сөйләшәндә мондый фигыльләр искизмәү мәгънәсендә йөри (МТД, 1962, 146). *-магайы* формасы татар теленә диалектларына һәм әдәби телгә хас булган, күбрәк сөйләү теленә хас булган форма итеп карала (Сафиуллина, 1978, 178—179).

Сөйләштә теләк фигыльләрнең әдәби формалары белән беррәттән түбәндәге диалекталь формалары кулланыла.

-ырга/-ергә +кели аналитик формалары әдәби телдәге *-макчы +була* формасы урынына кулланыла: Сыйыр асырарга келисеңме (әд. асырамакчы буласыңмы) син? Күкерәгем ызнай ашыртырга кели (авыртмакчы була) минем ахырысы. Мин былай дип *жырларга келәгән* ийем. Өйгә *кайтырга кели* (кайтмакчы була) бо-зау. Сөт *эчәргә келим* (эчмәкче булам). *Жырларга келим*, кийеме жаңгышам. Мин иртәгә барыга келим Чистайга. Бер казны алып *калырга кели* үзенә.

Керәшен татарлары сөйләшәндә борынгы *-мак/-мәк* формалы фигыльләр дә кулланыла. Бүген без урманга *бармак булабыз*. Син бу ашны ничек *ашамак буласың*? Ничек *тормак буласың*, бу усал катын белән?

Татар әдәби телендә ният-максат мәгънәсе *-макчы (-мәкче) +була* (бармакчы була), *-макчы (-мәкче) +иде* (бармакчы иде) аналитик формалары белән белдерелә: зат кушымчалары өч затта да була, *иде, була ярдәмче* фигыльләренә дә ялгана. Нагайбәк сөйләшәндә, әдәби телдән аермалы буларак, бу мәгънә үзенчәлекле синтетик форма белән белдерелә: а) *-макчы* формасы фекать 1 зат берлектә генә килә; б) зат кушымчасы *-м, -макчы* формасына турыдан-туры ялгана: Мин Бирауга барып *килмәкчем*. Аудый бүген кич утырмага *кермәкче*.

-мәкче кушымчасы алган *әйтү* фигыле сөйләштә кереш сүз буларак кулланыла һәм әдәби телдәге әйтмешли сүзенә туры килә: Син *әйтмәкче*, көн озон *жырлап* утырырлар болар.

Боерык яки билгесез киләчәк заман хикәя фигыль һәм *иде, идең* ярдәмче фигыльләре белән килгән формалары теләк-киңәш мәгънәсен белдерә. Мисаллар: *Жал ит ийең* әле, күп жаздыгыз ич инде. Керт тә *жибәр ийе* капкадан атны. Баллап чәй эчеп китәр идең. Өстеңә жылырак *кийәр ийең*. Монда кереп *утырый син*, алдагы өйгә. *Ашайың, эчийең* инде. *Жатып жоклайың* бүген. *Иралма салыйың*, Әүди.

Хикәя фигыльләрнең билгесез киләчәк заман формасына *-лар* күплек кушымчасы ялганган очракта, икенче затка карата киңәшле теләк белдерелә. Мисаллар: *Жылытырлар*, суыг ашны. Ипей белә сөт *ашарлар* син. Сүмкәгезне өйгә кертәп *куйарлар* сез (Носла). *Жылы чәй эчәрләр* син. Мәтүк әбиләргә кереп *чыгарлар* син.

Сөйләшләрдә теләк, ниятне белдергәндә *-ырга/-ергә +итә* конструкциясе дә кулланыла. Мисаллар: Ишекне ачып *керергә итә*

(көрмәкче була). *Жүлкә ашка май салырга итә. Безне жазып апкитәргә итә. Мин ылапкага барырга итәм. Памидурлар, кий-арлар үстерегә итә кызыбыз. Кыйаш чыгырга итә. Кыйар тоз-ларга итәм. Жиләк өзеп алырга итә.*

-асы/-әсе +була формасындагы аналитик тезмә әдәби телдәге *-макчы/-мәкче +була* формасы урынына кулланыла: Нардуган багытта ирем кийенеп *чыгасы буды*, кәзер пирбый тун инде, тун өстеннән толоп киде. Ибан керә дә мине күтәрә, *уйнасы була* икән. Бу *керәсе була* ларукка, ларугы жүк. Балериан кенәген Нижнекамскига *барасы булды*. Бербагыт нардуганда Аудый белә утырмага *барасы булдык*.

-асы/-әсе кушымчалы сыйфат фигыль һәм *килә* ярдәмче фигыле белән ясалган форма, татар әдәби телендәге шикелле үк, субъектив теләкне белдерә: Минем Алабогада *торасым килмәде. Бик күрәсем килеп* кайттым авылыма.

-ас/-әс кушымчаларына беткән фигыльләр һәм *килә* ярдәмче фигыльләре белән теләк белдерү тау ягы керәшеннәре сөйләшенә хас. Мисаллар: Кичкуйынга *чыгас килә* кызлар булып үсеп житкис (Мәлки). Алма *ашис килә*, алма пешерәс әле казан асып. Туй күләрен *тыннис килә*. Тынныйс килеп тыра картлар күшен. *Ашыйс килсә* кер, чәй кан'атырбыз, ашаклап алырбыз. Диничне *күрәс килеп* бетте. Чиләк-чиләк жир жиләк Эздем ашис килгәнгә. Тиндәшләрем жаннарым шул, Чыктым *күрәс килгәнгә* (Ырым Тәрбит).

Әдәби телдәге *барырга телим, бармакчы булам, барырга иде* формалары белән белдерелә торган теләк фигыльләр урынына тау ягы керәшеннәре сөйләшендә *-ас/-әс* кушымчаларына беткән фигыльләр һәм *иде, диде, дидем* ярдәмче фигыльләре белән ясалган форма да кулланыла. Мисаллар: Урамга *чыгас дигән* идем дә жангыр жава башлады. Кызына кунакка *барас дип* тә жөри ул. Мин дә *киләс дидем* ий дә алма чүбе утадык бит. Кәттә әбейне *апкиләс дигән* ийем әле сезгә, ул ыста сүләшә.

-асы/-әсе+иде формасы *-макчы/-мәкче +иде* формасы урынына: Әней белән карлыганга *барасыйык*, икәү генә курыктык. Бүген төш турында *алып төшәсейем* сөтне. Мин кәзер *жатып жокласыйым* да булмый бит әле. Ут *тамызасыйым* ылампыга.

-асы/-әсе +ит- формасы әдәби телдәге *-ырга/-ергә +була, -макчы/-мәкче +була* формалары урынына кулланыла: Урманда минем күземә чыбык сукты, әбейгә *барасы иттек*. Тручында кичкуйында керәшен кийемнәре кийенеп *чыгасы итте* Бәчүкә.

-са/-сә +ыйы, ийе (иде) формасы белән көчле теләк белдерелә: Атнаның (Анютаның) үсеп житкәнән *күрсәм ийе* димен. Болонга печән чапкан жиргә *барсагыз ыйы сез*.

Болардан тыш, әдәби тел өчен хас булган *-асы/-әсе +калу* формасы да сөйләшләрдә актив кулланыла: Барып *кайтасы калды* Аннага, килер ийе микән.

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә кайбер очракта инфинитивның *-ма/-мә* формасы һәм *кели* ярдәмче фигыле белән ясалган конструкциясен куллану да бар. Мисаллар: Син бездә мунча *кермә келисенме?* Май күләрен *жырлама келим*. Дуңгыз кәкәйе пешереп *ашама келәдек*.

Керәшен татарлары сөйләшәндә, әдәби телдәге кебек үк, усал теләк, каргауны белдерү өчен *-кыры/-кере*, *-гыры/-гере* кушымчалары белән ясалган фигыльләр кулланыла: *Кагар суккыры!* Сирәк очракларда бу форма яхшы теләкне дә белдерә: *Эрәкмәт төшкере!*

Сыйфат фигыльләр

Сөйләшләрдә киләчәк заман сыйфат фигыльләренең *-асы/-әсе* кушымчасы белән ясалган формасы актив кулланыла. Мисаллар: Әле мин *керәсе* кешеләргә дә кермей кайттым. *Суйасы* малны сугым дип жөртәләр инде. Өйдә бер *өйләнәсе* малайым бар. *Китәсе* кеше бирнә жасый, бийатасы белән бийеменә күлмәк бирә инде. Ах, мин әйтәм, төм бумаса, карап *кайтасы* жирләр кала бит дим. Сәнәк *кадасы* жирне тыгызлагыз печәнне.

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә *-асы/-әсе* кушымчасы кыскартылып *-ы/-е* авазлары төшерелеп, *-ас/-әс* формасында кулланыла: Жир жиләге жийа-жийа, савытларым тулдинде. *Чыгас* кызлар чыктынде, *кайтас* багыт життынде (ырым Тәрбит). *Бәрәннис* сарыкларны карис кыйын. Мин утырас урынга куйма мамык мендәрне.

-ас/-әс +йук формасы: Тал эстендә ак йаулык, ал дисән дә алас йук. Мыннан уйын узгистан, чык дисән дә чыгас йук, жатып жыкы киләс йук.

-асы/-әсе+түгел формасы — *ырлык/-ерлык +түгел* формасы урынына кулланылырга мөмкин, ул Алабуга районы керәшеннәре сөйләше өчен характерлы: Тәңкәне *әйтәсе түгел* (әйтерлек түгел) күб ул. Бик төмне ул, ашап *туйасы түгел* ашны (ашап туйарлык түгел). Бездә жырлар *бетәсе түгел*, көм буйына житәрлек.

-асы/-әсе формасының башкарган функцияләре әдәби телдә дә бик киң (Хисамова, 1969, 50). Сыйфат фигыль мәгънәсендә ул семьядаш төрки телләрдән азербайжан, төрек, төрекмән, каракалпак, чуваш һ. б. телләрдә актив кулланыла.

Керәшен татарлары сөйләшәндә сирәк очракларда *-ачак/-әчәк* формалы сыйфат фигыльләр дә кулланыла, алар әдәби телдәге функцияне үтиләр. Мәсәлән: Өйгә *кайтачак* жылны кат жазды. Син инәйгә пакуй *бирәчәк* кеше түгел. Сөз *барачак* асылга бара диләр бу машинаны.

-ачак/-әчәк формасы төрки телләрнең угыз һәм кыпчак телләре өчен хас. Мәсәлән, кыпчак төркеменә кергән үзбәк, уйгур, ногай, кумык һәм каракалпак телләрендә бар. Казах, кыргыз, чуваш телләрендә ул форма юк (Гаджиева, 1973, 314).

Чистай керәшеннәре сөйләшәндә сирәк очракларда *-ачак/-әчәк* һәм *-ган/-гән* формаларына *-дакчы/-дәкче* формасы туры килгән очраклар да бар: Кайнана *булдакчыга* (кайнана булачак кешегә) бирәсе килә бу күлмәкне. Теге кийәү булдакчы кеше (кияү булачак кеше) эштән чыккан. Килен *булдакчыбыз* (килен булачак кешебез) түрдә утыра. Кийәү булдакчысы әйткән.

Миссалардан күренгәнчә, *булдакчы* формасы күбрәк кардәшлекне, туганлык мөнәсәбәтләрен белдергән очракларда кулланыла.

Сирәк очракларда *-макчы/-мәкче* формасы да кулланыла: Килен *булмакчы* (килен булган) кеше карчыкларны каршы алып тора. Моньң инәсе минем кайнана *булмакчым*.

-дачы/-дәче формасы мишәр диалекты сөйләшләрә өчен хас (Шәмгунова, 1962, 168—169). Чистай, Куйбышев, Оренбург мишәрләре сөйләшләрәндә булдач формасы белән бергә булдакчы формасы да кулланыла (Махмутова, 1978, 179—180). Ул форма шулай ук борынгы язма истәлекләрдә кулланылган (Батманов, 1958, 97, 189; Насилов, 1960, 56; Боровков, 1963, 208), мәсәлән, "Кыйссаи Юсуф" әсәрәндә:

Ул колый учуз сатун алдачи сән,
Аны сатыб, үкүш нигъмәт ияси булдачи сән,
Мөлек вә дәүләт ияси булдачи сән.

-дачы формасы борынгы төрки истәлекләрдә кулланылса да, хәзерге төрки телләрдә киң кулланылыш алмаган, әмма ләкин ул караим һәм алтай телләрендә билгеле (Тенишев, 1966, 213).

Керәшен татарлары сөйләшләрәндә хәзерге заман сыйфат фигыльләренң *-а/-ә* яки *-ый/-и* кушымчалары *тор-* ярдәмче фигыльләре белән ясалган аналитик формалары да актив кулланыла. Мәсәлән: Мамадышка *бара тоган* (торган) аптабузга утырдым (Кәвәл). *Ашый тоган* ашыңы ашап бетермәгәнәң (Дүсмәт). Кылупта *эшли торган* кыз (Чиябаш).

Әдәби телдәге кебек үк, сыйфат фигыльләренң *-учы/-үче* кушымчалары белән ясалган формалары да кулланыла: Сыйыр *савучы* кызларны алырга машина килә, шунарга утырысыз (Якты Күл). Алма *сатучы* карт килә (Иске Үтәгән).

Бакалы керәшеннәре сөйләшәндә сыйфат фигыль ролендә *-малы/-мәле* кушымчалы фигыльләр дә кулланыла. Мәсәлән: Шулай итеп *шаккатмалы* эш булды. Жәйгә чыккачын үзе *урмалы* машина кайтты.

-малы/-мәле кушымчалы фигыльләр *түгел* яки *булу* ярдәмче фигыль белән килеп, әдәби телдәге *-арлык/-әрлек*, *-а алырлык*, *-ә алырлык +булу* яки *түгел* формасына туры килә. Мисаллар: Аның авылын тучны гына санап *житкermәле* төгел (житкерерлек түгел). Урман ике жаклап *жөрмәле* буды (йөрерлек булды). *Чыкмалы* төгел (чыгарлык түгел) ишегалдына. Ат белән дә *бармалы* төгел

(барырлык түгел), машина белән дә. Айак *басмалы* төгөл жарым-жарты айак белән. Бу ризыкны алып каплап куй, мәче *көрмәле* булмасын.

-*малы/-мәле* формасы урта диалектның минзәлә (Махмутова, 1962, 66), тау ягы (Арсланов, 1966, 67, 205) сөйләшләрәндә, шулай ук башка төрки телләрдә (мәсәлән, төрек, гагауз, азербайжан, кырым татарлары, төркмән, чуваш телләрендә—Гаджиева, 1975, 146) дә кулланыла.

Казан арты һәм Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләшләрәндә -*у/-ү* формалы исем фигыльгә -*лы/-ле* кушымчалары ялганып ясалган сыйфат фигыльләр дә кулланылалар. Мәсәлән, Урын бир-мәсәгез без китәбез, безнең атларыбыз *жигүле* (Сәвәләй). Килен өйгә килеп кергәчен дә элек куйа бистәр, аның ике башы *чигүле* инде (Урта Баграж). Кәтернәгә *ошаулы* икән бу кызлары (Ишәле). Кунак киләсеме әллә, аш әзер, идән-сәке *жуулы* (Иске Мәлкән).

Билгеле булганча, -*улы/-үле* формасы аергыч ролендә әдәби телдә дә кулланыла (Современный, 1969, 164), ул шулай ук урта диалект сөйләшләрә һәм кайбер башка төрки телләрдә дә бар (Баскаков, 1952, 444; Вопросы, 1958, 10—15).

-*у/-ү* гә беткән формага -*чан/-чән* кушымчалары ялганып ясалган сыйфат фигыльләр дә сөйләшләрәдә еш кулланыла. Мәсәлән: Башым да, жөрәгем дә *ашыртучан* минем димен (Иске Әжми). Бу катын бик загар жыручан (Иске Бигәш). *Мыйыкчан* жегет мыйыкчан, мыйыкчан жегет кыйучан. *Мыйыкчан* жегет кигәчен, кызлар чыгар *ойокчан* (Биктәш). Тау *итүчән* бездә калык (Сыр авылы).

-*учан/-үчән* формалы сыйфат фигыльләр мишәр диалектының байкыбаш сөйләшендә дә билгеләнгән (МТД, 1962, 75).

Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләшендә, күрше минзәлә сөйләшендәге кебек -*ышлы* (<*ыш+лы*) -*ешле* (<*еш+ле*) кушымчалы сыйфат фигыльләр дә актив кулланыла. Мәсәлән: Безгә жырак түгел, жәйәү генә *барышлы* (барарлык) Ләке авылы. Бу күлмәк баштан *кийешле*. Атлап *чыгышлы* инеш бу.

Сирәк очракларда сыйфат фигыльләрнең -*мыш/-меш* кушымчалы формалары да кулланыла: *Кылмышына* тикле ошаган Сандырга (Иске Үтәгән). Бу әле көй *әйтмеше* генә булыр (Яңа Илек). -*мыш/-меш* формалы сыйфат фигыльләр төрки телләренең угыз төркеме өчен характерлы (Котвич, 1962, 312; Кононов, 1956, 218, 467, 512). Бу формалар борынгы язма истәлекләрдә дә бар (Малов, 1954, 65; Абдрахманов, 1967, 52—53).

Хәл фигыльләр

Хәл фигыльләрнең әдәби телдәгә -*гач/-гәч* формасы белән параллель — *гачын/-гәчен*, -*гачыннан/-гәченнән* формалары да йөри. Болардан иң актив кулланылганы -*гачын/-гәчен* формасы һәм ул

формалар Казан арты, Түбән Кама тирәсе, нагайбәк, чистай керәшеннәре сөйләшәндә еш кулланылалар. Мәсәлән:

Казан арты керәшеннәре сөйләшәндә: Умбер *тулгачыннан* (тулгач) көтү кайта. *Әйткәченнән* (әйткәч) тыңнамышчы булмый. *Олайгачыннан* (олыгайгач) искә төшә ул.

Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләшәндә: Бер тәлинкә аш та эчмәгәчен (эчмәгәч)... Казаклар *киткәченнән* (киткәч) утырган безнең асыл. Кеше аяагы сәл *бугачын* су алып кайта инде ошом тоткан кешегә сибәргә.

Нагайбәк сөйләшәндә: Тәберсенгә *баргачын* бич өстәл жанында жөрөп келәү итәбез. Урманга *көргәчен* дә каты итеп сызгырып жибәрдек. Аш *пешкәчен* бер малайны ат атландырып чыгаралар. Жыйыла инде хәрендәш-ыру, *жыйылгачын* аш эчәргә утыралар.

Чистай керәшеннәре сөйләшәндә: Ишөктән *чыккачыннан* да тайып жыгылган. Үзләренә айырым ий *бугачын* йамансылый тыргандыр. Каз *булмагачын* бибиләрне кырис алган. Күпергә *житкәчен* чөңгәгән дөдәсенә.

-*гач/-гәч* формалы хәл фигыльнөң югарыда күрсәтелгән вариантлары татар теленөң башка сөйләшләрөндә дә очрый. Мәсәлән, -*гачыннан* формасы урта диалектнөң бәрәңгә (Бурганова, 1955, 113; Шамгунова, 1961, 360), Казан арты сөйләшләрөндә, -*гачын* формасы исә себер татарлары сөйләшөндә (Тумашева, 1977, 199) кулланыла.

Казан арты сөйләшөнә караган кайбер урынчылыкларда (мәсәлән, Мишә бую керәшеннәре сөйләшөндә) -*гач/-гәч* формалы хәл фигыльләрнөң түбөндөгә диалекталь вариантлары да кулланыла.

-*гас/-гәс, -гастан/-гәстән*: Тырактырын меңгезөп *куйгас* өйгә кайта. Туйны каршы алгастын, кунаклар керөп *утыргастын*, кемдә туй, шул жырлый башлый (Кибөч).

-*газ/-гәз, -газдан/-гәздән, -газын/-гәзен*: Әммәсә дә *картайгаз* кем эшләр (Кибөч). Кич уйыннан *таралгаздан* кич утыра тоган ыйык урамда (Керәшен Сөрдә). Сөз *киткәздән* әбийнөң кем кала (Әлбөдән). Алты күкәй *сытказ* тәмне коймак (Көвөл).

-*гас/-гәс* формасы Лаеш районы Ташкирмән авылында язып алынган: Әней *үлгәс* салдык бу өйне. *Килгәс* мине адаштырды. Жыру *жырлагас* жангыр жава башлый жәй көне.

Тау ягы керәшеннәре сөйләшөндә хәл фигыльләрнөң әдәби телдөгә -*гач/-гәч* формасы урынына -*гис/-гистан* формалары кулланыла. Мисаллар: Балалар *ашыргистан* балниска бармаллы, ынн *иләгис* сысылы кала (көрпәсә кала). Зур *үскис* бийербөз әле. Бөргәнчөгөн *ачкистан* болай жырлый энде. Матур кызлар билөн *бугис* ничөк атлап барала. Чимөк киче *булгистан* уйын өтөләр. Чөлтәр күпер *булмагис*, күпердән дә кичмибөз, *Уйнамагис*, *көлмәгис*, кыз булып та үсмибөз (уөн жыры).

-*гас/-гәс* формалы хәл фигыльләр тау ягының норлат-кайбыч

сөйләшәндә (Жәләй, 1947, 47; Арсланов, 1966, 204), Казан арты төбәгендә дөбъяз сөйләшәндә (Бурганова, 1978, 94) һәм урта диалектның касыйм татарлары сөйләшәндә кулланыла (Махмутова, 1955, 142).

Керәшен татарлары сөйләшәндә хәл фигыльләрнең *-ганчы/-гәнче* кушымчасы белән параллель *-гынче/-генче* фонетик варианты да кулланыла. Мисаллар: Жөз тәңкә *бугынчы* (булганчы) жөз дусың кирәк. Эшкә *киткенче* (киткәнче) тишмәгә суга барып кайтам. Жөколары *туйгынчы* (туйганчы) жоклыйлар ыйы, су *чумынырга* барып кайталар ыйы. Таң *аткынчы* (атканчы) уйлап жаттым. Килеп *житкенче* (житкәнче) исемә төшмәде. Тау астынан *кигенче* (килгәнче), тау эстенән *кисәңче* (килсәңче).

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә *-ганчы/-гәнче* формасына *-гинча/-гинчә* формасы туры килә. Мисаллар: *Туйгинча* ашагыз, кәкәй күп пешердем. Үзе *күргинчә* шаммады. Жаныр жава *башлагинча* үгә катып життек. Сине *күргинчә* куркып тырдым, кемне кертәләр икән патирга дип. Аш *пешкинчә* чәй эчкәкләп ал. Пырдавис *каткинчә* ылапка ачылмас.

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә хәл фигыльнең тагын да борынгырак варианты *-к* авазы өстәлеп ясалган *-гинчык/-гынчык/-ганчак* формасы кулланыла. Авылга катып *житкенчек* машина чырамады. Жөн *үлчәгенчек* жанымда басып тордо. Урман *чыкканчык* жегердем.

Керәшен татарлары сөйләшләрә хәл фигыльләрнең *-а/-ә/-и, -ып/-еп* формаларын куллану ягыннан әдәби телдән аерылмыйлар. Мәсәлән: Кайсы кыз *күзли керә*, кайсы әйбер *сата керә*, кайсы орчок *эрли керәләр*, кабалар белән *керәләр* нардуганда, туган-ыруына *керәләр*. Комда *уйный калды* баласы.

-ып, -еп, -п, -а, -ә кушымчалы хәл фигыльләрнең юклык формасы *-мый/-ми, -мыйча/-мичә, -мыйынчы/-мийенче, -мыйчан/-мичән* кушымчалары ярдәмендә ясала. Мисаллар: Ашарга пешмәсә *ашамыйчан* да китәм. Башук *күрмичән* жазасыгызмы? *Эшләмичән* утыргачыннан көн озон була. Кыз битен *күрсәтмийенче* утыра жабынып. Сыуга *ийләшмичән* тилмерәм. Эшкә *ашамыйчан* да киләм тәжелләп. Керәсе кешеләргә *кермийенче* кайттым.

Нагайбәк сөйләшәндә *-мастан/-мәстән* формалы хәл фигыльләр дә кулланыла (ул *-мас/-мәс* формалы сыйфат *фигыль+ -тан, -тән* чыгыш килеш кушымчасыннан тора). Мисаллар: *Күрмәстән* (күрмичә) жазамсыз? Чәйгә *салмастан* (салмыйча) аша. Сездән *сорамастан* (сорамыйчы) куфәйкенне кийеп карады Аннау. Акчасын *түләмәстән* (түләмичә) генә май алып кайттым.

-мастан формалы фигыльләр мишәр диалекты (Махмутова, 1978, 189), себер татарлары (Тумашева, 1968, 85) сөйләшләрәндә дә кулланылалар.

Әдәби телдә *ып/-еп* кушымчаларына беткән хәл фигыльнең юклык формасы тамырга *-мый, -ми, -мыйчы, -миче* кушымчала-

ры ялганып ясала. Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә хәл фигыльләрнең бу төрен *-мача/-мәчә*, *-мачыр/-мәчер* кушымчалары ярдәмендә ясау үзенчәлекле. Мисаллар: Бер дә *күрмәчер* (күрми-че) кызны ырлап каттылар Дарук тичуларга. Караңгыда *күрмәчер* (күрми-че) җазасыңма? Духтырга *бармача* (бармыйчы) булмас, эшкә җөрмәлле бит. Анчак үдән *чыкмача* (чыкмыйча) утырдым.

-мачыр/-мәчер формасы чуваш телендәге *-масар/-месер* формасына бәйләп карыйлар (Арсланов, 1966, 10).

Инфинитив һәм исем фигыль формалары

Керәшен татарлары сөйләшләрәндә инфинитивның берничә формасы кулланыла. Әдәби телдә һәм сөйләшләрдә еш кулланыла торган *-ырга/-ергә* кушымчалы фигыльләр инфинитивның төп формасы булып тора. Мәсәлән: Чәй *эчергә* тор дип әйтсәләр тора дей (Биктәш). Кәбен *койдорога* алып баралар (Кибәч). Кәзер бик тәҗел, күп *җазарга* багытым да жук, сүзем дә башка кимей (Чиябаш). Әй, Микәйлә, сыw *чумынырга* барып кайтыйык әле (Урта Баграж).

Кайбер очракларда *-ырга/-ергә* формасы юнәлеш килешендәге *-у/-ү* формалы исем фигыль урынында да кулланыла. Мәсәлән: Мин *кайтырга* (кайтуга) идәннәрне җуып куйганыгыз икән (Айталан). Бәрәңге *пешәргә* (пешүгә) самавыр да кайнап чыкты (Кибәч). Иртән *торорга* аш пешереп тә куйган бу (Монай). Син *килергә* самавыр куйганда кулымы пешердем (Ишәле).

Нагайбәк сөйләшәндә киресенчә, юнәлеш килешендәге *-у/-ү* формалы фигыльләр *-ырга/-ергә* формалы инфинитив урынына кулланылырга мөмкин. Мәсәлән: Минем әтей тийәтер карауга (ка-рарга) барган. Никаулар, Бираулар *жырлауга* (жырларга) кичен килербез диб әйткәннәр.

Казан арты һәм Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләшәндә инфинитив ролендә *-мак/-мәк+кирәк* формасы да кулланыла. Мәсәлән: Бу симез итне ничек итеп *ашамак кирәк*? Марҗыйның туйы буласы бер айдан, сыра *пешермәк кирәк* бит. Ничек итеп җатып *жокламак кирәк* бу урынга?

Инфинитивның бу борынгы формасы тау ягы, касыйм сөйләшләре, Куйбышев өлкәсендәге татар сөйләшләре һәм себер татарлары сөйләшләрәндә дә сакланган.

-мага/-мәгә формалы инфинитив *алу* сүзе белән килеп, барлык керәшен сөйләшләрәндә дә кулланыла. Мәсәлән: Марукка тоз *алмага* барамын (Носла). Кыз *алмага* килгән, кызның атасына җырлыйлар инде моносын (Керәшен Сәрдә). Наруш кердем сезне *алмага* (Ләке).

-мага/-мәгә формасының актив кулланылуы ягыннан Казан арты төбәгенең төньяк өлешенә караган авыллар сөйләше аерылып тора. Шушма буе керәшеннәре сөйләшәндә бу форма *алу* сүзе

белән генә түгел, теләсә нинди фигыль белән кулланыла ала. Мәсәлән: Туварларга бер кат *ашамага* бирәләр (Носла). Карт чәй *жанартмага* кушса, сөт калдырыйым әле (Дорга). Муча *жакмага* китте (Биктәш). Борчак *чәчмәгә* жабыштылар кенәген.

Кайбер очракларда *-мага* формасындагы *г* авазы йотылып, *маа* булып әйтелә. Мәсәлән: *Ашамаа* пешерәсе бар, эшкә барасы бар. Аудыйны *алмаа* жугарычка китте. Чүлмәк *сатмаа* базарга барып кайттым.

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә *-мага/-мәгә* формасы ырым Тәрбит авылында актив кулланыла: Печән *чапмага* барганда жыр-лайбыз ый бу күләрне. Утын *тийәмәгә* кеше кирәк, Никичка тырактыр жанына килергә диләр. Жир жиләге *жимага* барганда кызларныкы кәржинен апкалды. Идән *жумага* башлады Марыч. Калага *укымага* барас дип жөри.

-мага/-мәгә формасы керәшен сөйләшләрә өчен генә хас түгел, ул касыйм сөйләшәндә (*-ма'а/ми'и*), бәрәңге (Известия, 1955, 79—80, 114), казан арты (Жәләй, 1947, 26), нократ (Вәлиди, 1930, 139; МТД, 1962, 39—40) һәм Пермь татарлары сөйләшләрәндә бар (МТД, 174, 101).

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә инфинитивның *-ма/-мә* формасы да кулланыла: Сыра *пешермә* (пешерергә) жабышканнар туй булас булса. Чәй *эчмә* (эчәргә) утыр. Гәрги бабай көтү *кума* (куарга) киттейе. Безнн ат'т'у катта итек *сырлама* (итек буярга) киләләр ийе. Сине *күрмә* (күрергә) кергәннәр бу катыннар.

-ма/-мә+кели формасы: Эшкә *барма келисенме* (барырга телисеңме)? Алма *ашама келим* (ашарга телим). Пичкә *жакма келәдем* (ягарга теләдем).

-ма/-мә формалы фигыльләр чуваш телендә дә кулланыла: пулма-булма, килме-килмә (Ашмарин, 1898, 312). Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә *-ма/-мә* формалы инфинитивның кулланылуы чуваш теле йогынтысында булырга тиеш.

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә *-маллы/-мәлле* формалы фигыльләр актив кулланыла. Алар түбәндәге мәгънәләрне белдерәләр: а) инфинитивны: Кыш *кичмәлле* (кичәргә) бит инде, утын кирәк. Элек шалай жирне *чәчтермәлле* (чәчәргә кирәк), ат жүк, *нишләмәлле* (нишләргә), *жыламаллымы* (еларлык); б) аергычны: *Шаккатмаллы* (шаккатарлык) эшләр булды элгәре. *Жырламаллы* (жырларлык) кү былды бу, жиңел жырламаллы: в) максат хәлен: *жырламаллы* (жырларга) дип килдем ий, Үрик үдәме? Чәй *эчмәлле* дип (эчәргә дип) кердем, чәйен канаклап тырамы?; г) хәбәрне: Безнн дад'у казыр *китмәлле*. Балнискә бармаллы әле мин. Самавыр казыр кан'ап *чыкмаллы*; д) хәзерге заман сыйфат фигыльне: *Сийләштермәлле* (сөйләштерә торган) катын бу, күпне күргән. Бер күзен *күрмәлле* (күрә торган) жасаган.

Татар теленәң башка сөйләшләрәндә *-маллы/-мәлле*) формасы кулланылмый. Ул чуваш телендә сыйфат фигыль мәгънәсендә

кулланыла (Ашмарин, 1898, 295). *-малы/-мәле* формасы (бер генә -л авазы белән) минзәлә һәм бөре сөйләшләрәндә (Махмутова, 1962, 67) сыйфат фигыль мәгънәсендә еш кулланыла. Бакалы керәшеннәре сөйләшәндә *-малы/-мәле* формасы инфинитив ролендә кулланыла: Бакалга машинага утырып *бармалы*. Сую өйдә, кыранттан *алмалы*. Бу күлмәкне баштан *салмалы*.

Керәшен татарлары сөйләшләрәндә, урта диалектның башка сөйләшләрәндәге кебек үк (Бурганова, 1955, 64; МТД, 1962, 40, 43, 64, 65), фигыльләрнең *-асы/-әсе* формасы киң таралган. Бу форма урта диалектны башка диалектлардан аерып тора торган төп үзенчәлек булып тора (МТД, 1962, 43).

Инфинитив функциясендә килгән *-асы/-әсе* сөйләштә төрле мәгънәне белдерергә мөмкин: а) аптырауны, икеләнүне. Мәсәлән: Куркыч әле, ничек чыгып *китәсе* (китәргә). Ипи иртәгә изәсе булырмы (изәргә булырмы), бүген *изәсеме* (изәргәме), ипиләре бетә; б) катгый боеруны яки киңәш бирүне. Мәсәлән: Урамга *чыгарасы* (чыгарырга) дә *жиппәрәсе* (жибәрәсе) инде андый малайны сүзеңне тыңламаса. Бүген сипарат та айырмады, чыгарып *атасы* (атарга) инде аны. Өстәлне тиз-тиз генә жыйыб *аласы*, куйкыга менеп *жатасы* (ятарга), сораган сүзләргә тик жавап биреп *жатасы* (ятарга); в) ихтыяжны, кирәклеке белдергәндә *-ырга/-ергә+кирәк* конструкциясенә туры килә: Көтү дә кайтыр инде, карап *торасы* әле (карап торырга кирәк). Алманы малайлар урлый, тишәсе дә эченә өчә салып куйасы әле (куярга кирәк әле), урламаслар. Жук, эт алып *кайтасы* (алып кайтырга кирәк).

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә *-асы/-әсе* формасы кыскартылып *-ас/-әс* (барас, киләс) формасында кулланыла һәм әдәби телдәге *-ырга/-ергә* формалы инфинитив мәгънәсен белдерә. Мәсәлән: Нәрсә *бирәс* сиңа? ызба алдын *жушас* диләр. Иргә чыгас булгач бар да кирәк. Симун дадуга тушы жулдан *барас*. Бу ылан-ны балнискә *илтәс*. Ырым сувыныкы күперне *кичәс* безгә.

Шул ук сөйләштә *-ас/-әс, -ис* формалы фигыльләр әдәби телдәге *-у/-ү* кушымчаларына беткән исем фигыльгә дә туры килә. Мәсәлән: минем күрмисне белгән инде син. Жулга *чыгастан* куркамсың. Безни уйын *уйнислар* питрау житкис туктидыр. Безни ничек *жырлисны* эшиткәнең бармы?

-асы/-әсе формасы татар телендә борынгыдан ук кулланылып килгән, ул казан татарлары сөйләшләрәндә XV—XVI йөз язма истәлекләрендә дә күренә (МТД, 1974, 18).

Исем фигыльләр әдәби телдәге кебек үк *-у/-ү* кушымчалары ярдәмендә ясала. Мисаллар: Мучадан *чыгуга* көтөп тора. Бабай *керүгә* жылынсын әле өй, жылыны жарата ул.

Сөйләшләрдә юнәлеш килеше кушымчасы алган исем фигыль урынына (*-уга, -үгә*) *-ырга, -ергә* формалы инфинитив кулланылырга мөмкин. Мисаллар: Төш *аварга* (авуга) кайтыр әби, сәгәт берләргә, икеләргә. Мин *кайтырга* (кайтуга) коймаклар пешереп торгач эрәкмәт.

Кайбер очрактарда *-у/-ү* гә тәмамланган исем фигыльне *-ыш/-еш* формасы алмаштырырга мөмкин: Кызның элү әйберсен күреп *жөрөш* жук кәзер. Мин өйгә *керешкә* бу чыгып качты. Минем әле эштән кайтыш ыйы. Бу үтеп *барышы* гына, атларны су эчертә. Сыу буйына *төшөш* булган элеке багытта кичке уйыннарда.

Исем фигыльнең *-ыш/-еш* формасы татар теленең өч диалектында да кулланыла. Ул аеруча урта диалектның кайбер сөйләшләрендә, мәсәлән, нократ, бәрәңге, казан арты, минзәлә, норлат-кайбыч сөйләшләрендә еш очрый (ТТДС, 1969, 635) һәм бу форманың төрле мәгънә төсмерләре һәм башкарган функцияләре күзәтелә.

-ыш/-еш/-ш формасы башка төрки телләрдән ногай, балкар, төрек телләрендә (Баскаков, 1950, 89; Филоненко, 1940, 76; Гордлевский, 1928, 58) сакланып калган. Ул шулай ук борынгы язма истәлекләрдә дә табыла (Батманов, 1959, 96). XVI йөз шагыйре Мөхәммәдъярның "Төхфәи Мәрдан" әсәрендә дә *-ыш* формалы фигыльләр кулланылган.

-ыш/-еш формалы исем фигыльләр *-лы/-ле* кушымчалары алып *-ырлык/-ерлек+түгел* һәм *-а торган* формалы сыйфат фигыльләр урынында кулланыла ала. Мәсәлән: Әйтеп *бетерешле* түгел (бетерә торган түгел) бездәге җырларның күпләген. Мамадышка аптабузда *барышлы* түгел (бара торган түгел) бездә. Эшләп *бетерешле* (бетерә торган) булмады эшнә. Әвәлге заманда утырмага *барышлы* (бара торган) буган кызларга.

-ышлы/-ешле формасы казан арты төбәгенең Саба-мамадыш урынчылыгында, урта диалектның минзәлә сөйләшендә актив кулланыла.

-мыш/-меш формалы исем фигыльләр сирәк кулланылалар һәм алар түбәндәге мисалларда күренәләр: Көй *әйтмешен* менә болай җырлар ыйык (Янсуар). Сезнең *тумыш* кайсы җакныкы? (Керәшен Ерыкса). Әбейләрдән *ишетмәштән* генә беләбез без шыйлыкны (Шомыртбаш). Үткән җыл *күрмешне* күреп кайттык бер багыт Мизәләгә барып (Югары Опада). *Укымыш* кеше теләсә кайда тора (Мәләкәс).

Фигыль юнәлешләре

Сөйләштә фигыль юнәлешләре әдәби телдәге кебек кулланылалар, ләкин сирәк кенә фигыль юнәлешләрен белдерә торган кушымчаларның кайбер архаик формалары да кулланыла. Мәсәлән, әдәби телдәге *-дыр/-дер*, *-тыр/-тер* кушымчалары урынына йөкләтү юнәлешенең *-кыр/-кер*, *-гыр/-гер* кушымчалары белән ясалган фигыльләр еш кулланыла. Мәсәлән: Чөлкәләрен үзем *кигерәм*, үзем *салгырам* (Кылыччы). Сырганы салгыр әле (Зур Мәшләк). Шәрә җөри, бер дә күлмәк *кигереп* булмый (Мәләкәс). Эзне белгертте кар (Утар). Син, малай, *сызгырт* моннан (Айталан).

Уздыру фигылендә йөкләтү юнәлеше *-гар/-гәр* кушымчасы белән ясала. Мисаллар: Чиратны *узгарып* жибәрдем, төнгә каравылга чыктым (Югары Чура). Мине *узгара* бу жыруда (Албай). Нәнәй синнән узгарды, Жәгүр агай, син жырлап күрсәтмәден (Иске Үтәгән).

Пермь һәм себер татарлары сөйләшләрендә, башкорт телендә — узгарыу, кара-калпак, караим, казах телендә — *узгару* (МТД, 1974, 106). *-гар/-гәр*, *-кар/-кәр* кушымчалары белән ясалган фигыльләр борынгы уйгур теленә караган язма истәлекләрдә дә еш очрыйлар (Аманжолов, 1969, 60).

Түбән Кама тирәсе керәшеннәрәндә йөкләтү юнәлеше фигыльләренең *-гыз/-гез*, *-кыз/-кез* кушымчалары белән ясалу очраklары да бар. Мәсәлән: Өйгә *кайткызмадылар* (кайтармадылар) (Керәшен Шуран). Бийәләйләремә кадәре *салгызып* (салдырып) бетерде (Урта Баграж). Салкын *тигездем* (тидердем) (Ләке). Трубапрват *үткәзелгән* (үткәрелгән) (Югары Юшады). Айбагарны силуска ташып *житкезәлмиләр* (Иске Бигәш). Жәш гүмерне жырлап-бийеп *үткәзгәнебез* (Иске Үтәгән).

Югарыда күрсәтелгән формалы фигыльләр тау ягы керәшеннәре сөйләшендә дә актив кулланыла: Бу печәнне *кибезергә* (киптерергә) куймаллы. *Куркызып* (куркытып) урманга алып китте малайны, Ызбалдына итек *салгызып* (салдырып) кертә Марыч. Кәкәйгә тызны күп *тигезмә* (тидермә), тәмне булмый. Идәнгә *яткызма* (яткырма) баланы, сывык тимәлле.

-гыз/-гез, *-газ/-гәз*, *-каз/-кәз* кушымчалары белән йөкләтү юнәлеше ясау мишәр диалекты сөйләшләре өчен, *-гыр/-гер*, *-кыр/-кер* кушымчалары белән йөкләтү юнәлеше ясау урта диалект һәм әдәби тел сөйләшләре өчен хас.

Нагайбәк сөйләшендә (Юсупов, 1979, 49) йөкләтү юнәлеше формасында әйтелә торган *бетерү* фигылен төп юнәлеш формасында йөртү күзәтелә. Мәсәлән: Кер жывып та *беткән* (бетергән), муча *кереп* тә беткән (бетергән) икән син. Бираулар, Нинаулар бакча казып *беттеләр* (бетерделәр). Минем кыз Казанда институт *бетте* (бетерде).

Шундый күренеш Башкортстан территориясендә яшәүче татарлар сөйләшендә (Әфләтүнов, 1960, 200—201), учалы типтәрләре сөйләшендә дә бар (Юлдашев, 1953, 333).

Эшнең үтәлеш дәрәжәсен белдерә торган фигыльләр

Керәшен сөйләшләрәндә, әдәби телдәге кебек үк, эшнең яки хәрәкәтнең үтәлү дәрәжәсе, нигездә, *-гала/-гәлә*, *-кала/-кәлә*, *-ыштыр/-ештер*, *-штыр/-штер* кушымчалары ярдәмендә белдерелә. Бары тик тау ягы һәм нагайбәк сөйләшләрәндә генә берникадәр аерма күзәтелә.

Мәсәлән, тау ягы керәшеннәре сөйләшендә кабатлаулы фи-

гыльләрне *-гакла/-гәклә, -акла/-әклә* кушымчалары белән ясау күзәтелә. Мисаллар: *Караклап* тырам мин ашны, син йазып утыршанда. Үзе араба *йасаклаган*, кәй анн арабасы. Мәскәүгә *йерекләдем* электә, кәзер үдә утырмаллы энде картайгис. Бу катын *укыклап* йерде Казанда.

Югарыда күрсәтелгән кушымчалар белән фигыльләр ясау мишәр диалекты сөйләшләрәндә дә күзәтелә (Махмутов, 1978, 136—137).

Нагайбәк сөйләшендә эш-хәрәкәт, хәлләрнең берәз кимлеген, тулы булмавын белдерү өчен *-ыңкыра/-енкерә* формалы фигыльләр кулланыла. Ул фигыльләр әдәби тел өчен дә хас. ләкин әлегә сөйләштә бу форманың кулланылышы әдәби телдәгегә караганда киңрәк. Мисаллар: Мин *беленкерәмим*. Алырга акчам *житенкерәмәде*. Пирукның ите пешеп *житенкерәмәгән*. Безнекеләр *жаратыңкырамый* аны. Жаулыklar кибеп *житенкерәмәгән*.

-ыңкыра/-енкерә формасы Башкортстан территориясендә таралган сөйләшләрә (Афлетунов, 1961, 13), шулай ук башкорт теленең кайбер сөйләшләрә өчен дә хас (БД, 1963, 108).

Бәйләкләр һәм бәйләк сүзләр

Керәшен татарлары сөйләшләрә, бәйләк һәм бәйләк сүзләрнең кулланышы ягыннан әдәби телдән аерылмый, кайбер фонетик яки лексик вариантлары кулланылуы гына сөйләшкә берникадәр үзенчәлек бирә.

Керәшен сөйләшләрәндә түбәндәгә бәйләкләр һәм бәйләк сүзләр кулланыла.

Кешек (күк, төсле, шикелле, сыман), *сымак*: И алмасы, Начтый түти, сырга күг инде (Айталан). Жангыш миңга килеп бәрелде, чүкәтә *кешек* (Толабай). Этәч кычкыра икән, бала-чага кычкырган сыман тойолды (Иске Мәлкән). Ул сезнең *сыман* гына жегет (Иске Бигәш).

Чаклы/чикле/әкле/чәре/кадары/кәдәре/хәтле (әд. чаклы, тикле, кадәр, хәтле): Урманга *кадары* туры барыгын (Кәвәл). Су буйына *чикле* бакча (Утар). Ашка *чикле* чәй эчәбез (Иске Әжми). Кырык көнгә *чикле* вак-төйәк гүчтинәч өләшәләр (Сәвәләй). Безнең монда сизгәзгә тәкле генә кылас (Кәләй). Иртәгә *хәтле* кибәр әле (Иске Карабаян). Тезгә *кәдәре* сызлый (Чиябаш). Тушы кенгә *чәре* алар керәшен булып жерде (Ташкирмән).

Арлык/арлак/айрак (әд. кадәр, хәтле) — Түбән Кама тирәсе һәм казан арты керәшеннәрә сөйләшләрәндә: Ике тезеннән *арлык* өшегән (Айталан). Менә моннан *арлык* изү-муйсайы, чәчкабийы, сүрәкәйе (Югары Шурнәк). Моннан *айрак* ачып куйган капканы (Иске Карабаян).

Тау ягы керәшеннәрә сөйләшендә *тәрән* сүзә *хәтле, кадәр* мәгънәсендә кулланыла: Питырауга *тәрән* уйын әйтәләр. Авылга *тәрәнме* жәйәү килдегез?

Уңгай/ыңгай (як сүзе урынына): Теге Туймазы *ыңгайларынан* машина жөри (Божыр). Бер *уңгайы* жуван, бер *уңгайы* нәзек (Иске Мәлкән).

Кырда, кырына (янда, янына): Жылга *кырына* ике оло казан көйләде (Югары Юшады. Симез ит *кырына* бозау суйарга тора-лар (Яңа Маты). Алтыны үстердек, берсе дә *кырда* жүк (Керәшен Шуран).

Катында (янында): Ишек *катында* эленеп тора бистәр.

Таба (бу таба — монда таба): Бу *таба* кайт балакайым. Бу *таба* тартыйг әле өстәлне (Керәшен Шуран).

Түбән Кама керәшеннәре сөйләшкәндә, минзәлә һәм тау ягы сөйләшләрәндәге кебек (Жәләй, 1947, 64; МТД, 1962, 67) *өчен* бәйләгенәң *өченгә* формасында кулланылуы күзәтелә. Мисаллар: Сине күрер *өченгә* кергән бу катын (Ахман). Таза булып үссен *өченгә* Микәй исеме куштылар (Мәләкәс). Жылы бусын *өченгә* пичкә жактым (Иске Үтәгән). Сырасы тәмне бусын *өченгә* азырак зимнәп куйдылар (Ләке).

Теркәгечләр

Керәшен татарлары сөйләшләрәндә әдәби телдә билгеле булган теркәгечләр кулланыла, ләкин татар әдәби теленә гарәп-фарсы телләрәннән кергән *һәм, әгәр, гүя, әмма, ләкин, хәтта, фәкать, мәгәр, гәрчә* теркәгечләре кулланылмый.

Әдәби телдән аермалы буларак, *-да/-дә* теркәгечләре *дагын/дәген* формасында да кулланыла. Мисаллар: Ишекне ачабыз *дагын* чыгып китәбез (Үрәчбаш). Тушы күмәкне кийәрем *дәген* китәрәм (Әлбәдән). Үзем *дәген* исемә төшөрәм әле (Биктәш). Мин үзем моржачы йым *дагын* кәзер тузып киттем (Поршур). Алар *дагын* булышмагач кем булыша (Носла). Алма алдык *тагын* үзәбез кайнаттык (Иске Чепья).

Исә теркәгеченәң зат кушымчалары алып төрләнүе керәшен сөйләшләре өчен хас диалекталь күренеш булып тора. Мисаллар: Алдан *куйдисәң, сушындисә* бәрәңге тәмне булмый. Мин сарыкларны *кудисәм* эт өрер дим. Моржа ачарга *менде исәм*, күтәрәп меңгезә, күтәрәп төшөрә.

Кайбер очракларда зат кушымчасы *исә* теркәгеченә дә, аннан алда торган фигыльгә дә ялганырга мөмкин. Мәсәлән: Жайлабырак *бардың исәң*, була барып.

Исә теркәгече *жугыйсә* формасында килгәндә дә зат кушымчалары ала: Жуктан тора инде *жугыйсә* эш. Ана *жугыйсәм* берсе-се шул өйдә тора.

Исә теркәгеченәң зат кушымчалары алу күренеше татар теле-нең эчкен сөйләшкәндә дә бар, ул борынгы язма истәлекләрдә дә кулланылган (Борынгы, 1963, 102, 227, 380).

Кисәкчәләр

-мы/-ме, -мыни/-мени сорау кисәкчәләре: Әле Праский каа ките, мынчагамы? Үзе генә чабынамы, Маржа кумалар беләнме? (Федотовка). Килен аш пешергән дунгыз кәкәйе (ите) салып. Тоз салдынмы? — дигән кан'анасы (ырым Тәрбит).

Сорау кисәкчәләренен кулланылуында түбәндәге үзенчәлекләрен күрсәтергә мөмкин.

1. Әдәби телдә сорау кисәкчәсе һәрвакыт фигыльнең яки хәбәрнең азагына ялганып килә (күрәсезме?), ә сөйләшләрдә берлек һәм күплек санда 2 заттагы хәзерге заман хикәя фигыльләрдә сорау кисәкчәсе фигыльнең нигезенә ялгана. Бу үзенчәлек күбрәк өлкән буын вәкилләре телендә күзәтелә. Мәсәлән: Син әллә чыгып китәмсең? (Сәвәләй). Авыл сыйын жөрүмсез? (Дүсмәт). Теге кызны уйатамсың? (Илтән-Бута). Арыу торамсың? (Варлам). Әллә, тиндәш, курланамсын безни белән унарга (Янсурино).

Бу үзенчәлек мишәр сөйләшләре (Махмутова, 1978, 248), тау ягы сөйләшләре (Жәләй, 1974, 63, МД, 1955, 57, 64), пермь татарлары (МТД, 1974, 107) сөйләшләрендә дә бар.

Мәсәлән, борынгы татар әдәбияты ядкарларында:

Әй, дәрига, газиз анам, йатурмусән:

Бу халь эчрә бәнүм халем белүрмүсән,

Бакык, бәни бу халь үзрә күрәрмүсән?

(Кыйссаи Юсуф)

Әйди: и мәрәд, балыкың сатгаймусән?

Балык биреп, бу йепне алгаймусән?

(Мөхәммәдъяр, "Төхфәи Мәрдан")

Сорау кисәкчәсен 2 затта фигыльнең нигезенә (тамырына) турыдан-туры ялгау күп кенә төрки телләрдә дә бар. Мәсәлән, шундыйларга төрек, караим, лобнор, гагауз телләрен күрсәтеп китәргә мөмкин (Покровская, 1964, 164; Кононов, 1956, 346).

2. -мыни/-мени сорау кисәкчәләрендәге *n* авазы төшерелеп, -мый/-мей формасында кулланылырга мөмкин. Бу үзенчәлек Алабуга һәм Бакалы районы керәшеннәре сөйләшендә очрый. Мәсәлән: Тугаммый (туганмыни) ул? Минем сумкы тыштамый (тыштамыни)? Эшкә бармадыңмый (бармадыңмыни)? Сүрәкәләр кирәкмей (кирәкмәни), ай эрәкмәт, мин аларның бөтенесен күрсәтеп бетерәчәк. Сөз икәү генәмей (икәү генә мени)?

Шушы ук кисәкчә чагыштыруны да белдерә ала: Әнекәйем, Кылаудийа белән Микәйлә катынын кийендереп чыгардым, курчакмый (курчакмыни) инде, бигерәк килешә керәшен кийемнәре. Жир өстендә чәчкәмей (чәчкәмени) инде, урамны иңнәттереп жалык-жолык жырлап төшөрләр ийе жәшләр-кызлар.

Кара-каршы сөйләшкәндә:— Бәрәңге алып карамадыңмы, Ми-ней?— Әле алдым, Сандра кенәген алган, үскән сап, үскән сап инде, *урманмый*.— Жир жүвеш түгел, коро, күптәнме жауды әле менә, бәрәңгесе дә тәмне, *күкәймей* инде.

че кисәкчесе. Питрәч районы Әлбәдән авылында өлкән кешеләр сөйләмендә *че* кисәкчәсенә кулланылуы да күзәтелә: Көлкө түгел ул, *че!* *Че*, ишекне дә ачып бумый. *Че*, калхуз ыспырапкы биреп жиберде эшкә киткәндә.

че кисәкчәсенә кулланылуы минзәлә сөйләшенәң әгерже урынчылыгында билгеләнгән (Рамазанова, 1970, 40), ул шулай ук Ставрополь тирәсендәге татар сөйләшләрендә бар һәм ногай теле йогынтысында кергән үзенчәлек дип карала (Арсланов, 1972, 92).

Лексик һәм этнолингвистик үзенчәлекләр

Керәшен татарлары сөйләшләренәң лексик составы, нигездә, татар халкының башка төркемнәре белән уртак, ягъни гомумтатар лексикасы белән туры килә. Шулай да керәшеннәр өчен генә хас булган, татар әдәби теле һәм аның диалектларыннан аермалы үзенчәлекләр дә күзәтелә. Аларның күбесе христиан дине белән кергән йола атамаларында, рухи һәм материалъ культурага караган сүзләрдә чагылыш таба.

Урта диалект сөйләшләре белән уртак лексика

Керәшен татарлары сөйләшләрендәге диалекталь лексика күрше сөйләшләр һәм татар теленәң урта диалектына караган башка сөйләшләре белән уртаклык күрсәтә. Мәсәлән:

а) Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләшендә минзәлә сөйләше белән уртаклыктар: *инәй/нәнәй* — әни, *бакырач* — чүмеч, *умбы* — торф, *бәллү* — бишек, *алчак* — ачык йөзле, ягымлы, *болагай* — шапшак, *жыйнаксыз*, *дурочмак* — шәңгә, пәрәмәч, *тустаган* — чынаяк яки стакан, *сыпкы* — пычрак, шапшак, *шулы* — жылпуч, *чыжым баганасы* — телеграф баганасы, *уша* — мич кырына беркетелгән агач эскәмия, утыргыч.

б) Казан арты керәшеннәре сөйләше шул төбәктәге башка сөйләшләр белән уртаклык күрсәтә: *адарыну* — нәзер әйтү, багышлау, *ардаклау* — чистарту, аралау, чүптән аеру; *төс* — сурәт, рәсем; *пужым, пужум* — нигез, йорт урыны; *чем* — тәлгәш, суйлак — ялкау, эшләмичә тик ятучы; *пила чүбе* — пычкы чүбе, *кеч-ти* — кечкенә, *журамалый* — юри, шаяртып, чыткан — кычыткан, борлогу — борчылу, хәсрәтләнү, *тамызлык* — чыра, *алжыган* — ажаган һ. б.

в) Тау ягы (подберезье) керәшеннәре сөйләшендәге диалекталь лексика тау ягының башка сөйләшләре белән уртак: *кәйлек* — начарлык, *чәй түбере* — чәй чүбе, *әнчек* — эт, *чапчак* — кисмәк, *киртләч* — басма, баскыч һ. б.

г) Нагайбәк сөйләшәндә урта диалектның башка сөйләшләре, бигрәк тә казан арты, бакалы керәшеннәре сөйләшләре белән урта лексика чагыла: *тәберсен* — теләк итү, *бәрмәнчек*, *оло көн*, *нардуган* (йола атамалары), *печкәчә* — иренәң сөңдесе, *жанагай* — иренәң энесе, *бийем* — кайнана, *ак бийем* — әтисенәң апасы, *аргыш*, *кыйаматлык* һ. б.

Мишәр сөйләшләре белән урта лексика

Чистай һәм тау ягы керәшеннәре сөйләшләрендә мишәр диалекты сөйләшләре белән урта лексика шактый: *багалма* — алма, *тенката* — төне бую, *кучат* — әтәч, *кырка* — күркә, *сырга* — алка һ. б.

Керәшен сөйләшләрендә атна эчендәге көн исемнәре мишәрләр һәм Пермь татарлары сөйләше белән дә уртаклык күрсәтә.

Түбәндә көн исемнәрен чагыштырап күрсәткән таблица китерелә.

Әдәби	Казан арты һәм т. кам. керәшеннәрендә	чистай керәшеннәрендә	тау ягы керәшеннәрендә
дүшәмбе	дүшәмбе	баш көн	тунди көн
сишәмбе	шишәмбе	буш көн	утлари көн
чәршәмбе	шәршәмбе	кан көн	кан көн
пәнжешәмбе	атна кич	кичатна	кечатна
жомга	татар атнасы	татар атнасы	оло атна
шимбә	атна арты	атна кич	атна көн
якшәмбе	атна көн	атна көн	урыс атнасы

Мишәр диалектында	Пермь татарлары сөйләшәндә	Чуваш телендә
баш көн	туган көн	тунди кун
буш көн	атланган көн	ытлари кун
чәршәмбе	кан көн	йун кун
атна кич	кичатна	кесен арня
атна көн	жомга	ерни кун
атнарас көн	коры көн	шымат кун
урыс атнасы	урыс атна көн	вурас ерни

Алынма сүзләр

Татар теленең башка сөйләшләрәндәге кебек үк, керәшен татарлары сөйләшләрәндә алынма сүзләр дә байтак. Алар арасында рус теленнән кергән сүзләр күпчелек урынны алып тора. Гарәп һәм фарсы теленнән алынмалар чагыштырмача күп түгел.

Гарәп һәм фарсы телләрәннән кергән алынмалар:

а) Дини эчтәлекле сүзләр: алла, жымак, акирәт, иман, әүлийа, пигамбәр, кәбен, кодай, пирештә һ. б.

б) Фән, культура һәм ижтимагый тормыш белән бәйле сүзләр: кагаз, кәрәп, калык, сурәт, кыхумат — хөкүмәт һ. б.

в) Көнкүреш әйберләре атамалары: тирәзә /тәрәзә, сәәт/ сагат-сәгать, ырызук — ризук, пәрдә, тасымал, шалбар /чалбар.

г) Абстракт һәм башка төшенчәләргә белдерә торган сүзләр: багыт — вакыт, аһа — һаһа, жаһа — жәһа, гумәр — гомәр, кыһла — кыйһла, уһ — һуһ, дөнжә — дөнъя, доһман, тәлига /тәләй, раһан, габрат / гыйбрәт һ. б.

Чуваһ, мари һәм удмурт телләрәннән кергән алынмалар.

Мондый сүзләр керәшен сөйләшләрәндә күп түгел. Алар бигрәк тә катнаш авыллар сөйләшәндә яки күрше булып, төрле милләт кешеләре аралашып яшәгән авылларда еш очрыйлар.

Шырдан — суелган малның эчәгесенә ит тутырып, мичтә пешерелгән ашамлык. Бу сүз чуваһ телендә шарттан формасында (Егоров, 1964, 335) шул ук мәгънәдә кулланыла һәм ул чуваһлар белән катнаш булган авылларда, мәсәлән, Башкортстанның Шаран р-ны Базгыя авылында кулланыла. В. Радлов сүзлегендә (1893, 1075) шырдан сүзгә сарыкның корсак мае мәгънәсендә бирелгән.

Алдыр — сыра сөзә торган зур чүмеч. Бу сүз чуваһ телендә — алтар, мари — алдыр, шул ук мәгънәдә кулланыла. Чогор — ипи, чув. сакар, пажалу — кабартма, чув. пашалу — төче күмәч. Әлеге сүзләр Татарстанның Сарман районы Бикмәт авылы өчен характерлы, шулай ук Минзәлә районы Юшады керәшеннәргә сөйләшәндә дә очрый.

Кечтун (көн) — үлене искә алу көне. Бу сүз удмуртлар белән керәшеннәр яши торган Ошторма — Юмья (Жумья ав. — Кукмара р-ны) авылында кулланыла. Удм. кисьтон корон — үлгән кешене искә алу. Шушы ук авыл сөйләшәндә башка керәшеннәрдәгә бәрмәнчек (рус. вербный праздник) сүзгә биредә пучы, пучы бәйрәме дип йөртелә. Удм. пучы — тал, агач бересе.

Чуваһ теленнән кергән алынмалар тау ягы (подберезье) керәшеннәргә сөйләшәндә шактый күп. Алда әйтәләр киткәнчә, ул янәшә авылларда үзара нык аралашып, кыз алышып, кыз бирешеп яшәү нәтижәсә булып саналырга хаклы: **жәкрәс** — игез,

кукша — пеләш, **кәкәй** — ит, **тетерә** — томан, **тунди кен** — дүшәмбе, **утлари кен** — сишәмбе, **кырсут** — йорт иясе һ. б.

Рус теленнән кергән алынмалар

Керәшен татарлары сөйләшләрәнә рус теленнән сүзләр керү, татар теленә башка сөйләшләре кебек үк, ерак гасырлардан ук килгән. Борынгы чорларда сөйләшү теле аркылы кергән алынмалар, татар теленә фонетик законнарына буйсынып, үзгәртелгән хәлдә кулланылалар. Мәсәлән: кәләй < рус. клеенка, чәйгүн < чайник — чәйнек, пырчинка < поросенок — дуңгыз баласы, подаука < пудовка, пеләшкә < плошка — кәнди, кечкенә сай савыт, дусапкы < усадьба, бинис < венец, минчәт < венчать, гарбун < гармонь, кыриса < крыльцо, гадук < годок — бер яшьтәге, яшьти; никрут < рекрут, бинек < венок, ышкап < шкаф, начылый < насили; бичкә < бочка, кенәге < книга; пичиңжә < печенье; күвәшнә < квашня, гүчтәнәч < гостинец, баринжа < варенье; геренде < веранда; пеләмә < племя; тугарук > творог; калакул < колокол; эрәшәткә < решетка; шарып < шарф, күрчәгә < корчага һ. б.

Керәшен татарлары сөйләшләрәндә христиан дине йолаларына караган сүзләр дә күп, алар шулай ук татар теленә фонетик закончалыкларына җайлашып, сөйләшү телендә кулланылалар: пуминкы < поминки, гыруп < гроб, керис/крус < крест, пуп < поп, паскы < пасха, пыкырау < покров, питырау < петров (день), элҗин (көн) < ильин (день), раштыва < рождество, чиркәү < церковь, чәчәүник < часовня, пысаламшик < псаломщик, батышкы < батюшка һ. б.

Керәшен татарлары сөйләшләрәндә кеше исемнәре

Керәшеннәр, христиан динен кабул иткәннән соң, рус-христиан исемнәрен куша башлаганнар. Рус исемнәре сөйләштә татар теленә артикуляцион базасына җайлашып, фонетик үзгәрешләргә дучар булганнар, исемнәр кыскартылып та, ягъни алар составындагы аерым авазлар яки иҗекләр төшерелеп тә әйтеләләр. Мәсәлән: Әркей — Аркадий, Үкей — Акулина, Атна — Анята, Пикла — Фекла, Жаудый — Евдокия, Тапый/Тимей — Тимофей. Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә: Чанки — Александр, Таба — Трофим, Ба-ча — Вася, Чарги — Сергей, Купый — Прокофий, Бабук — Варвара, Үксинә — Акси́нья, Бабич — Федосья, Керисә — Кристина, Тырпый — Трофим.

Гомумән, керәшен сөйләшләрәндә бер үк исем берничә төрле итеп әйтеләргә мөмкин: Микай — Микайлә — Микуш — Миша — Микәй — Михаил; Наталҗа — Натай — Натуш — Натка — Натуша — Наталья; Гурапый — Гурый — Гөрпей — Гөрпинә — Гуруш — Агриппина.

Исемнәрдәге фонетик үзгәрешләр сузык авазларга да, тартык авазларга да карыйлар. Керәшен сөйләшләрендә кеше исемнәрен кыскартып һәм төрле кушымчалар ялгап әйтү күренеше татар теленң башка сөйләшләре, мәсәлән, нократ (Бурганова, 1962, 37), Пермь татарлары (Рамазанова, 1976, 143), мишәр диалекты сөйләшләре (Махмутова, 1978, 116—117), себер татарлары сөйләшләре белән дә уртаҡ. Шулай ук башка төрки телләрдә дә андый үзенчәлекләр табыла (Баскаков, 1971, 96). Галимнәр керәшен татарлары исемнәрен борынгы болгар-татар исемнәре белән типологик яктан бик охшаш дип табалар (Юсупов, 1960, 110).

1. Иркәләп яки кечерәйтеп әйткәндә, төрлечә кыскартылган ялгызлык исемнәренә *-ка/-кә, -кай/-кәй* кушымчалары ялгап әйтә актив: Үлкәй — Ульяна, Пидукай — Федора, Палукай — Пелагея, Аудыкай — Авдотья, Бәчкә — Василий, Питкә — Петя, Ибука — Иван, Лизкә — Лиза, Ыступка — Степанида, Саңка — Соня, Былудка — Володя, Жәнкә — Елена, Үничкә — Анисья, Жүлкә — Юлия, Аука — Авдотья.

2. Үз итеп, яратып, иркәләп әйткәндә ялгызлык исемнәренен беренче ижегенә *-ук/-үк* кушымчалары ялганып әйтелә. Ир кеше исемнәре: Әрчүк — Арсений, Микүк — Михаил, Питүк — Петя, Илүк — Илья, Кечтүк — Костя, Ибүк — Ибай — Ибашай — Иван, Бәчүк — Василий, Шашук — Саша, Ычтук — Степан, Гәрәчүк — Герасим; хатын-кыз исемнәре: Мәтүк — Матрена, Барук — Варвара, Аудук — Авдотья, Анук — Анна, Минук — Маланья, Кәтүк — Екатерина, Начтук — Анастасия, Палук — Пелагея, Санүк — Соня, Марук — Маруся, Татук — Татьяна, Лизук — Лиза, Елизавета.

3. Кеше исемнәренә *-уш/-үш* кушымчалары ялган әйтү берәз үзсенү, берәз кимсетү мәгънәсе өсти. Ир кеше исемнәре: Әлүш — Алексей, Иртүш — Артемий, Микуш — Михаил, Герүш — Григорий, Никуш — Никита, Чилуш — Сельвистор, Дәкүш (Яку) Дәкәү — Яков, Мәтүш — Матвей, Гәрдүш — Гердей, Пукуш — Прохор, Тикуш — Тихон, Метүш — Дмитрий; хатын-кыз исемнәре: Даруш — Дарья, Кәтүш — Екатерина, Ануш — Анна, Баруш — Варвара, Сануш — Александра.

-уч/-үч, ич: Жәүлич — Евгения, Бибич/Пидуч — Федосья, Упруч — Ефросинья, Анич — Анисья, Марич — Мария.

4. Кеше исемнәрен кыскартып, *-ай/-әй, -ый/-ей* кушымчалары ялгап әйтү киң таралган. Ир кеше исемнәре: Ибый — Иван, Гөрәй — Григорий. Пантый — Пантелемон, Үртәмәй — Артемий, Даный — Данила, Пилей — Филипп, Учый — Осип, Жәрәмәй — Еримей, Тимей — Тимофей, Купый — Прокофий, Бәчлей — Вася, Әркей — Аркадий, Кирей — Кирилл. Хатын-кыз исемнәре: Татый — Татьяна, Маржый — Мария, Даржый — Дарья, Праский — Просковья, Укылей — Акулина, Палый — Пелагея, Угапый —

Агафья, Улей — Ульяна, Супый — Софья, Урый — Ирина, Надый — Надежда, Кэтей — Екатерина, Начтый — Настя, Бирей — Вера, Грапый — Агафья.

5. Билгеле булганча, керәшен татарлары сөйләшенә ж-ләштерү хас. Бу күренеш кеше исемнәренәң әйтелешендә дә бик нык чагыла: Жәүлич — Евгения, Жәңкә — Елена, Жүлкә — Юлия, Жәрәмәй — Еремий, Киржә — Кирья, Лакиржа — Лукерья, Маржый — Мария, Даржый — Дарья, Упинжа — Офелия, Маланжа — Маланья.

Исемнәрдә $\phi \sim x$ күренеше Башкортстанның Шаран районы Базгыя авылында яшәүче керәшеннәрдә дә күзәтелә: Хоклә — Фекла, Хлимун — Филимон, Хуwәдер, Федор, Трахим — Трофим, Хилипп — Филипп, Хәмә — Фома һ. б.

Исемнәрдә $\phi \sim x$ күчеше чуваш телендә күзәтелә: Мәсәлән, тарихчы И. А. Износков (1882, 53) бер хезмәтендә түбәндәге чагыштырма китергән:

тат. керәшен	чуваш
Питыр (Петр)	Педер
Пилип (Филип)	Хилип
Пидер (Петр)	Хведер
Плей (Филимон)	Хилимон

Югарыда искә алынган Безгыя авылында да татарлашкан чувашлар яши, моңа инде революциягә кадәр үк тикшеренүче га-лимнәр игътибар иткәннәр (Матвеев, 1910, 55). Бу тирәдәге чуваш авылларын чыгышлары ягыннан Казан һәм Сембер губерна-ларынан дип күрсәтәләр (Черемшанский, 1889, 173). Шушы ук Базгыя авылында икешәр исем йөртүче кешеләр дә булган. Мәсә-лән: Матвей — Дәүләтжан, Наталжа — Бикәч, Мәржә — Мәрчән, Марфа — Гөлҗимеш, Дәкәү — Кунаккол, Софья — Минүкә һ. б.

Шунысы да игътибарга лаек, керәшеннәр белән янәшә яшәгән мари, удмурт һәм чувашларда борынгы исемнәр дә сакланып кал-ган. Мәсәлән, Башкортстанның Бакалы районы Иске Әжми авы-лында күп еллар мари-лар да яшәгән. 1920 елларда алар аерылып чыгып, Нарат Чокыр дигән авыл төзеп яши башлаганнар. Бу авыл-ның өлкән буын кешеләре саф татарча сөйләшәләр, мари телен соңгы вакытларда мари авылыннан килгән киленнәр генә беләләр. Бу авылның мари-лары күбрәк борынгыдан дәвам итеп килгән төрки исемнәрне яки гарәп-фарсы теленнән кергән исемнәрне куш-каннар: Сурбикә, Гөлбикә, Карлыгач, Сандугач, Гөлҗимеш, Мин-негөл, Тимеркәй, Алтынбикә, Алмыш, Дәүләтбай, Тәңкә һ.б.

Татарстанның Кукмара районы Үрәч һәм Ошторма—Юмья (Жумья) авылларында керәшен татарлары һәм удмуртлар яши. Удмуртлар татарча яхшы сөйләшәләр, шулай ук балаларга да татарча яки борынгыдан килгән исемнәрне кушалар: Нәзифә, Жәмилә, Сабанчи, Сабанай, Туктабий, Ишбай, Чәчәби һ. б.

Керәшен татарлары белән янәшә, аралашып яшәгән мәжүси чувашларда (мәсәлән, Әлмәт районы Канаш авылында) шулай ук борынгыдан килгән чуваш исемнәре кушыла: Хитрәби, Унәрби, Унәслу, Кенәрби, Силдәби, Утрәби, Синәби, Хердилә, Покай, Кенәз, Сатый, Сатыбал, Ульдиwan, Морзабай, Жәндийәр, Хундийәр, Майрәби, Сайраби, Сальдиwan, Сетриван һ. б.

Керәшен татарлары сөйләшләрәндә лексик катламнар һәм тематик төркемнәр

Керәшен татарлары сөйләшләрәндә борынгы язма истәлекләрдә, шулай ук хәзерге төрки телләрдә (бигрәк тә кыпчак төркеменә караган телләрдә), шулай ук угро-фин телләрендә дә очрый торган сүzlәр дә байтак. Мәсәлән, шуларның кайберләре.

Арыу, ару — яхшы, чиста, изге мәгънәсендә кулланыла. Бу борынгы төрки сүз (Севортян, 1974, 184—185) М. Кашгари сүзлегендә һәм әрмән-кыпчак текстларында (Абдуллин, 1971, 123) да күрсәтелгән. Арыу сүзгә күбрәк "изге, гөнаһсыз" дигән мәгънәләрдә кулланылган: "Арыу кыз Мария" (Ногман, 1969, 106). Соңга табарак ул "яхшы, чиста" мәгънәләрендә кулланыла башлаган. Мәсәлән: алар арыу сүzlәр сөйләшеп утыралар, картлар сүzlәре. Арыу сүзгә шулай ук исәнләшү, хәл-әхвәл сорау сүзгә булып тора: Арымсыз, Сандратай? Арыу әле, бик арыу гына (нагайбәк сөйләшеннән) Ару, арыу сүзгә казан арты сөйләшләрәндә бүгенге көндә дә еш кулланыла. Мәсәлән, *ару он* — ак он, яхшы он. *Ардаклау* — кедерләү, саклау, хөрмәт итү.

Ардаклы — хөрмәтле, кадерле: *Ардаклы* кунакларым сез минем.

Ардаклы, ардаклау сүzlәре хөрмәтле, хөрмәтләү мәгънәсендә мишәр диалекты сөйләшләрәндә дә актив кулланыла, ул шулай ук татар теленә Пермь, эчкен, златоуст татарлары, шулай ук касыйм татарлары (арда', арда'лы формасында) сөйләшләрәндә дә ар. Керәшен татарлары шулай ук казан арты һәм тау ягы сөйләшләрәндә ардаклау сүзгә хөрмәтләү, олылау, шулай ук араулау, чистарту мәгънәләрендә дә кулланыла. Мәсәлән: Бәрәңгене баздан ардаклап чыгарасы (Казан арты сөйләше).

Ардак, ардаклау сүzlәре уйгыр, кыргыз, каракалпак телләрендә хөрмәтләү, олылау, кайгырту мәгънәсендә кулланыла.

Күз — утлы кисәү, күзле — утлы сүзгә зәй урынчылыгында еш кулланыла: Күмерәң күзле була күрмәсен. Шундый ук сүз (күд, куда) минзәлә сөйләшендә, бөрә, пермь һәм златоуст татарлары сөйләшләрәндә (күз) дә бар. Татар әдәби телендә жыелма сүз ут-күз сүзгә кулланыла. Бу сүз себер татарлары диалектында (күс) һәм башка төрки телләрдә дә бар. Мәсәлән, башкорт — күз, каракалпак — коз, алтай — кос.

Печү/пычу — кисү. Бу сүз керәшен татарларының барлык сөйләшләрәндә дә бар. Мәсәлән, казан арты керәшеннәре

сөйләшәндә: Күмәк (күлмәк) печеп тегә беләңме? (Ташкирмән).
Утын пычабыз (нагайбәк сөйләшәндә).

Бу борынгы төрки сүз (ДТС, 1969, 104) мишәр (ТТДС, 337) һәм себер татарлары диалектында (Тумашева, 1961, 185) сакланган, төрле фонетик вариантларда ул сүз башка төрки телләрдә дә киң таралган: тува — быш, якут — быс, башк. — бес, чув. — пач һ. б. Пыч тамырыннан татар әдәби телендә пычак, пычкы, почмак сүзләре ясалган.

Керәшен татарлары сөйләшләрәндә *поч* тамыры һәм борынгы — *как* аффиксы белән *почмак* сүзе ясалган, ул кискәннән калган әйбер, кечкенә кыйпылчык мәгънәсен белдерә:

Кийемчеләр кийем кисәдер,
Кала микән аның почкагы.
Бу ди күчтәнәчләрне куйарга,
Бардыр өстәлләрнең почмагы.

(Туй жыры)

Туганлык мөнәсәбәтен белдерә торган сүзләр

Туганлык мөнәсәбәтен белдерә торган сүзләр лекиканың бик борынгы, архаик катламын тәшкин итәләр. Туганлык терминнарының борынгы системасы бик күп төрки телләрдә сакланып калган (Покровская, 1961, 11).

Кан кардәшлеген белдерә торган сүзләр

Әни сүзе сөйләшләрәдә *инә*, *инәй*, *нәнәй*, *эней* формаларында кулланыла. *Инә*, *нәнәй* сүзләре Башкортстанның Бакалы районы керәшеннәре һәм Чиләбе өлкәсендәге нагайбәк сөйләше өчен характерлы, минзәлә, бөре, гәй, эчкен сөйләшләрәндә дә шул ук формада кулланылалар. Алар борынгы төрки ана сүзенә фонетик вариантлары булып торалар (Малов, 1951, 358).

Нәнәй сүзе Алабуга районы, Зәй тирәсендә яшәүче керәшеннәр сөйләшәндә, шулай ук Казан арты сөйләшләрәненең кайбер төркемнәрәндә дә кулланыла. Мәсәлән: Нәнәйемнең ыру-тамыры шушында. Нәнәй бик жууаш ыйы минем.

Нәнәй сүзе башкорт теле өчен дә хас (Юсупов, 1959, 124). Нагайбәк сөйләшәндә бу сүзнен *нәнәү* варианты кулланыла: нәнәү чирләгән. Нәнәүгә калдырыйк бу жимешләрне.

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә әни сүзе белән янәшә *әнәү*, *айнау*, *ан'н'у* формалары да кулланыла:

Туган гына этәшем, туган гына әнәшем,
Жиде бала эчендә йат күренгән мин булдым.

Яшьләр һәм балалар телендә рус теленнән кәргән *мамá*, *мама́у* сүзләре дә кулланыла: Мама, чәйеңне эч, кәзер суына был

(Айталан). Менә Лианит маманы мататсикел белән ийтәм дей (Монай).

Этей, папа — эти. Папа, печән чабарга барасыңмы? (Айталан). Папа, китап алып кайтырга оңотма (Сәйтәк). Папа сүзе күбрәк яшьләр һәм балалар телендә кулланыла. Нагайбәк керәшеннәре сөйләшәндә **папау** варианты да кулланыла.

Кукмара районы Үрәчбаш һәм Ошторма-Юмья авылларында һәм Чистай районнары керәшеннәре сөйләшәндә **эти** сүзе урынына тәтәй сүзен кулланып сөйләүчеләр дә бар: Тәтәй, агайның кызыл күлмәге кайда? (Үрәчбаш). Кайттыңмы, тәтәү? Рус теле диалектларында да тятя — эти мәгънәсен белдерә торган сүз. Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә эти сүзенең **айтоу/эйчоу/ат'т'у/этәү** вариантлары кулланыла: Эйчоу, безгә бүген урманга бармаллы.

Ата-инә — ата-ана: Ата-инәле багытлы балалар икәнсез (Иске Әжми). Ата-инәгә зур кайгы булган, балалары шугышта җугалган (Божыр).

Дәдә/дәдәй/ага/агай — абый: Анда киленнең дәдәләре бар (Шүрнәк). Дәдәй, җиңгиләр бар минем, алар карап үстерделәр мине (Иске Бигәш). Эндри дәдәй өйдәме? Безнең авылда бер карт салдат бар ыйы, Мекетә дәдәй (Ишәле).

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә **дад'у/дейдау** формалары да кулланыла: Даду гына ычтапан, кил утыр минн җанга. Дәдә сүзе татар теленең мишәр диалекты сөйләшләрәндә дә кулланыла (темников сөйләшәндә һәм Пенза өлкәсенең төньяк-көнчыгыш өлешендә) һәм ул сүз чыгышы белән төрки сүз дип карала (Махмутова, 1979, 142).

Ага сүзе татар әдәби телендә өлкән ир туганга энләшү сүзе буларак кулланыла, ул шулай ук өлкән кешеләргә хөрмәтләп, олылап эндәшү: сүзе булып та хезмәт итә. Керәшен сөйләшләрәндә бу сүз шул ук мәгънәләрдә кулланыла: Йегетнең агасы туйга килде (Югары Чура). Агасын гына мактый бу кыз (Урта Пәнәче). Бәчели агай эштән кайтып килә (Биктәш).

Нагайбәк сөйләшәндә һәм Казан арты сөйләшләрәндә сирәк очракларда **агачай** сүзе дә кулланыла: Өмәгә агачайга да эндәшергә кирәк булып.

Агачайым ак тирәк,
Сиңа бездән ни кирәк?

Ага сүзе борынгы төрки телдә дә актив кулланылган (Малов, 1951, 359). Хәзерге төрки телләрдә ул ага/ака/акы вариантларында билгеле (Радлов, 1936, 444).

Алабуга керәшеннәре сөйләшәндә сирәк очракта **аба** сүзе дә кулланыла: Этисе белән бертуган абасында тордо улым (Югары Шүрнәк). Безнең аба күпне күргән, сүләргә дә бик җарата (Иске Үтәгән). Аба сүзе башка төрки халыкларда (мәсәлән, башкорт, кыргыз, төркмән, хакас, алтай теле һәм аның диалектларында) да өлкән ир туганны белдерә (Покровская, 1961, 34.)

Ак дэдәй — әти яки әнинең иң өлкән ир туганына эндәшү сүзе: Ак дэдәй кунакка киләсәйе, Албайда торахыл (Иске Карабаян).

Тута/түти/түтәй/тәтәй/тәтә-апа: Үринә түти, сарыклар кайты, капкаңны ач (Кибәч). Түтәң шомортка жөрөп өйрәнгән инде был (Борды). Бәчүкә түти сезгә кердеме? Думый тәтәләргә патирга кертерләр сезне (Югары Чура).

Түтәй/тәтә сүзләре кыскартылган формада да кулланылалар: Сатыйтай — Сатый тутай, Начтүктай — Настя тутай, Мәтериттәй — Матрена түтәй, Чупайтәй — Софья түтәй. Лизкәтә, көндөзгесен ашарга сезгә кайтырлар шапирлар (Поршур). Катериттәй, өйгә кайтырга чакыралар (Иске Чепья).

Тута/түти/түтәй сүзләре иске татар әдәби телендә дә актив кулланылганнар.

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә **т'ит'у/тейчоу** (түти) варианты кулланыла: Дарук тейчоуны ырлап киткәннәр жәш багытында (Мәлки). Титу жизнейләр киләсен белмәдек бер (Сыр авылы).

Ак түти — өлкән кыз туганга хөрмәтләп, олылап эндәшү сүзе. Мәсәлән: Сәwәләйдән ак түти киләсәйе туйга (Сәрәпәлә). Минем ак түти исән әле, аның сүрәкә-чигәчәләре миндә тора (Илтән-Бута). Шундый ук мәгънәдә нагайбәкләрдә **оло тәтәү** сүзе кулланыла: Оло тәтәү тәберсенгә чакырган ыйы.

Ак әби/агәби — әтисенәң өлкән кыз туганы: Агәби күчтинәч биреп жиберде сезгә (Айталан). Агәбине кунакка дәштем, сезгә жырлар әле ул элекке жырларны.

Бабай — әтисенәү әтисе; әтисеннән олы булган ир кешегә дә бабай дип эндәшәләр: Арыумы, Микуш бабай! Багытын, Симуш бабай жук, ул сина күрсәтер ийе күрмәгәнәңне. Нагайбәк сөйләшәндә бу сүз **бабау** дип тә әйтелә: Илжә бабау пирмедән өйгә кайткан.

Жырак бабай — әнисенәң әтисе. Жырак бабай жарман сугышында жөрөп кайткан (Ләке). Безнен жырак бабай жаңа өй салып чыкты (Толабай).

Нагайбәк сөйләшәндә — **жырак бабау:** Жырак бабауны сагындым, кунакка чакырам диб әйтә.

Жырагәбей — әнисенәң әнисе: Бу минем жырагәбейләр авылына бара икән. Жырагәбей, кат жазыгын, жәме (Янсуар). Нагайбәк сөйләшәндә шул ук мәгънәдә жыракай сүзе кулланыла: Инәмнәң инәсе жыракайабыз күрсәтер ийе кижәле күлмәкләр (Париж).

Жырак дэдәй/жырак агай/жырагай — әнисенәң абыйсы яки әнәсе. Мисал: Жырак дэдәгез чирәмдә аяк сузып утыра, жал итә акырысы (Зур Шүрнәк). Бусы жырак дэдәйләрнең жорто (Кылыччы). Ибан жырагай килде (Атиаз).

Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә әниләрненәң абыйсы яки әнәсен чуваш сүзе белән кукки дип әйтү дә бар: Ибан кукки.

Жырак жингәй — әнисенәң абыйсының яки әнәсенәң хаты-

ны: Жырак жиңгей, мин калдырып төшәм баланы сездә, уйнасын шунда (Керәшен Шуран).

Жырак түтей/жырак тәтә/жырактай — әнисенәң апасы яки сеңлесә: Жырак түтей, кат жаз (Божыр). Жырак түтәйнәң малайы бездә тора (Монай). Анна жырактайның малайы бик матур (Париж).

Бик күптән-күп сәләм әйтәм
Бабай белән әбейгә.
Әрнәштәге кодаларга,
Аудый жырак түтейга

(Албай ав., хат башы)

Өйләнешү нәтижәсендә барлыкка килгән, кардәшлекне белдерә торган сүзләр

Ире ягыннан туганлыкны белдерә торган сүзләр керәшеннәр сөйләшкәндә **би** сүзгә белән ясала:

Бийата/бийатай/бийатый — иренәң әтисе. Эндәшкәндә әти, әтеки сүзләргә кулланыла. Бийатам да шушы асылныкы (Югары Юлдашы). Бийатага тәмәке жанчыгы буган матурлап чиккән (Кадрәк). Бийатый, сийрга су эчертмәллеме? (Ырым Тәрбит).

Бийем/бийанам — кайнана, иренәң әнисе. Эндәшкәндә **әни/әнеки/инәкәй** формалары кулланыла. Ак бирә ул, жаулыкмы, ашжаулыкмы, бийемәнә бирә (Кәләй). Маржыйны бийеме кунакка алып китте (Борды). Мәләнчек-чигәчәнә мунчада кийеп чыкканнар, кийенеп чыкмаса бийеме-бийатасы алдында ойат була.

Элегрәк кайната, кайнанага олылап, хөрмәтләп эндәшү өчен дә **бийатай, бийем** сүзләргә кулланылган, өлкән кешеләр аны әле дә хәтерлиләр. Мәсәлән: Килен, самавыр куй әле, кунаклар килделәр. — Жарар, бийатай (Варлам).

Казан арты, чистай сөйләшләрәндә **бийем** сүзгә белән бергә печкә сүзгә дә кайнана мәгънәсендә кулланылган. Бу борынгы сүз нократ татарлары сөйләшкәндә **бечий** — туган, кардәш тиешле кеше; башка төрки телләрдә — чув. пичче — абый, өлкән ир туган, хак. — пиже — кыз туган. Удмурт телендә бече, бечей, беска — өлкән ир туганны белдерә (Тепляшина, 1977, 106—108).

Ак бийем — иренәң тутасы. Мөрәжәгать итү өчен **ак түти** сүзгә йөри (Казан артының Балтач районы сөйләшкәндә **ак тәтә**). Кызымны **ак бийем** Казанга алып китәсе. Минем **ак бийем** күлмәк тегәргә биг оста. **Ак тәтә** гәсләдә уйнап утырыр ыйы утырмага баргачын.

Печкәчә — иренәң сеңлесә. Мөрәжәгать иткәндә исемгә белән яки **печкәчәм** дип эндәшә. Печкәчәм, чәй эчәргә утыр. Үли печкәчәм өйдә жүк. Минем печкәчә карады улымны зур үскәнчегә тикле. **Ак печкә** — иренәң кече сеңлесәнә иркәләп эндәшү формасы. Тау ягы керәшеннәрә сөйләшкәндә шушы ук мәгънәдә сары

кыз сүз тезмәсе кулланыла. Минн **сары кыз** бер генә жәшкә жәшрәк булды.

Бийага/бийагай — иренең абыйсы. Ике бийагам икесе тин ашылдан чыгып киттеләр. Бийагай жорт житкезеп жата. Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә бийагый: Минн бийагый сугыштан катмады.

Жанагай — иренең энесе. **Жанагай** сүзе гарәп теленнән кәргән жан һәм агай сүзләреннән ясалган. Ул урта диалектның күпчелек сөйләшләрәндә кулланыла. Жанагайга бөркәнчеген ачса жанчык биргән инде килең. Мин килгәндә ике жанагай бар ыйы. Эндрин минем жанагай була инде. Бу сүз керәшен сөйләшләрәненнән тыш, минзәлә, нократ сөйләшләрәндә дә актив кулланыла.

Хатыны ягыннан туганлыкны белдерә торган сүзләр, әдәби телдәге кебек үк, **кайын** сүзе белән ясала:

Кайнигәч — хатынының апасы. Чаг. монг. эгч — өлкән кыз туган, якут. агас — әтисе ягыннан кыз туганы (Очерки, 1972, 31), кум. эгечи—әтисенен яки әнисенен апасы, балк. эгеч — апа, борыңгы төрки телдә ека — өлкән кыз туган, мишәр сөйләшләрәндә—игәч — өлкән кыз туган (Махмутова, 1979, 142).

Кайнага — хатынының абыйсы. **Кайнеч/кайнеш** — хатынының энесе. Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә **кан'агач** — хатынының апасы, каным — хатынының әтисе.

Татар телендә **кайын** тамырыннан сүзләр ясау, нигездә, мишәр сөйләшләрәнә хас, ә **би** тамыры күбрәк урта диалект сөйләшләрәндә күзәтелә. Туганлык терминнарын кайын тамырыннан ясау төрки телләрдә дә (хакас, шор, тува, якут, казах, башкорт, кыргыз, каракалпак, үзбәк, гагауз, азербайжан — Покровская, 1961, 68—69) киң таралган. Би тамыры ярдәмендә никах ягыннан булган туганлык терминнары ясау чуваш теле (пайатам — кайната, пайанам — кайнана, пайоһам — иренең абыйсы) һәм башкорт теленен кайбер сөйләшләрә өчен хас.

Киём-салым һәм бизәнү әйберләре

Киём-салым ягыннан керәшен татарларының хәзерге киёмнәре татар халкының башка төркемнәрәненнән аерылмый. Әмма өлкән буын кешеләрә арасында әле үзләрә сугып теккән, борыңгыдан килә торган үрнәкләр белән бизәлгән киёмнәрне очратырга мөмкин. Гомумән, керәшеннәр үзләрә суккан тукумалардан теккән киёмнәрне әле соңгы елларга кадәр кигәннәр, фабрика товарларын сирәк кешеләрдә генә күрергә мөмкин булган. Үзләрә сугып, үзләрә теккән күлмәкләрне кайберәүләр әле хәзер дә кадерләп сандык төпләрәндә саклыйлар һәм бәйрәм, туй вакытларында киём тә йөриләр. Күп очракта ул киёмнәр тәңкәләр тезеп һәм укалар белән чигеп бизәлгән. Киём-салымнары, тәңкәле бизәнү әйберләренен формасы ягыннан керәшен татарлары киёмнәре Идел буендагы күрше халыклар — удмуртлар һәм чувашлар белән якын

тора, ләкин ул киёмнәрнең атамалары — борынгыдан килгән төрки-татар сүзләре.

Киём-салымнар арасында сакланып калган борынгы киёмнәрдән иң күзгә ташланганы — баш киёмнәре. Үзенчәлекләр, күбрәк хатын-кыз баш киёмнәрендә чагыла. Кызларның баш киёмнәре яшъ киленнәрнекеннән һәм өлкән хатын-кызларныкыннан аерылып тора.

Калпак

Ак калпак, калпак — ак мамык җептән озын итеп бәйләнә, очында чугы да була. Яшъ кызлар башларына калфак киеп, аның өстеннән **укачачак** бәйләгәннәр. Ак калфак татар халкында элек киң таралган баш киёме булган (Татары, 1967, 146). Ул кулланылыштан күптән түгел генә төшеп калган. Чистай, Минзәлә, Алабуга өязләре керәшеннәрендә әле XX йөз башларында да ак калфаклар кигәннәр (Воробьев, 1953, 276).

Хәзерге вакытта керәшен татарларында ак калфаклар сакланмаган, әмма Казан арты төбәгендә, Мишә бие авылларында керәшен кызлары әле илленче елларга кадәр кичке уеннарда чигүле калфаклар киеп чыкканнар. Халык җырларында исә "ак калпак" сүзе дә еш кулланыла:

Эзәй буйларыннан эз киткән,
Ак калпакай кигән кыз киткән.
Ак калпакайы сызмалы,
Без Йакты Күл (ав. ис.) кызлары.
Ак калпагың кисәнә,
Чугын артка чөй сәнә.
Эчендәге җаның ничек,
Безне шулай күрсәнә (борынгы җыр).

Такыйя, такийя

Такыйя, такийя — кызлар баш киёме, аны Лаеш районы Ташкирмән авылында яшәүче керәшеннәр һәм тау ягы керәшеннәре әле дә хәтерлиләр, сөйләп күрсәтәләр. Такыя, кызлар баш киёме буларак, элекке вакытларда татар халкының барлык төркемнәрендә дә булган, шулай ук башка төрки халыкларда һәм угро-фин халыкларында кызлар баш киёме буларак билгеле (Воробьев, 1969, 41). Чувашларда тухъя — кызлар баш киёме, такыя, тухъя — башкортларда һәм Идел бие угрофин халыкларында: мари, удмурт, бисермәннәрдә, ягъни төрки халыклар белән элек-электән аралашып яшәгән күршеләрдә дә кызлар кия торган баш киёме такыя дип аталган.

Такыя — баш киёме мәгънәсендә әдәби әсәрләрдә дә кулланыла: Хәтфә калфаклар, чигелгән кәләпүшләр, укалы такыялар — һәммәсе Казаннан килеп, Мәскәүдә сатыладыр (Ш. Мөхәммәдев).

Кашбау

Кашбау — очлы итеп тегелгән баш киеме. Аның аскы өлешенә эрерәк, ә өскә таба ваграк тәңкәләр тезелгән була. Мисал: Балык тәңкәсе күрек жалтырап тора кашбау тәңкәсе. Кашбау > каш + бау сүзләреннән ясалган, ягъни каш өстенә кадәр төшеп тора торган бизәнү әйбере. Мондый баш киеме электә Казан татарларында киң таралган булган (Риттих, 1975, 59; Будагов, 1971, 16). Шулай ук татар-мишәрләрнең ләмбрә (кашпау—ТТДС, 1969, 235) һәм темников (кашбау — Мухамедова, 1959, 228) төркемнәрендә, башкортларда (кашмау — Руденко, 1955, 190) һәм чувашларда (хушпу — Паллас, 1770, 137), бисермәннәрдә (кашпу — Белицер — 1971, 190—191) дә бар. Димәк, кашбау кайчандыр Идел буе төрки халыкларында киң таралган баш киеме булган дип нәтижә ясарга нигез бар.

Кашбау, кашмау сүзләре әдәби әсәрләрдә, язучылар телендә:

Зәңгәр күлдә яшел төнбоек,
Чәчкәсеннән кашбау ишәрмен

(М. Жәлил).

— Карчык... вак мәржәннән жыеп эшлэнгән, әдрәс астарлы кашмау белән чәчкабын... олы кызы Сылубикәгә билгеләп тора (Ә. Еники).

Баш бәйләү

Яшь киленнәрнең баш киёмнәре икенчерәк төрле булган. Туй вакытында "баш бәйләтү" дигән йоланы башкарганда, яшь киленнең кыз чакта кия торган баш киёмнәрен салдырып, киленнәр кия торган баш киёмнәрен киерткәннәр.

Керәшеннәрдә бу эшне кыйаматлык әни башкара торган булган. Кызлар баш киеме: **калпак-чачак**, **маңгай укаларны** салдырып, хатыннар баш киеме: **мәләнчек**, **сүрәкә**, **чигәчә** һ. б. киертелгән. Бу йола Идел буендагы күрше халыклар, мәсәлән, мари, чуваш, удмуртларда, шулай ук кайбер төрки халыкларда да билгеле. Борынгы славяннар турындагы язмаларда да бу турыда мәгълүматлар күп (Зеленин, 1926, 315—317; Гаген-Торн, 1960, 139—150).

— Кыйаматлыкка баргач баш бәйләтәләр. Элгәре моңа шулай буладырыйы. Мәләнчек, чигәчә, сүрәкә, түгәрәк жаулык бәйләтә кыйаматлык.

Мәләнчек — тәңкәле һәм укалы һәртөрле баш киёмнәре астына киеп калдырала торган чепчик формасындагы баш киеме. Мисал: Мәләнчек кийеп, баш бәйләп куй, чәчләр күренеп тормасын. Казан арты керәшеннәрдә бу сүзнең **мәләчлек** / **мәрәчлек** вариантлары кулланыла.

Чигәчә <чигә+чә, чигә турысына тәңкәләр тезелгән баш киеме. Чигәчәсе матур буган, тәңкәләр йалтырап тора. Кызыл бәйгүчле ди чигәчәсен. Казан арты керәшеннәре сөйләшкәндә чигәчә сүзе урынына жылкәлек сүзе кулланыла.

Сүрәкә — мәләнчек һәм чигәчә өстеннән киелә торган баш киеме. Ул укалар белән чигеп, биек итеп тегелгән була. Тантаналы вакыйгалар (бәйрәм, туй һ. б.) уңае белән гадәттә олы яшьтәге хатын-кызлар кигәннәр. Сүрәкә чигүчеләр авылда кадерле һәм дәрәжәле кешеләр булып исәпләнгәннәр.

Сүрәкә сүзе халык җырларында да еш кулланыла:

Сүрәкәләр чиктем киргесез,
Киреп чиккәннәргә биргесез.
Сайлап җәрне мин сөймәдем,
Сайлап сөйгәннәргә биргесез.
Сүрәкәләр чиктем бизәкләп,
Дүрт ти почмакыйын пичәтләп.
Әйтәсе сүземне әйтми калдым,
Алдагы көнемне исәпләп.

Сүрәкә канаты — сүрәкәнең арткы ягына беркетелеп, аркага төшеп тора, кулдан сугып эшләнгән яки ефәк материядән тегелгән була. Ул Алабуга районы керәшеннәрендә чукул дип атала.

— Сүрәкә канаты артка асылынган, ычы итәкле буладырыйы, кыругум җаннары тасмалы буладырыйы. Аның өстеннән катыннар җаулыгы бәйли җәш киләненнәр, чуклы ак җаулык — чст.-крш.

Керәшеннәрдәгә сүрәкә формасында булган баш киеме русларда (сорока — Фасмер, 1971, 46) һәм мариларда (сорака) бар. Бу баш киеме һәм аны белдерә торган сүз төрки халыкларда башка бәйли торган урама, яулык мәгънәсенә туры килә торган борынгы сүзләр: сарук, саруг, сарик, сарги (Радлов, 1963, т. VI, 321; Егоров, 1964, 179) формаларынан үзгәртелеп рус һәм угро-фин телләренә кереп киткән дигән фикерләр бар (Мудрая, 1974, 50—52).

Чукул — сүрәкә, маңгай ука һәм маңгай тәңкәнең арткы өлешенә беркетелгән материя, Алабуга районы керәшеннәрендә шулай атала. Ул арканы каплап тора, очына, гадәттә, челтәр тотылган була. Мисал: Чукулы җепәктән теккән Дарҗаның, аныкын сорагыз. Казан арты, Чистай керәшеннәрдә шул ук мәгънәдә сүрәкә канаты дигән сүз кулланыла.

Башкортстанның Шаран районы Базгыя авылында шундый ук мәгънәдә **качмык** сүзен кулланалар: Качмык сәленеп тора аркада, бәк матур булаларыйы кызлар элгәре.

Яулык һәм бөркәнчекләр

Хәзерге вакытта хатын-кызларның баш киёмнәреннән почмаклап бәйләгән яулык төп кулланылышта тора. Электә исә хатын-

кыз баш киёмнәре, киём булу белән бергә, күп төрле детальләрдән торган үзенчәлекле бизәнү әйберләре та хезмәт иткән.

Түгәрәк жаулык — кара ефәк жеп белән чигелгән, кырыйларына ука тотылган, маңгай турысына тәңкәләр тезеп эшлэнгән баш киёме. Аны яшь киленнәр кия. Түгәрәк яулык дип аталса да, бу баш киёме дүрт почмаклы, аның уртасына күпертеп чигелгән эре кара бизәкләр төшерелгән, тикшерүче галимнәр күрсәткәнчә, шундый бизәкләр болгар-хазар берлегенә караган төрки халыклар өчен хас билге булып торган (Плетнев, 1967, 175; Мизиев, 1985, 205—206). Яшь киленнәргә мәләнчек, сүрәкә, чигәчә киертелгәннән соң, өстән шушы түгәрәк яулыкны бөркәндерәләр.

Түгәрәк жаулык тектем мин,
Түгәрәк күзем түнтәрәп.
Син икәнән белгән булсам,
Карарыйм күземне күтәрәп.

— Түгәрәк жаулыкны бер жыл жаптым жәш килән бугачын. Түгәрәк жаулык чиктем мин — каз. ар.-крш. Түгәрәк жаулыкны зур кан' ишле кешеләр, жәш киленнәр жаба торган булган. Безнең әни бер жыл жаптым дийер ийе. Кайсы кеше ике ай гына жаба — чст. -крш.

Ак жаулык — олырак хатын-кызлар бәйли торган баш киёме. Ак яулык дип аталса да, аның ике башы күпертеп чигелгән, сөлгесыман итеп сугылган озын ак тукумадан ясалган, аны иң өстән чалмасыман итеп чорнап куйганнар. Этнограф Ю. Г. Мухаметшин хезмәтләреннән күренгәнчә (1977, 121), керәшеннәрдәге ак жаулык, формасы һәм чигү үрнәкләре, ягыннан, чувашлардагы сурпан тутри һәм пус тутри дигән баш киёменә бик охшаш.

Чистай керәшеннәрендә шундый баш киёме катыннар жаулыгы дип атала һәм аның формасы да икенчерәк төрле: Катыннар жаулыгы чуклы була.

Дарай жаулык — өстән бөркәнә торган чәчәкле ефәк яулык, ул гадәттә кызыл төстәге ефәктән була. Мәсәлән: Маржыйның сөйгән жегете дарай жаулык бүләк итеп биргән. Дарай сүзе башка төрки халыкларда да ефәк мәгънәсен белдерә: ногай телендә даьрие — ефәк шәл, кумык телендә дарай — тафта, дарай челек — тафта күлмәк.

Тастар жаулык — яшь киленнәр бөркәнә торган яулык (Тау ягы керәшеннәрендә).

— Тастар жаулык эшлэгән алты атна, үзе сугып, башларын тегеп (чигеп) нәгышлаган.

Күшөгә — киндердән тегелгән бизәкле яулык. Ул сүз казан арты төбегендә, төньяк районнарда: Балтач, Малмыж керәшеннәре сөйләшкендә очрый. **Кәбинәт жаулык, кәминәт жаулык** — чәчәкле ефәк яулык, аны кәбенгә кергәндә бөркәнгәннәр.

Бөркәнчек

Бөркәнчек — аны туйда яшь киленнәр бөркәнә, ак киндердән яки кызыл шакмаклы алачадан тегелгән була (кызыл бөркәнчек дип тә әйтәләр).

Имәннәр сайгак имерек,
Жүкәләр сайгак жимерек.
Атлар жигеп, бөркәнчек салып,
Кыз алырга килдек жылдереп.

Бү сүз тау ягы керәшеннәрендә (бөркәнчек), касыйм татарлары сөйләшәндә (бер 'инче'), себер татарларының төмән сөйләшәндә (пөргәнчек), чуваш телендә (пургенчек) дә шул ук мәгънәдә кулланыла. Борынгы төрки телдә бүркөншүк, бүрүнчүк формаларына кулланылган (ДТС, 133). Туйларда бөркәнчек ачу дигән махсус йола башкарылган.

Өс киёмнәре һәм бизәнү әйберләре

Керәшен хатын-кызларының баш киёмнәре генә түгел, күлмәк яки жилән өстеннән киелә торган бизәнү әйберләре дә бик үзенчәлекле итеп, тәңкәләр тезеп эшләнгән. Керәшеннәрнең өс киёмнәрендә берникадәр рус йогынтысы да сизелә, шулай ук мари, мордва, чувашлар белән дә уртак һәм охшаш яклар табыла.

Мыйтумар, кәсилә, кәситә

Мыйтумар, бут'умар, буйтмар, буйдымар — өч-дүрт рәт тәңкә тезеп ясалган, бер иңбашыннан икенче як култык астына киелә торган укалы киң тасма, хәситә. Мисал: Мыйтумарны сүттем, тәңкәсен кызыма биреп жибәрдем мин. Күлмәг өстеннән мыйтумар кийеп, жалык та жолок жөрөрләр ийе кызлар элгәре. Мыйтумар, бутумар сүзе Алабуга районы керәшеннәрендә кулланыла, шулай ук Мамадыш районы Керәшен Пакшин авылында **буйдымар** вариантында сакланып калган. Хәситәне **бут'мар, пут'мар, пут'емар, пут'ымар** дип атау мишәр сөйләшләрәнгә хас (ТТДС, 346; Мухамедова, 1956, 231). Бу исә аның бик борынгылыгын һәм кайчандыр киң кулланылышта булуын дәлилли.

Башка төрки телләрдән үзбәк телендә **буйин тумор** (муенга тага торган бизәнү әйбере), ногай телендә **-мой-тумар, мойын-тымар** (талисман) (Баскаков, 1940, 255; Махмутова, 1976, 157). Көнъяк удмурт һәм бисермәннәрдә дә **бут'мар** сүзе, татар сөйләшләрәндәгә кебек үк, күкрәккә киелә торган бизәнү әйберен белдерә (Белицер, 1951, 77—78; Тепляшина, 1970, 45).

Казан арты керәшеннәрендә **мыйтумар** сүзе урынына **кәсилә/кәситә** сүзләре кулланыла.

Кәсилә ди бауларың көмеш буса,
Саласың да кимәс муйныңнан.
Сөйгән дә жәрләрең матур буса,
Чыгарасың кимәс куйныңнан.

Сакал, түшлек

Сакал — тәңкәләр тезеп ясалган изү. Ул күлмәк өстеннән киелгән. Сакал шундый бизәнү әйберсе буларак. Алабуга районы керәшеннәрендә, казан арты төбәгендәге Керәшен Пакшин, Үрәчбаш, Дүсмәт авылларында билгеле. Мисал: Сакал күп кешедә бумады элек, сакалга тәңкә күп кирәк тезәргә.

Казан арты керәшеннәрендә шушы мәгънәдә **изү, түшлек** сүзләре кулланыла:

Базарларга барып тәңкә алдым,
Кәсиләгә түгел, түшлеккә.
Кызыгыз өчен борлокмагыз,
Кызыгызны тотарбыз кешлеккә.

Шундый ук күкрәкчәләр башкортларда да сакал дип атала (Руденко, 1955, 182—183). Тәңкәләр тезгән күкрәкчәләр чувашларда һәм удмуртларда (Белицер, 1951, 76), көнчыгыш мари-ларда да бар (Гаген-Торн, 1960, 54).

Мун'жака, тамакса

Мун'жака, тамакса — тар гына материя кисәгенә мәржән һәм бөтен тәңкәләр тезеп ясалган, муенга киелеп, арттан бәйләп куела торган бизәнү әйбере. Мисал: Ашка-сыуга барганда да бәйләмий-ем кәзер мун'жаканы (Кылыччы). Әвәле кызлар чакта мун'жакасын, чөчүремнәр жасарга чым мәржән таба алмый интегә торган ыйык (Кылбагыш).

Муйнымдагы мун'жакамның
Жиде бөтөн икән тәңкәсе.
Кызыбызны сезгә бирәбез,
Инде син булырсың аның әнкәсе.

Жака чылбыры — муенга киелә торган бизәнү әйбере, ул кыйммәтле ташлар белән, чылбыр рәвешендә биш тармаклы итеп эшлэнгән була. Жака чылбыры бигрәк тә керәшеннәрдә, Казан һәм Урал татарларында киң таралган булган. Шуңа охшаган бизәнү әйберсе башкортларда табыла: **теркәмә Һырга, сылбырлы каптырма** һәм ул башка күрше халыклар — чуваш, мари, удмуртларга да хас булган (Татары, 1967, 154).

Сырга

Сырга — алка. Ул хатын-кызларның бизәнү әйберләре арасында киң кулланылышта булган. Аларны **олы сырга, кечти сырга** дип аерып йөрткәннәр. Сырга — борынгы төрки сүз, башка төрки халыклардан башкорт телендә һырга, алтай телләрендә сырга, ызырга, якут телендә—ытырга вариантларында кулланыла. Казан арты керәшеннәрендә сыргага ефәк тасма беркетелеп, ул билгә кадәр төшеп, бер сыргадан икенчесенә тоташкан була һәм аны **сырга бавы** дип атыйлар.

Сырга ди бауларың билдәндер,
Киёмчеләр печеп лә биргәндер.
Бу кашларың белән бу күзеңне
Бер ходаем сиңа биргәндер.

Ука жылән

Ука жылән, жылән — якалары һәм изүләре укалар белән чигеп эшләнгән өске киём, хатын-кызларның жәйге киёме буларак ул киң кулланылышта булган, аны ука-жылән дип тә атап йөрткәннәр. Шундый жыләннәрне безгә Алабуга районының Иске Бигәш һәм Иске Үтәгән авылларында күрергә туры килде. Мисал: Укалы жыләнне бәйрәм-нардуганнарда гына кийәр ийек аны.

Әрмәк, чуба, бәрән кабы, чикмән...

Әрмәк — кара төстәге мамык-жеп материядән билле итеп бөрөп тегелгән өске киём. Шундый ук киём русларда (армяк) һәм Урта Идел буендагы угро-фин халыкларында, шулай ук Себердәге төрки халыкларда да билгеле.

Кырмажиннар алдым жыләнгә,
Көмеш инә кирәк жөйләргә.
Жакшы әдәмнәр килгән тыңнарга,
Габрат (гыйбрәт) жыру кирәк жырларга.

Чуба — ак киндердән тегелгән өске киём. Мисал: Чубаны жылы багытта кийәсен инде, калын бумый ул.

Чуба сүзенң төрле фонетик вариантлары, мәсәлән, чува — казан арты, чыба — мордва-каратай, чоба — гәйнә, минзәлә сөйләшләрендә билгеле. Халат формасындагы шундый ук исемдәге киём башка халыкларда булган: мордва-каратайларда (Белицер, 1973, 86), башкортларда (Руденко, 1955, 159), алтай халыкларында (Потапов, 1951, 29-30).

Бәрән кабы (тун) — бәрән тиресеннән тегелгән тун. Мисал: Бәрән кабы тузган инде минем, жаңа тун тегәргә сарыклар жүк кәзер.

Чипкән/чикмән — өйдә сугып эшләнгән туладан тегелгән өске киём. Мисаллар: Пелис чалбар кигән, чикмәне озын гына (Керәшен Шуран). Тула чипкән кидек үзөбез тегеп, озон чипкән (Кабан-Бастрык).

Чипкән сүзе Пермь өлкәсендә яшәүче татарлар сөйләшкәндә дә шул ук мәгънәдә йөри. Казан татарларында бу сүз чикмән (Воробьев, 1953, 234), башка төрки телләрдә, мәсәлән, алтай телендә, — чокпен, хакс — сикпен, казах — шепкен, кыргыз — чекпен, чуваш — сохман вариантларында билгеле. Шундый ук өс киёме сукман исеме белән Болгария славяннарында билгеле, удмуртларда сукман шулай ук өске киём (Белицер, 1951, 54). Рус телендәге чекмень сүзе дә төрки телләрдән кергән алынма сүз дип таныла.

Алжапкыч, күлмәк

Алжапкыч сүзе сирәк очракларда өлкән кешеләр сөйләшкәндә алчүперәк формасында да кулланыла. Мисаллар: Бәчүкә түтинең алчүперәген күрсәттем боларга (Толабай). Сандыкта кейем күп: күлмәкләр, ыштаннар, алчүперәк, чиккәннәр, чалбарлар, бөйстәрләр, эзәрләр, бүрекләр, жаулыклар (Керәшен Сәрдә). Алчеприк, алчепрәк сүзләре татар теленең нократ, гәй сөйләшләрәндә дә кулланыла.

Бизәкләрнең формасы ягыннан алъяпкычлар түбәндәгечә аталып йөртеләләр: **алмалы алжапкыч, чуптарлы алжапкыч, чүпләмле алжапкыч.**

Казан арты керәшеннәре сөйләшкәндә сирәк кенә алгапыс варианты да очрый.

Алгапысы айлы-айлы,
Сөйләгән сүзе жайлы.

Калталы күлмәк — бала итәкле күлмәк.

— Йәш килең калталы күлмәк кийә. Калта диләр, менә күлмәкнең итәгенә бөрөп куйалар кечти итәк, калталы күлмәк була. Калталы күлмәкләр кийеп, аның өстеннән ука-жилән кийәр ийек — т. кам.-крш.

Минчәт (<рус. венчать) күлмәгә (т.-я.-крш.) — чиркәүдә никахлашканда киелә торган күлмәк.

— Ике итәкле күлмәк кигән, запун бәләгән. Минчәт күлмәкләрен үлгенче сакли, үлгәндә шаның белән, минчәт күлмәгә белән күмәләр.

Аяк киёмнәре

Керәшен татарларының аяк киёмнәре татар халкының башка төркемнәреннән аерылып тормый. Шулай да аяк киёмнәреннән искә алып сөйли торган борыңгы киём — **чарык** яки **чәрик**

башмакны, күннән тегелгән баулы аяк киemen, әле бүгенге көндә дә хәтерлиләр. Мисал: Итек-чәрик теккәндә әтей җырлар ыйы бу җырларны:

Ишәле (ав. ис.) урамын йөри-йөри,
Чуклы чәригеме туздырдым.
Чуклы чәригеме туздырмадым,
Йәшлек дәвереме уздырдым.

Чәрик, чарик сүзләре аяк киеме мәгънәсендә татар халыкының башка төркемнәрендә, мәсәлән, мишәрләрдә, себер татарларында, шулай ук алтай, үзбәк, таҗик халыкларында да кулланыла.

Шулай итеп, җәйнең матур көннәрендә чат башларында, су буйларында, ямьле болыннарда оештырыла торган түгәрәк уеннарына, май чабу, питырау, тройсын бәйрәмнәренә керәшен хатын-кызлары озын итеп тегелгән калталы (бәбәй итәкле) күлмәкләр киеп, алмалап сугылган яки чигелгән алъяпкычлар бәйләп, башларына тәңкәләр тезеп эшлängән һәм ука-җепләр белән чигелгән баш киёмнәре кийеп чыкканнар. Хәзерге көннәрдә кайбер кешеләрдә генә күреп була торган бу борынгы киёмнәренә үткән гомерләренең, әбиләренең һәм әниләренең истәлегә итеп, кадерләп сакларга кирәк. Яшь буынга, ул киёмнәренең исемнәрен әйтеп, киеп күсәтү үзе генә дә ни тора.

Казан арты керәшеннәре сөйләшеннән текст (җәйге түгәрәк уеннарга киенеп чыгу):

— Кичке уйынга балитәкле күлмәкләр кийеп, алҗапкычлар, тамаксалар бәйләп чыгалар. Чәчәк-калпаклар, түгәрәк җаулыктар инде җәш киләнен бәйләгән. Олорак катынна ак җаулык бәйләгән инде, бөйстәр кевек була ул. Башта сүрәкә бәйлиләр дә сүрәкә өстеннән ак җаулык. Тушында оло урамда инде. Ташбилге диләр, шунда уйныйлар. Әвәле түгәрәк җаулыктарны кәдерләп кенә тоталар, менә уртасына ак бүзләр генә салып, кәдерле була торганы ыйы сүрәкәләр дә. Кызлар әвәле уйынга барганда түшлекләр кийеп баралар ыйы, артка чәчүремнәр куйып, сырталар кийеп, бик матур була тоган ыйы. Калпакчачаклар бәйлиләр, сатин күлмәкләр кийәләр. Калпакларның әдерәсе дә була тоган ыйы, җепәк тасма салган, андары кара постауга чиккән була тоган ыйы матур-матур. Ак та була тоган ыйы калпак, ак белән чигәләр ийе инде чигүвен дә. Түгәрәк җаулык чигүчеләр үзенә айырым була тоган ыйы, оста кешеләргә шулай бирәләр инде чигәргә. Тушылай тушы түгәрәк җаулыктарны апардым да тегендә, бийагамнарда, тушылай матур итеп кийендем, камзул кидем, түгәрәк җаулык, төшөп киттем сыуга. Сыу җырак кына, и бөтен кеше карап тора шаккатып. Саңка әбейләргә кунак кызы килгән, диләр. Керәшен күмәкләре кийеп, балитәкле күлмәк кийеп, кич бугастын кылупка төштөк. И бөтен кеше миңа карап то-

ралар, Питкә өйләнгән диләр, жәш килән бар икән, диләр (Питрәч р-ны, Керәшен Сәрдә авылы).

Йолалар һәм йолаларга караган сүzlәр

Керәшеннәрдә борынгыдан килгән традицион йолалар нык сакланган дип әйтсәк тә, аларның күбесе инде бүгенге көндә күзәтелми, әмма өлкән буын кешеләре аларны хәтерлиләр һәм сөйләп күрсәтәләр. Шунның өчен без бүгенге көндә күбрәк халык хәтерендә сакланган, аларның сөйләме аша безгә килеп житкән мәгълүматларга нык таянабыз. Традицион йолалар, ягъни борынгыдан килгән халык йолалары, фәндә икенгә бүлеп йөртелә: гаилә йолалары һәм календарь йолалар, ягъни елның төрле фасыллары белән бәйлә йолалар, бәйрәмнәр. Гаилә йолалары арасында иң катлаулысы һәм үзенчәлеклесе — туй йолалары.

Туй йолалары һәм йола терминологиясе

Керәшен татарларының туй йолалары һәм поэзиясе бик күп борынгылык эзләрен саклап килә. Һәртөрле ышануларга, җырларга бай булган туй йолаларында халыкның күп еллар бую өстеләп килгән катлаулы иҗаты, үзенчәлекле культура тарихы чагыла. Керәшеннәрнең сөйләшләре бер төрле булмаган кебек, горейф-гадәт, йолаларда да берникадәр аерымлыктар бар. Шуңа күрә йолалар һәм йола терминнарының язып алынган урыннарын да билгеләп барырга тырыштык.

Димче, җаучы, башкода

Димче, җаучы, башкода — кыз димләргә, кыз сорарга килүче. Татар халкының башка төркемнәрендәге кебек, гәрчә егет белән кыз электән таныш булып үзара килешсәләр дә, егет ягы димче җибәрәп, түбәнчелек белән кызны сората. Димче булып килгән кеше: "Утырган урыным мендәрле, аяк астым бүкәнле" — дигән сүzlәр белән килеп керә. Кызның ата-анасы димчене олылап, хөрмәтләп каршы алалар, мендәргә утыртып кунак итәләр. Шунның өчен аны "мендәрле кунак" дип тә атыйлар. — "И, и мендәрле кунакмыни әле син, әйдә, түрдән уз", — дип каршы алалар.

Димче, җаучы сүzlәре татар теленең урта диалекты сөйләшләрендә, башкода сүзе исә күбрәк мишәр диалекты сөйләшләрендә кулланыла. Керәшеннәрдә **башкода** сүзе чистай төбәгә сөйләше өчен хас. Мәсәлән, башкыдалый бару — башкода булып бару: Кызга инде башкыдалый җөрей башлаганда иң әвәл килә башкода.

Тау ягы (мәлки) керәшеннәрендә **җаучы** килү:

— **Җаучы** килә дә кызга турук бер тактадан атлап, түргүк килеп утыра сәкегә, берсенә дә карамый. "Бер тактадан атлап киләм, бер тактадан атлап чыгып китәм, кайа кызыгыз", — ди. Бер тактадан атлап бара да, чыбыгы белән сугып куйа кызга.

"Мона бу тамга", — ди, сина сугып куйдык, сине килешергә килдек", — ди. Бер кайа борылмаслык энде, бер тактадан атлап чыгып китә.

Кыз килешү, жаулык бирү

— Менә бүген кич кыз килешәләр бездә, атасы-анасы килә жегетнеке (чст.-крш.).

— Килешеп киткәч алты атна утыра кыз анасы жанында, аны булышлап кына килеп алалар (чст.-крш.).

— Кызны сүләшә, синең кызыңны алма келибез, бик йаратабыз кызыңны, ди. Килешкистән бер тотмаган матур жаулык биреп жиберә. Бу, ди, безнең бәгъдә, ди ышанычлы булсын, ди.

Ак бирү, аклашу

Аклашу — кызны ярәшү, килешү. Ике арада димче яки башкода йөрөп сөйләшү-киләшүләрдән соң, аклашу була, ягъни кызның үзе сугып әзерләгән һәм чиккән сөлгесен (керәшеннәр аны бистәр дип әйтәләр) яки яшьяулыгын егет ягына биреп жиберәләр, ул ак бирү дип атала. Егет ягы кызга шулай ук нинди дә булса бүләк бирә, ягъни ак алыштыру була. Аклашканнан соң инде кыз кеше ярәшелгән булып исәпләнә, бүтән кешегә кияүгә китә алмый, шулай ук егет тә бүтән кешегә өйләнергә тиеш түгел. Ак бирү, аклашуга халык бик җитди караган. Әгәр ак биреп, ягъни вәгъдә бүләге биреп тә кыз бүтән кешегә кияүгә китә икән, аның әлегә гаиләдә калган әйберсе белән төрле бозымнар эшләп була, аларның киләчәк тормышы уңышлы булмый дип ышанганнар.

Ак (каз. ар.-крш.) — егет ягыннан яучылар килеп, кызны бирергә килешкәннән соң, кыз ягыннан вәгъдә бүләге итеп бирелә торган әйберләр. Гадәттә сөлге яки яшьяулык биргәннәр.

— Акка ашаулык, бистәрләр бирә кыз, акка каршы жегет жагы акча бирә.

Ак алыштыру — егет һәм кыз ягыннан үзара вәгъдә бүләкләре алмаштыру.

— Ак алыштыру диләр, жегетнең бер әйберсен кыжжагына, кызның бер әйберен жегет жагына бирәләр.

Ак апкайту — кыз ягыннан вәгъдә бүләкләре алып кайту.

— Иң элек кыжжагыннан аг апкайталар, акка бистәрләр, ашаулык бирә кыз.

Ак чыгару (чст.-крш.). — туй мәжлесендә кызның үзе чигеп әзерләгән, ак итеп биргән сөлгесен яки яшьяулыгын халык алдына чыгарып күрсәтү. Туй башлыгы булган кеше аны зур матур подножка куеп, түбәндәгечә такмаклап чыгара:

Агы килә, агы килә,
Ак артыннан тагы килә,

Алтмыш агасы, житмеш жингәсе,
Тулмаганын тутырыгыз,
Житмәгәнән житкәрегез,
Шалтыратып салыгыз,
Жалтыратып алыгыз.

Шушы сүзләрдән соң, кызның яшьлек, сафлык билгесе булган чигүле яки суккан сөлгене туй кунаклары жәеп-жәеп карыйлар, сокланалар һәм "акны котлыйбыз, яшь килен бәхетле булсын, тигез гомер итсеннәр", — дигән сүзләргә әйтеп, һәркем үзе алып килгән бүләкне подноскига куя.

Акка салу (каз. ар.-крш.) — ярәшкәч, кыз ягыннан егет ягына ак сөлгә яки ашъяулык бүләк итү йоласы.

— Акка салырга бистәр чигеп куйды минем кызым.

Аклашу (каз. ар.-крш.) — ярәшү.

— Аклашканда кемгә куша шул килә инде йаучы булып. Аклашканда йегеткә сөлгә, аяк сөрткәч, кулжаулыгы бирә, булса ашжаулык бирә инде кыз аклашканда.

— Иң беренче аклашу була торганыйы, кыз йанчыкка тутырып читләбек бирә торганыйы, бер чәй бистәре бирә торганыйы аклашканда — т. кам.-крш.

— Аклашканда әйтәләр: "Сез инде каты тормагыз, без килдек сәбәп белән, сез тормагыз синәк белән", — ди. Күлмәгән, йә бистәр бирәләр кызныкын — нгб.-крш.

Фәнни әдәбиятта туй йолаларына караган ак, аклашу, ак бирү һ. б. сүзләргә гарәп теленнән кергән хак, хаклашу сүзләренә, ягъни кыз өчен хак түләү дигән мәгънәгә барып тоташа, дигән карашлар да бар. Бу шулай булырга мөмкин. Әмма ул йола һәм аңа караган сүзләргә безнең көннәргә килеп житкән мәгънәсә һич тә хак бирү, хаклашу түгел. Биредә бүләк, әйбер алмашу ышанмаклык өчен, символик рәвештә вәгъдә беркетүгә кайтып кала. Ак төсә элек-электән изгелек, чисталык, сафлык, төсә булып санала. Туганлык мөнәсәбәтен белдерә торган кайбер сүзләрдә (ак әби, ак түти, ак дәдәй, ак кыз һ. б.) ак эпитетын куллану да шул борынгылыкның чагылышы булса кирәк. Кайбер башка кардәш халыклар, мәсәлән, кумыкларда да кыз ягыннан егет йортына вәгъдә бүләгә итеп бирелә торган әйберне аклык дип әйтәләр.

Кәбен, минчәт

Кәбен — чиркәүдә христиан дине йоласы буенча укылган никах. Кәбен сүзә борынгы заманнарда ук фарсы теленнән кергән, ул татар халкының борынгылыкны саклаган, аерымланып калган төркемнәрендә: нократ, пермь татарлары, мишәр сөйләшләрәндә дә кулланыла һәм мөселман дине йоласы буенча никахлашуны белдерә. Башка телләрдә кәбен сүзә: фарсы — кабини —

законлы (хатыны), кумык телендә — гебинле хатын; гебин къыйыв — дини йола буенча өйләнешү һ. б.

Кәбен койдору, кәбен кыйдыру — чиркәүдә егет белән кызны никахлаштыру.

— Элек чиркәүгә барып кәбен койдоралар ыйы бит. Кәбен койдорып чыктылар исә, киленнәргә мөләнчек, сүрәкә, чигәчә бәйләтәләр ийе килен булып жөргәндә.

Жегетләр булсаң, син жегет бул,
Көмеш койдыр кайыш жөгәнгә.
Жегет гумерен зайа үткәrmә,
Кәбен койдор жаның сөйгәнгә — каз. ар.-крш.

— Кәбен койдорганда аяг астына ару бистәр жәйәләр — т. кам.-крш.

Кәбенгә керү (нгб.-крш.) чиркәүдә никахлашу.

— Иртәгә мына кәбенгә керә минем кызым ди, үзенә атап күлмәк алдык ди, озын күлмәк ди.

Кәбенгә кергәнче кыз өендә дә, егет өендә дә ата-ана ризалыгы, аларның фатихасы алына.

Минчәт (рус. венчать), **минчәт салу** (т.я.-крш.) чиркәүдә никахлу.

— Минчәткә алып киткән чиркәүгә. Минчәттән туры жегет жортона алып барган энде. Анда туй башланып китә.

Бәкилләү, бакилләү

Ата-ана хәер-фатихасын алуны керәшеннәр бәкилләү дип әйтәләр.

Казан арты керәшеннәрендә бәкилләү:

— Балакайым, без жаныбыз теләп сине кәбенне булырга бәкиллейбез. Аның белән рыскаллы бул, бәкытле бул.

Тау ягы керәшеннәрендә бакилләү:

Атасы белән анасы утыралар жәнәшәр, кыз белән жегет идәнгә тезләнеп баш ыралар. Бакиллек бирәләр атасы белән анасы.

"Бала-чагаларыгыз күп булсын, озын гумерле булыгыз", — ди.

"Кызым, иреңне исәпләп тор, кайнанаңны, кайнатаңны жакшы кара", — ди, бакилләп чыгарып жиберә.

— Тегендә кайната-кайната бакилләп каршы ала. Икмәк бырынын кызга да, жегеткә дә каптыра.

"Икмәкле-тызлы булыгыз", — ди.

"Бодай келтәсе кебек кыз бирдек, соло келтәсе кебек жасамагыз", — ди. Матур кыз бирәсен бит биргәндә. Эрәтсән эрәнә ул кәйе¹ дә.

Нагайбәкләрдә ата-ананың бәхиллеген алу:

¹ кәй — начар

— Ин алдан жегет күрешер ийе кызның атасы белән, аннан кызның инәсенә айаг астына баш ороп күрешер ийе. Аннан кыз күрешер ийе ата-инә белән, изгелек соралар ыйы инәсе белән атыннан. Әнисе ипи башлы кызның. Кисеп алган ипинен башын жегеткә бирә, жартысын кызга бирә. "Менә шуны ашап бетергез", — дип. Ул ипи башын алар ашап бетәләр.

— Тәре белән бистәр тотып, айаг астына баш ороп бәхиллек сорыйлар йәшләр ата-инәдән. Ул тәрәне кыз баланың үзенә биреп жиберәләр.

Баш ыру

Башны түбән иеп, тез бөгеп сәламләү, олылауны керәшеннәр баш ыру дип әйтәләр. Кумык телендә баш уруп сүзе шул ук мәгънәдә кулланыла (Гаджиева, 1985, 344).

— Жегет белән кыз малайныкы атасы белән анасына баш ыралар энде. Эрбер жортта жегет белән кыз баш ыра. Жорт кужалары аларны бакилләп акча бирә:

Бу ызбаларның нигезен
Жалан бакыр белән үк ай батырган.
Бу кодалар безне ник чакырган,
Жырлап баш ырырга чакырган (т.я.-крш.).

— Жегет белән кыз туйда жәнәшә басып баш ырып торалар. Туй кунаклары жәш киленне котлап бүлөк салалар (каз. ар.-крш.).

Туй мәжлестәре

Керәшеннәрдә туй мәжлесе егет йортында, килен төшөргәч үткәрелә. Ләкин чистай төбәгә керәшеннәрендә алдан кыз өендә туй мәжлесе үткәрү йоласы да күзәтелә. Ул **булышлы** дип атала. Чагыштыру өчен мишәр диалекты сөйләшләрәндә: **булышлы килү, булышлыклы килү** (кузн., тмн.) туй булган йортка кунакларның икмәк белән килүләре, себер татарлары диалектында **пулыш** — туй алдыннан кыз өендә үткәрелә торган мәжлес, анда бүлөкләр белән киләләр.

Булыш, булышлы (чст.-крш.) — зурлап, барлык туганнары, нәсел-ырулары белән уздырыла торган мәжлес.

— Пирбуй кызны килешкәч булышлы жасарга келиләр. Ул бик зур туй була инде булышлы.

Кийәү кайтармасы (каз. ар.-крш.) — кияү өендә туй мәжлесе уздырылганнан соң, кыз ягында уздырыла торган туй мәжлесе.

— Кийәү кайтармасына кыз анасы чакырып ала. Кайсы кеше өч көннән, кайсы бер атнадан чакыра кийәү кайтармасына.

Жана кода (т.я.-крш.) — туйда кодаларны чакырып үткәрелә торган мәжлес. Чаг. чуваш телендә сене хата юрри (яңа кодалар жыры) (Осипов, 1985, 56): — Кыз жагында жана кода беткис кодалар көлчәләр алып жегет өйенә килгәннәр, урам белән ике жак-

лап жырлап жөргәннәр. Гармун белән жәйелеп жырлап барган, ул атнада асыл гөрлөп торган, ызба тулы энде.

Туйси <туй+сый (т. я.-крш.) — туй мәжлесе.

Жанаси < жана, йаңа — сый (т. я.-крш.) — олы жанаси-кыз өендә уздырыла торган мәжлес; кече жанаси — кияү өендә уздырыла торган мәжлес. **Жанаси кертү** — туй кунакларын мәжлескә чакыру: Башта жегет жаклары жанаси керткән, аннары кыз жаклары жанаси керткән.

Кунак өйе

Казан арты керәшеннәре кәбен күлмәкләрен (туй күлмәкләрен) киеп, матур итеп бизәлгән атларга утырып, "кәбен кыйдырып" кайткач, егет белән кызны үз өйләренә түгел, ә "кунак өйе" дип аталган, махсус хәзерләп куелган өйгә алып керәләр. Кызны турыдан-туры кияү йортына алып кайтмыйча башка өйгә кертә тору — бик борынгы йола. Ул килең буласы кешегә чит гаиләгә керү алдыннан үзен әзерләргә, тәртипкә китерергә мөмкинлек бирә.

Сезнең атларыгыз жиккәнме,
Пар кыңгырауларны такканмы?
Быйыл гына килгән кодалар
безгә кунак өйе тапканмы?

Туйда катнашучылар

Кыйаматлык, кыйаматлык

Кунак өе итеп, гадәттә, егет белән кызга кыйаматлык булган кешенең өе билгеләнә. Кыйаматлык итеп кияү ягыннан туган тиешләрәк хатын-кыз һәм аның ире сайлап алына. **Кыйамат** — гарәп теленнән келгән сүз. Исеменнән үк күренгәнчә, ул әлегә гаиләнең никахын кыйамат көнендә дә (ягъни, үлеп терелгәч) шаһит булып торырга тиеш дип исәпләнгән. Ул гомер буге бу ир белән хатынның иң ышанычлы дусты, киңәшчәсе һәм таянычы булырга тиеш. Ир белән хатын, яки килең белән кайнана арасында низагълар килеп чыкса да, кыйаматлыкка серләрен сөйләгәннәр. Ул исә һәр ике якны да көйләргә, тынычландырырга, килештерергә омтылган. Кыйаматлык итеп яшь кешеләр билгеләнәп куелган очракларда да кияү белән килең аларга әнеки, әтеки дип эндәшергә тиеш. Ә кыйаматлык булган кеше үзе килеңгә **кыйаматлык кызым** дип эндәшкән:

Кыйаматлык кызым, үз кызым,
Чәчләреңне тарап үр, кызым.
Ата-анаң йорты калды инде,
Күзләреңне ачып күр, кызым.

Кыйаматлык булган кешеләргә кияү белән киленнең балалары **энеки эби, этеки бабай** дип зурлап эндәшкәннәр. Шунысы кызыклы, кыйаматлык сүзе шул ук мәгънәдә башкорт телендә: кыйаматлык атай, кыйаматлык әсәй (Максютова, 1976, 256), гыйаматлык, кыйаматлык, башк. әдәби кейәмәтлек (Миржанова, 1979, 107) кулланыла. Чуваш телендә хайматлык сүзе шул ук мәгънәдә (Егоров, 1964, 289), мари телендә кийамат ава — кыйаматлык әни, кийамат ача — кыйаматлык әти. Димәк, кыйаматлык сүзе Идел буе халыкларының бик борынгы уртак йолаларын чагылдыра.

Туйда кыйаматлык булган кешене шаяртып, аңа төрлечә җырлар җырлаганнар, кыйаматлык та җавапсыз калмаган:

Алпан да тилпән жөрергә
Айу балаларына да килешә.
Айаклар тибеп бийергә
Кыйаматлыкларга ла килешә.
Тау астыннан килгәнче,
Тау өстеннән килсәңче.
Кыйаматлык булып килгәнче,
Мәләнчек алдыңны жүсәңчы.
Шакыр гына шыкыр сайыскан
Тәрәзә башларына ла жабышкан.
Кыйаматлыклар ла булыр өчен,
Өч көн карабодайлар чабышкан.

Кыйаматлык җырлый:

Карабодайлар ла чабар ыйым,
Карабодайлары ла атлыклы.
Җырлыйм әле мин җырларны,
Кыйаматлыклар булу шатлыклы.

Әйтергә кирәк, өйләнешү, туй вакытларында икенче әти-әни билгеләп кую татар халкының башка төркемнәрендә дә күзәтелә. Мәсәлән, злотоуст татарлары сөйләшкәндә борондок инәй, борондок әтәй (Хайрутдинова, 1985, 126). Шундый ук күренеш башка төрки халыклардан каракалпакларда һәм (Бегжанов, 1966, 194) үзбәкләрдә дә бар.

Аргыш, аргыш

Аргыш (каз. ар.-крш., т. кам.-крш.), **аргыш** (чст.-крш.) туйда иң олы, дәрәжәле кеше, туй башлыгы. Туй башлыгы, аргыш булу җаваплы һәм дәрәжәле эш, үз авылының йолаларын бик яхшы белүе сорала аңардан. Ул туйга үз исеменнән зурлап, матурлап әзерләнгән чәкчәк яки баллы бавырсака алып килә. Аргыш сүзе төрки халыкларда да кулланыла, мәсәлән, хакос, ойрот телләрендә аргыш — иптәш, дус мәгънәсен белдерә.

— Аргышның ике жак жылкәсеннен кач-коч бөйстәр бәйләгән була. Аргыш булган кеше туй кунаклары арасында айырылып торырга тийеш — каз. ар.-крш.

— Безнең әниләр аргыш ыйы, аргыш дигәнәм—туй башлыгы инде. Аргышка туйда җырлыйлар:

Бийекәй тауларның башында
Өлгерә микән сабан ашлыгы.
Сиңа җырламыйча, кемгә җырлыйм,
Син бит бу туйларның башлыгы.
И ашык син, ашык син,
Ашый гына торган кашык син.
Ашый гына торган кашык син,
Шушы туйларда ла башлык син.

— Аргыш булган кеше үзе алып килгән күчтәнәчне табынга шулай ук җырлап чыгара:

Кыр капкасын чыккан чакта
Атым керде арышка.
Кода-кодачалар сезгә әйтәм,
Сүз бирегез инде аргышка.
Өстемдәге постау бишмәтемне
Чөйләрдән чөйләргә элмим дә.
Шушы күчтәнәчне тапшырмагач,
Аргыш булып туйга килмим дә.

Аргыш сүзе татар халкының борынгылыкны саклаган тагын бер төркеме — пермь татарлары сөйләшкәндә дә кулланыла: кыз йортындагы туйга егет ягыннан, егет йортындагы туйга кыз ягыннан бара торган парлы кунаклар. Алар туй башлыгы вазыйфасын да үтилә:

— Аргыш, төшмәсен сезгә каргыш,— дип тә җырлаганнар туйда аргыш кодаларга — гәй.

Оло кода, төп кода, кодагый

Кияү белән кәләшнең эти-әниләре бер-берсенә карата кода, кодагый булалар, туйда аларны **оло кода, төп кода** дип хөрмәтлиләр.

— Бербагыт туйга барганнар ди, оло кодага кашык куймаганнар, ди. Кунаклар ашыйлар да ашыйлар икән, оло коданың кашыгы бумаган. Бу булган Ашытта.

— "Аша, кода, аша",— диләр икән.

— "Ашасын әле Ашытлар, бушасын әле кашыклар",— дип әйтте ди оло кода. "Ойатлы булдык",— дигәннәр, оло кодага тиз генә кашык китереп уйганнар, ди — т. кам.-крш.

— Төп кодагый җыр җырлап чыгарып казны туры, төп кодагый җыр башлай өстәл башындагы кодагыйга:

Бөген дә лә пичләрем кызу булган,
Көйөп тә лә бетте бөккәнем.
Иртәләр дә тороп кич бугынчы
Сез будыгыз минем дә кәткәнем — каз. ар.-крш.

Кодалый килү (чст.-крш.) кода-кодагый булып килү.

Ишегалдына кәргән чакта
Кара кечекәйем абалый.
Кодаги канатым, чыгып кара,
Күп кимәдек микән кодалый.

Зәй төбәге кәрәшеннәрендә кодалар, ягъни кызның әти-әниләре туйга килгәндә йола буенча әйтелә торган түбәндәге үзләренә әйтеп кәрәләр:

- Без тана жуйып килгән ийек, сезгә кәрмәдеме ул?
- Бездә бар барын да, тамгасы билгеле түгел, мөгезлеме сезнең?
- Жук, мөгезле түгел ийе.
- Бездә мөгезле тана гына (яшь киләненнәр кия торган баш киёмнәрен кигәч, мөгезсыман тора, янәсе).

Кода-кодачаларның "патир сорап", ягъни мәжлестә урын сорап, жыр әйтүләре:

Сары майлар каптым әзерәк,
Ак майлар да каптым күбрәк.
Кодачалый булып килгән ийем,
Урын бирмәссезме әзерәк.
Түрдә бистәрләрем лә ай чүпләмле,
Чөйдә бистәрләрем лә чигүле.
Урын бирмәсәгез, без китәбез,
Безнең атларыбыз жигүле.

— Урын бирәбез, түрдән узыгыз, хуш киләсез, кодалар!

Әзәйнең буйлары иләр туйыра,
Жапыракай жаргач куйыра.
Чишенегез инде, ай кодачалар,
Куҗаиннары шулай бойора.

Кодалар жыры (каз. ар.-крш., т. кам.-крш.) — туйда кодаларның берсен-берсе мактап жырлаулары.

Әй, балтырган, балтырган,
Жана бәбәкәйләргә утырган.
Өй эчләрен жәмне итеп,
Кодаларым килеп утырган.
Самавырлар куйдым кайнарға,
Казаннардан килгән байларға,

Кодалар сезне ошатамын
Жана туган айларга.

Кода сыйлау (нгб.-крш.):

— Шуннан сыйлый башлылар инде кодаларны. Жаркуй алдан утыра, аш, шуннан инде тегесе — моносо була да бутка чыга. Бутка чыккачын жэшлэргә дә бутка бирэләр, бутка ашыйлар.

Кодаларны сыйлаганда **кушма жырулар** жырлыйлар:

Әйләр жәмне икән бу жаланнар
Кайда икән аның мижасы.
Сез кодалар белән бер сөйләшсәм
Бетеп китә дәнжа нужасы.

Мендем бийек тауларга
Капканнар да кордом бүрегә.
Жыракай жирләрне жакын итеп
Наруш килдем сезләрне күрергә.
Шелекәй буйкалары әле киндә жалан
Ак тирмәләр короң жәйләргә.
Кайларга барсак туганнар кирәк
Каршы чыгыб ук атларны бәйләргә.

Кода куу (т. кам.-крш.) — туй ахырында кодаларга карата башкарыла торган шаян жырлар:

Сулар гына ага арыктан,
Кодалар карый жарыктан.
Карамаслар ыйы жарыктан,
Жиккән аткайлары зарыккан.

Кийәү жегете, жегет жаны, кыз жаны

Кийәү жегете: — Килен төшкәчен кийәү жегете жөген чылтырата кыз белән кийәү каршысында. Кыз жанчык бирә — каз. ар.-крш.

Тау ягы керәшеннәрендә туйда кыз ягыннан килгән иптәш кызлары **кыз жаны** дип, ө егет ягыннан килгән иптәшләрә **жегет жаны** дип атала.

— Кыз жаны кызлар анчак кызныкы тиндәшләрә булган энде. Тиндәш кызларына жырлаган туйда.

— Жегет жаны жә берәү, жә була, жегет жаны атлар жигә туйда.

— Туйда кыжжаннары алтау буган, үзе жиденчегә булган. Кыжжаннары туй жырын жырлап торалар кыжжанында. Баруч тей белән Мәтер кыжжанына утырганнар ыйы, келкенечле жырлар жырладылар.

Жәш килен, жана килен

Жәш килен: — Жәш киленнәр баш бәйләп, түгәрәк жаулыктан жерделәр элгәре—каз. ар.-крш.

Жана килен — яшь килен. — Жана киленнәр тастар сарынып жериләр, кетү сергәндә¹ дә тастар сарына — т. я.-крш.

Туй күрүчеләр, жанаси кешеләре

Туй күрүчеләр — туй карарга дип килүчеләр, авыл халкы, күрше тирәләр.

— Ишегалды тулы, ызба тулы халык. Кайсы тәрәзегә үрмәләгән, туй күрүчеләр жериләр иде. Туй бик кызыклы бит — т. я.-крш.

Жанаси кешеләре — туй мәжлесендә катнашучылар:

— Жанаси кешеләре җырлыйлар энде алар, жанасиныкы ке-
ве дә бар — т. я.-крш.

Киймә, күмә

Киймә, киймәле тырантас (чст.-крш.) — туй көймәсе.

— Бер кыз буган дҗарлы гына, аны аласы карт бай булган. Мыны дәдәләре бирәсе килгән үксез кызны. Булышлы җасаганнар. Булыш булып киймәле тырантас белән башка авылга чыкканнар. Кыҗҗаннарысы алтау буган, үзе джиденчегә буган.

Күмә (т. я.-крш.) туй көймәсе.

— Элек үзебездә атлар булган. Калакул² элә атларга. Атка араба³ булган, араба эстенә күмә җасаганнар. Анда кийәүгә китәсе кыз утырган.

— Күмә белән киләләр кыз алырга, җырлыйлар:

Карт имәннең кайырысын
Кайырырга энде лә без килдек.
Анасыннан энде лә баласын
Айырырга энде лә без килдек.

Килен төшерү көннәре: — Май узып киткистән кызны килешәләр, чимектә, җәй булмастан, кызны алып китәләр — т. я.-крш.

Килен кертү

— Кергән бахытта бакытың⁴ белән кер, диләр, аяг астына тун җәйәләр, май каптыралар — каз. ар.-крш.

— Тегеләр сый белән карышы чыга. Ипи белән май табагы күтәрәп чыгалар, авыз иттерәләр шунда бөркәнгән көйе.

¹ сергәндә — куганда

² калакул — кыңгырау

³ араба — арба

⁴ бакытың — бөхетөң

— "Ипи-аштан ыризыгың булсын", — дип — т. кам.-крш.

— Бийем булган кеше икесен жәнәшә утырта, икесенә бер сынык ипине май сөртеп бүлөп бирә, башларына да май сөртә.

"Бер-берсенә сөйкемле күренсеннәр", — дип — каз. ар.-крш.

Тайанчык

Яшь килең буласы кеше капкадан кереп, ишегалдына аяк басуга, абзардан бер сарык яки тай житәкләп чыгып, килең янына китерәләр. Янәсе, шуңа таянып төшәргә тиеш була.

Тау ягы керәшеннәрендә **тайанчык бирү**:

— Капкадан кергистен азбардан кырыкмыш тай житәкләп чыгалар, тайанчык дип. Кыз кулына тезген тыттыралар. Калат чабуы белән тытып ала. "Бийанам, тау сезгә", — дей, "бийатам", дей, башыра, "эрәкмәт безне исәпләгән эчен", — дей, тау сезгә, дей. Шулай кереп китәләр ызбага, тайанчыкны азбарга кертәләр.

Тайанчык бирү йоласы нократ татарларында дә нәкъ шулай ук үтәлгән. Килең кеше тайанчыкны китергәч, йөгәнне ялан кул белән түгел, ә жилән чабуы белән тотып алган.

Түшәк-жастык сатулашу

— Туй каршылау беткәч, кийәү жегете түшәк-жастык сатулаша. Кунаклар, туй карарга килгән кешеләр шунда жыйылалар. Түшәкчеләр кийәү жегетеннән акча сорыйлар түшәк өчен — нгб.-крш.

— Күпчекне сатулашырлар ыйы, түшәкне кийәү сатып ала йәнәск — каз. ар.-крш.

Бирнә

Бирнә бетерү (т. я.-крш.) — кызның кияүгә барганда алып бара торган бүләкләрен, өйгә элү өчен эзерләнгән әйберләрен эшләп бетерү. Бу йола сергач ягы татар-мишәрләрендә дә шулай ук дип атала.

— Бирнә бетерәләр кызлар, ызба тирәләй бар да утырган. Кайсы тегә, кайсы жүли, бары да булыша киткән кызга. Селге тегә, түшәк жабу¹ тегә, тәрзә коргочы.

— Бирнә бетерегә кеше жиган, кызлар. "У, мында тене белән ут жана, кызны килешкәннәр ахыры", — диләр, Анчак тене белән бирнә бетергәннәр. Тастарын да чигеп жасамаллы вак кына иттереп. Жүлөгән бирнәне. Килешкистән тотаналар гатауларга². Төне белән жырлап-жырлап тегеп утырган.

Бирнә бирү (т. я.-крш.) туй бүләкләре бирү:

¹ түшәк жабу — түшәк жәймәсе

² гатаулау (<рус.) — эзерләү

— Бирнә бирә жана килен, тастымал, жаулык, ире туганна-рына күлмәк бирә.

— Туйда үзе туганнарын дәшеп жанына утырта да бирнә бирә малай анасы да, кыз анасы да. Жаулыгы, запуны ¹, күлмәк, кода белән кодагига, тастымал.

Бирнә салу (т. кам-крш.) туйда бирнә бирү.

— Кыйаматлыкка бирнә салалар, пар күлмәк, бистәр. Гөри-нең инәсенә сүрәкә, күлмәк, печкәчәм бар ыйы, сеңнесе, сатин күлмәк салдым бирнәгә.

Бирнә сорау (чст.-крш.) — туйда шаян йола, каз тураучы кеше бирнә (бүләк) сорап жыр әйтә:

Мин пычаклар кайрый алмим,
Әти чалгы да кайрый.
Каз канатларына берләр кош кунган,
Бирнә булмас микән дип сайрый.

Бирнәләшү (нгб.-крш.) туйда кара-каршы бүләкләшү.

— Кәзер бирнәләшә башладылар. Пирвай кодагыйның жылкәсенә салдылар жаулык, барысының да уң жагына салып чыктылар.

Мынча бирнәсе (т. я.-крш.) — яшь киленнең кайнана йорты-на төшкәч, мунча керер алдыннан бирелә торган бүләге.

— Жана килен мынча бирнәсе бирмәсә кан'анага жалангач тәнне күрсәтергә тийеш тегел, ди. Шуны эчен мынча бидрасына ² каплап бийанамга бирнә бирдем мин.

— Мин мынча бирнәсе итеп бийанама ыштан бирдем, бидрә эстенә жабып бирдем.

Жырт бирнәсе (т. я.-крш.) — яшь киленнең кайнана өенә төш-кәч тә биредә торган бүләге.

— Жырт бирнәсе дип килен килгәч тә теккән ³ селге биргән, тәрегә элгән, бабайга.

Кыз кун'ына салу — кәләше янында беренче кич кунганнан соң кияүнең бүләк бирүе.

— Кыз кун'ына дип кийәү, жаулыгы биргән, кийәү, матур жаулык алып биргән кийәүләр, сагынмалык, дип.

Бүләк жабу (нгб.-крш.) туй вакытында бүләк тарату.

— Кода кешегә инде бистәр жабамы, жанчык жабамы, кодача кешегә шәлме, жаулыкмы. Нәрсәгә көче житә инде. Шуннан бо-лар бүләкне жабалар. Мийа да китереп бүләкне жаптылар туй багытында.

¹ запун (<рус.) — альяпкыч

² бидрә (<рус.) — чиләк

³ теккән — чиккән

Бирнә элү, өй бизәү

Бирнә элү (т. кам.-крш.) — туй вакытында киленнең әйберләре белән өй бизәү.

— Өйгә бистәр элэләр, пар-пар итеп тастымал, түргә элэләр инде. Бистәрне такта белән күтәрәп сугалар, сигез көрә белән.

— Пирбый өстәлгә ашаулык жәйәләр. Андары бөйстәр элэләр, төрә алжапкысы, төрәзә пәрдәләре, шаршау.

— Бер кат ашагачын, чәйләр эчкәчен килен әйберләрен элэләр, шаршавын, бистәрләрен элөп куйалар өй жәмнөргә. Әйбер элгәндә жырлыйлар:

Кичү буйларының бурасын
Чутлауларын үзебез чутларбыз.
Кодалар, әзерәк сабыр итегез,
Әзерәк өйегезне чукларбыз.
Каләмперләр салдым акмаска,
Бадийаннар салдым батмаска.
Бу да әйберләренә элөп куйдык,
Берсесе дә әйлөнөп кайтмаска.

Өй хужалары да жырлап рәхмәт әйтә:

Өй артында үсә ике сат,
Аның берсе безнең сатыбыз.
Шушы кадар затлы әйберләренә
Ничек тартып килде атыгыз.
 Әй утырды казлар, утырды,
 Ойасына мамык тутырды.
 Рәхмәт йаусын кодачага,
 Өйебезне элөп тутырды.

Өйгә эленгән әйберләр — яшь киленнең мактанычы, ул аның уңганлыгы, эшчәнлегенең билгесе. Киленнең әйберләрен: чаршауларын, пәрдәләрен, бистәрләрен элөп бетөргәч, "бүләк йабу" яки "бирнә йабу" була, ягъни бийем, бийатага, кияүнең туганнарына бүләк өләшенә, шулай ук аргышка, кыйаматлык булган кешегә дә бүләк бирелә. Кайбер очракта, бирнә өлөшкәндә "онытылып калган" туган-тумачалар, дус-ишләр тарафыннан үпкә белдереп жырлаулар да булган:

Минем туннарым кутиклы,
Нигә жырлайым икән бу тикле.
Асыл күлмәгемне кийеп туйга килдем,
Нигә хурладыгыз бу тикле (чст.-крш.).

Ызба бизәү (т. я.-крш.) — яшь килен әйберләре белән өй бизәү.

— "Ызбаны курчак кебек бизәп бетөргән" — диләр, күрөгә

килэлэр. Ызбага элэргэ йасаган, малай йортона баргачтан элгэн, үзе йактан жиңгәсе, йегет йактан бер жиңгәсе элгэн.

— Килен килгистән селге элэлэр. Мына бу безнең килен селге-се, килгистән элгэн. Теккән селгелэр элэлэр ызба тирэли. Туй узгистан алып куйалар.

Шәнчек

Шәнчек (т. я.-крш.) юкә агачыннан ясаган капкачлы әржә, анда кулдан сугылган киндер әйберләренә салып куйганнар.

— Шәнчек матур шул бик, жүкә агачын әйбәтләп ышкылап кына жасаган, каплавычы да була, йозагы да. Шәнчекне тулук тутыра энде.

— Ике шәнчек белән килгән, ике шәнчек тутырук булган, ак киндер күлмәг-ыштан салган, чана үрәчәләрен сындырып килгән.

— Шәнчек жүкә агачыннан жасаган. Ул шып-шыма. Анда суккан әрбирләренә, киндерләренә тутыра. Бер әйбер дә керми энде анарга. Ул суккан киндерләренә төреп, рәт-рәт тутырып шәнчеккә салган. Шәнчек белән апкиткән киндерләренә.

Сондок

— Сондокка тутырган кийемнәрен, күлмәген, жаулыгын, бутинкасын (т. я.-крш.).

Баш бәйләү

Баш бәйләү (каз. ар.-крш., т. кам.-крш.). Кыяматлык итеп билгеләп куелган хатын-кыз үзенең өендә (алда әйтелгәнчә, ул "кунак өйе" дип атала) яшъ киленнең кәбеннән кайткан киемнәрен салдырып, йола буенча яшъ киленнәр киенергә тиешле булган махсус әзерләп куелган киемнәренә киендерә, киленнең чәчен тарап, толымнарын икегә аерып үрә һәм баш тирәли чолгап куя. Кызлар кия торган баш киемнәрен салдырып, яшъ киленнәр кия торган баш киемнәрен киертү — баш бәйләү дип әйтелә. Кыяматлык әни яшъ киленнең башына мөләнчек, ике як чигәсенә тәңкәләр тезеп эшлängән чигәчә киертә, аның өстеннән түгәрәк жаулык бөркәндерә.

Баш бәйләү йоласы, ягъни кызлар кия торган баш киемен киленнәр кия торган баш киеме белән алмаштыру татар халкының башка төркемнәрендә дә бар. Мәсәлән, татар-мишәрләр, әстерхан татарлары киленгә тастар сарындыралар. Элек мишәрләрдә кызлар башларына ука-чәчәк бәйләп, такийя яки тайка киеп йөргәннәр. Килен кешегә тастар сару аның инде кыз гомере белән хушлашуы, икенче төрле тормыш башларга тиешлеген белдәргән. Чуваш телендә сурпан — шул ук мәгънәдә, кыргыз — тастарлуу,

ногай — тастарлы — кияүгә чыккан хатын-кыз. Мәсәлән: "Бир атаны тахиялы кызы да, тастарлы кызы да болгъан". Ярәшелгән кызны ногайлар "башына тастар төшкән" дип әйткәннәр (Гаджиева, 1976, 144—145).

Мүгез чыгару, мүгез чыгарып баш бәйләү (т. кам.-крш.) мәләнчек, чигәчә, сүрәкәләр өстеннән яулык бәйләү, ул мөгезсыман булып тора.

— Әлеке безнең керәшен катыны баш бәйли торганын бит. Мүгез чыгара, мәләнчек, сүрәкә, чигәчә бәйли. Без кызыбызны жуйып килдек, кайда кызыбыз, күрсәтегез, диләр кызның әти-әниләре. Бездә бер кыз бар-барын да, түлкә ул мүгезле, диләр.

Чагыштыр: мишәр диалектының Пенза өлкәсе татарлары сөйләшкәндә — негез чыгару, негез белән баш бәйләү, темников сөйләшкәндә ыруг (рус. рог) чыгару — мөгез чыгару.

— Күлмәк кийә, фәртек кора, негез белән башын бәйли, шәлен йабына йәш килен. Күркәйтәп бәйли идек, негез чыгарып. Күрек-лә дә була, килешә дә. Тылымына кемеш манитлар тага, суга бара, пич тә йага, кашык-шава да йыва — кузн.

— Килен кеше йаулык йабына, йантыкка ыруг чыгара, эшәл бәйли, әле дә шәл бәлә'лим ыруг чыгарып — тмн.

Әстерхан татарларының кундрау (карагаш) төркемәндә яшә киләнгә мизбек, мөйезбек (мөгез баг>бау?) киерткәннәр:

— Кызды йаулыгы белән әкитәләр, ашылга бер-ике чакырым калганда кийендерәләр, мизбек кийертә жингә. Төнгә йатканда шишәп йатады, иртә белән торганда кийеп алады.

Шулай итеп, яшә киленнең баш киemen алмаштыру, ягъни баш бәйләү, тастар сару йолалары бер керәшеннәрдә генә түгел, төрле вариантларда татар халкының башка төркемнәрендә, шулай ук башка төрки халыкларда һәм Идел буендагы күрше халыклар: мари, чуваш, удмуртларда да билгеле. Борынгы славянар турындагы язмаларда да бу турыда мәгълүматлар күп (Зеленин, 1926, 315—317; Гаген-Торн, 1960, 139—150).

Баш сарас (т. я.-крш.) — баш бәйләү.

— Тастарлар әзерләп куелган әнде, баш сарас диделәр, жылатас диделәр.

Тастар (т. я.-крш.) — яшә киленнәр бөркәнә торган сөлгесыман урама.

Тастар сарындыру:

— Кызны келәткә жапкыстан тастар сарындырганнар, туй күлмәкләрен кийендергәннәр, минчәткә алып киткәннәр.

— Тастарны сарынып кетү каулаткан йәш киленнәр, тастар жаулык эшлängән алты атна.

— Малай жортында сарындыралар тастар, жингәсә сарындыра. Тастарны сарынып, кикча белән кетү каулаткан йәш киленнәр.

— Алдан тастар сарына башына, өстән кикчаны бәләп куйа. Жана киләнгә шалай сарындырган, киләнгә килешә әнде тастар.

Тастар — фарсы теленнән кERGән сүз, баш киеме буларак мишәрләрдә һәм әстерхан татарларында да билгеле (Воробьев, 1930, 367; Мухамедова, 1972, 106—107 һ. б.). Мәсәлән:

Баштастар (тмн.): — Баштастар әнекамныкы сандыкта. Укалы ак баштастар сарган килен кеше.

Буйтастар (әстр.) баштан алып аяк йөзенә кадәр каплап тора торган бөркәнчек, аны яшь киленнәр бөркәнгән. **Тастар алу** (лмб.) — кыз ягыннан ризалык билгесе итеп бирелгән тастарны алып кайту. Соңыннан, килен төшкәч, ул тастарны аның башына бәйләтәләр: — Тастар алу әле дә бар ул. Кызны савсимга килешү була шал тастар алу. Сүлисез, ак тастар бирәсез.

Тастар сару (миш. д.): — Туйда кызга тастар сарилар, кыз йагыннан йакын кешесе, йеңгәсеме инде. Башына бәләп куйа шал тастарны, чәчне кешегә күргәзергә йарамый диләр ийе элеке, чәчне күрмәсеннәр эчен тастар сарилар инде. Йылы да була, бун'н'ар әшеми.

Бөркәнчек, бөркәнчек ачу

Баш бәйләгәннән соң, ягъни кызлар кия торган баш киemen хатыннаp кия торган баш киеме белән алмаштыргач, яшь киленгә өстән шакмаклап сугылган материядән тегелгән **бөркәнчек** бөркәндерәләр.

Имәннәр сайгак имерек ¹,
Жүкәләр сайгак жимерек.
Атлар жигеп, бөркәнчек салып,
Кыз алырга килдек жылдереп — т. кам.-крш.

Бөркәнчек ачу — яшь киленнәрнең йөзен каплаган бөркәнчекне ачып, туйга килгән кунакларга күрендерү. Керәшеннәрдә кунаклар табынга утырганнан соң, кызның эти-әниләре жыр белән кызларын күрсәтүне сорыйлар.

Бийекәй тауларның башында
Жәш үләмнәр жата жәшәрәп.
Безнең бәбекәйләр сезләрнең кулда,
Кайда тотасыз аны жәшерәп.

Яшь киленнәр киemenә киенгән, баш бәйләнгән кызны бөркәнчектә килеш кунаклар алдына чыгаралар, ике яктан ике май (алар жанагайлар, ягъни кияүнең энеләре була) килеп, уклау белән яшь киленнең бөркәнчеген ачалар. Бу вакытта кияү егете йөгән чылтыратып торырга тиеш.

¹ имерек — бу сүз жырда гына кулланыла

— Кийәү жегете жөгән авызлыгын чыңгыртата, кыз жанчык бирә кийәү жегетенә. Бөркәнчекне алып кызларга таба ата. Кем өстөнә төшә, шул тизерәк кийәүгә китә, имеш.—каз. ар.-крш.

Бүркәнчек ачу (т. я.-крш.):

— Бүркәнчеген тайак белән ала бер малай. Он сибәләр. Кешеләр кача он сипкис, туй бетә.

— Өч жәпле агач була, ул агачка салма куйа, камыр. "Жиңгә салма чийә"¹,— дип әйтә дә бүркәнчекне алып ата — т. я.-крш.

Нагайбәк керәшеннәре яшь киленнең йөзен ачу йоласы турында сөйләләр:

— Жәш киленне күрсәтмиләр, йепәк эшәл бәйләтәләр. Бер ир бала килә. Жәш киленнең йөзен күрсәтегез, диләр. Ир бала жаулыкны ача. Аңар акча салалар, бәйрәм иткәчен таралалар. Йөзен ачканда оло-кары бәйрәм итә.

Әвәле йәш киленнең йөзен ачканда "хан-кызы" дип жырлыйлар:

Хан кызы, ач ишегеңне, мин керәйем,
Синең йөзең матур диләр, мин күрәйем.

Минем йөзем матурлыгын, ай, күрмәйемсең,
Жиргә чыккан койашларны, ай, күрмәйемсен.

Хан кызы, ач ишегеңне, мин керәйем,
Синең буйың зиба диләр, мин күрәйем.

Минем буйның зибалыгын белмәйемсен,
Урмандускән наратларны күрмәйемсең.

Хан кызы, ач ишегеңне, мин керәйем,
Синең чәчең бөдрә диләр, мин күрәйем.

Минем чәчнең бөдрәлеген белмәйемсен,
Авадагы ак болотны күрмәйемсең.

Хан кызы, ач ишегеңне, мин керәйем,
Синең күзең кара диләр, мин күрәйем.

Минем күзнең каралыгын белмәйемсең,
Урмандускән шомортларны күрмәйемсең.

Туй ашлары

Кода ипийе, кода күчтәнәче

Туйга кодалар ягыннан әзерләнеп, махсус аш арбасы, аш чанасында китерелә торган ашамлыкларны кода ипийе, кода күчтәнәче дип атыйлар. Анда пар каз, пар күмәч, чәй, шикәрләр куелган була. Татар халкының башка төркемнәрендәге кебек үк, туйга алып бара торган күчтәнәчләренә **савым** дип тә әйтәләр.

¹ чийә — жыйа, йийа — борынгы телдә ашый дигән мәгънәдә кулланылган.

М и с а л л а р : Сандыкны ачып жибәрсәләр — савым: кыздырган пар каз, пирүклар, пилмәннәр — каз. ар.-крш. Кийәү жегетенен савымы килә, Басыгыз, кодалар, аякка — зәй.-крш.

Туй вакытында кода күчтәнәчләрен табынга чыгару үзенчәлекле шаян җырлар белән бара, ул — **кода ипийе чыгару** дип атала. Күчтәнәчләрен бөтен көе, киселмәгән көенчә кунаклар алдына күрсәтү өчен алып чыгалар да, кире алып кереп китеп, матурлап турап чыгаралар.

— Кода ипийен табынга җырлап чыгаралар. Кода ипийен чыгаргынчы Аудыйга бистәр бирделәр — каз. ар.-крш.

Суның буйларына төшеп,
Агым суда атны сугарам.
Кодаларның талчыкканын белеп,
Кода ипиләрен чыгарам.
Безнең урам буйларыннан
Ак калпакай кигән кыз килә.
Басыгыз, кодаларым, аякка,
Ипекәйләр белән тоз килә — т. кам.-крш.
Карурманны чыккан чакта,
Куак сындырып алдым тайакка.
Үз ипекәйебез килгән чакта,
Басып торабыз аякка.

Күчтәнәч чагыручы кеше кунак кодаларга җыр әйтеп, бүләк белән каршы алырга тиешле булуларын искәртә:

Әтекәйем куйган кибәнгә
Бармы менәрләргә баскычың.
Үз ипекәйегез килде инде,
Бармы ачарларга ачкычың?

Күчтәнәч чыгаручылар аның өстенә матур яулык яки тасты-мал ябып чыгарырга тиешләр:

Әтекәем куйган кибәнгә
Бар менәргә баскычым.
Ачайымнар дисәм, бар ачкычым,
Жук бит җабарларга җапкычың.

Нагайбәк керәшеннәрендә туй күчтәнәчләре чыгару һәм күчтәнәч турау:

— Әйбер элөп беткәч тә күчтәнәч чыга. Анда бик әйбәтләп пешерелгән әйберләр була. Бөтен үрдәге була, казы бар кешенен казы була. Әнә шуны турарга асубый бер кешесен куйа. Күчтәнәч тураган кеше кайрак сорый. "Пычак үтми, кайрарга кирәк", — ти. Акча биргәннән суң йөш киленне икесен жегет белән утыртып куйалар инде почмакка. Күчтәнәч тураучыга бирнә җабалар

башына. Бүләк жапкачын бу жәш киленгә мал әйтә, сарык әйтәме, үзенәң көчә житкәнән әйтә, жәнлекме, канатлы кошмы диләр.

Билгеле булганча, туйда икмәкне олылау, туй өстәленә бөтен түгәрәк икмәк кую халыкта бик киң таралган борынғы йолалардан санала, "бер өстәлдән ипей ашау" дип туганлашуның төп шарты булып жырларга да кереп калган.

Кара сыйырларның сөтен саудым,
Базар перәннеге жасарга.
И кодайым, безгә жазсын ыйы
Бер өстәлдән ипей ашарга — каз. ар.-крш.

Казан арты, Түбән Кама тирәсе керәшеннәрендә туйда өстәлгә куела торган һәр төрле ашамлыklar арасында **калын тәбә** — йомырка белән сөтне тугылап берәз он кушып, табага салып пешерелгән ризык элек-электән дәрәжәле урында тора:

Калын тәбә салганда
Жараткан ыйың, кодагый.
Кызыңны алып киткәндә,
Үпкәләдең, кодагый.

Келчә

Апас районы керәшеннәре туйга алып барыла торган ашамлыklarны **келчә** дип әйтәләр.

— Малай жагынан кыз жагына килә келчә. Ул келчәне акиләләр, утырталар, бөтенесе жыйылгис барына да малай жагындагы келчәне эләшеп бирәләр.

— Кызың үвенә баргач, йегет әнийе силый үзенәң азыклары белән, келчә белән. Келчәләрне кисеп куйалар, силыйлар.

"Тушылай ашаб-эчмәлле булсын, жакшы жәшәргә булсын, икмәк-тыздан айырмасын", — ди.

Келчә кисү: — Кемне сүвәсен, әйтәсен: "Кил, келчәбезне кис әле". Кискән эчен бирнә бирәбез.

Тау ягы (Апас) керәшеннәрендә туйга алып барыла торган келчәләр, ягъни күчтәнәчләр эчендә түбәндәге ашамлыklar була:

Кабарту-калач — ак бодай оныннан пешерелгән күмәч.

— Кыз биргән кеше дүрт кабарту-калач алып килә. Ә мин инде кийәү анасы өчнә генә алып киләм. Келчә итеп шылай алып барган. Бәләш эстенә куйып акилә, килгис кисеп куйалар.

Күпертмә, өтү — кабартма.

— Күпертмәне дүртнә аппарасын туйга. "Парлы кен күрсен", — дип. Иләмле була. Өтү дип тә әйтәләр күпертмәне.

Бәләш, бәләш башлау: — Кодалар акилгән бәләшне уртага куйа. "Натали жиңги, син башлайсың бәләшне", — ди. Бу халык күз

алдында ничек башламаллы энде бөлешне, димен. Бөлеш башладым, бер жаулык бирде миңа.

Каз башлау: — Каз башладым — бирнә бирә. Теләк итә-итә кисеп бетерәм. Тарилкәләргә эләшәбез.

Аргыш көлчәсе

Казан арты. Түбән Кама тирәсе керәшеннәре туй ахырында "аргыш көлчәсе" дип түгәрәк ипине табынга чыгаралар. Туйда аргыш (башлык) булган кеше икмәкне ипи көрәгенә куеп, өстәл тирәли әйләнә һәм кодаларга "көш-көш, багыт житте", — дип әйтеп ипине табынга кисеп куя.

Сары сандугач баласы,
Сайрый-сайрый жирләргә төшәмә,
Безә китәр вакытлар житә,
Аргыш көлчәләрегез пешәмә?
Шыңгыр-шыңгыр килә дугалар,
Әллә китәләр дәме кодалар?
Китмәсләр ийе кодалар,
Көш-көш диеб үк куалар.

Чыгыт

Тау ягы керәшеннәрендә чыгыт — туй, бала туу, күмү йолаларында кулланыла торган, серле, магик көчкә ия дип санала торган ашамлык. Ул калач кебек итеп түгәрәкләп, каплап, мичкә пешерелә торган эремчек. Шундый ук исемдәге ашамлык татар халкының темников, чистай, глазов төркемнәрендә бар, чувашларда ул таварах чакат дип атала. Менә Ырым Тәрбит авылында чыгытны ничек кулланулары турында Васильева Анна Никитичнадан язып алынган мисаллар:

— Чыгыт — калач кебек йоморы, марлыга йабып пичтә пешереп аласын. Бирнә биргәндә дә шаны эләшеп чыгалар. Чыгыт-келчә — самый эләшмәллесе туйда, ул кешегә гүмер буйы туклык жасап тыра.

— ызбадагы бер кешегә калдырмача чыгыт биргән, бай¹ итеп биргән. Келчә бирәбез, келчә ашатабыз, дигән.

— Туйда утырганнан сун, аш ашатканнан сун эләшәләр. Берсе тәлинкә белән тотоп бара, берсе эләшеп бара. Чыгытны кисәләр бай-бай итеп:

"Йакшы торога булсын,
Йакшы гүмер уздырмаллы булсын,

¹ бай — өлеш

"Бала-чагалы булыгыз, исән-сау йәшәмәлле булсын",—дип бирәләр чыгытны.

— Чыгыт белән калачны бирнә биргән багытта жаңгыз кызкатын түгел, парлы кеше өләшә, ирле-катынны кеше өләшә. Ызбада кем бар, барысына да биреп чыккан. Жөкле катын икән, сорап алмаллы, мина тагын бир,—дип. Икенче бирәсен аларга.

Чыгытны ташларга, яки эт-мәчегә бирергә ярамый:

— Чыгытны ашап бетермәлле, ташламылар. Усал кешеләр аны әнчек¹ белән мачыга ташли, әнчек белән мачы кебек көн гүрә әнде, йакшы көн итми. Аны зур бирми. Картлар жоласы әнде. Карабырак торасын әнде, ашап жибәрәме, ашамимы дип күзәтебрәк торалар.

Бер кеше гомерендә өч тапкыр чыгыт башлылар:

— Бала тугис, чукундырып кайткыстан балага чыгыт башлыбыз. Менә мин балага чыгыт башламаган әли, диләр. Син балага чыгыт башлаганмы, бала чирли дә чирли, диләр. Чыгыт башламаган бала чирле була. Өмере озын булсын дип, күршеләрне жийабыз да чыгыт башлыбыз.

Үләнчис менә, кыз киткис тагын бер чыгыт башлыбыз кийәү белән киләгә.

— Үлгистән, пүмилкәдә² чыгыт башлылар, жола үти торган нәстә ул чыгыт — т. я.-крш.

Жана килең салмасы, чумар

Туй көннәрендә яшь килең пешергән чумарны Тау ягы керәшеннәре шулай дип әйтәләр.

— Жана килең салмасын санап жасилар, парлы булсын — т. я.-крш.

Чумар: — Чумары сыңаршар булмасын, диләр. Шаны санап санап табакка тешерә конгырадан³ — т. я.-крш.

Туй эчемлекләре

Сыра — үрдергән арыштан, өйдә әзерләнгән эчемлек. Туй өчен сыра ясау:

— Арышны шүдерәсен⁴, шүдерәсен дә анан аны жиргә кибәргә чыгарасын жәймә жәйеп. Ул тишелә, аны чүмәләгә куйасын, ул ике көн тора. Аннан аны мунчада да киптерәбез. Комнак⁵ салып агач пичкәләрдә йасыйбыз, жүкә агачтан була пичкәсе — т. я.-крш.

¹ әнчек — ана эт

² пүмилкә — <рус. поминки — искә алу.

³ конгыра — жылпуч

⁴ шүдерү — үрдөрү, борынлату

⁵ комнак — колмак

Ширбәт сону. Ширбәт — гарәп теленнән кергән, баллы су дигән сүз. Туй вакытында яшь килең алып кайткан суны ширбәт дип, стаканнарға салып, кунакларға бирәләр.

— Бер көйәнтә су алып кайткачын жәш килең ширбәте дип соналар аны, жәш килең ширбәтенә акча салалар — т. кам.-крш.

Сонучы — туйда кунакларны сыйлаучы.

— Кигәннәрдән бирле кастәрлисең,

Сонучыга берәү тимәсме,—дип жырлыйлар туйда.

Туй ашларына карата тыелган гадәтләр:

— Этләргә ташларға жарамы туй әрбирең. Эт кебек талашып торасың, ди. Башка кайбанга бирсәң дә, эткә бирү жарамы (Зур Тәрбит).

Туй алдыннан кызлар ашы үткәрү:

— Мына кызлар кийәүгә киткәндә тыгган-игәчләре ¹, чачагырулары ² ашка жәртәләр ийе кызларны. Кызлар урамнардаң жырлаб узалар инде (Ташкирмән).

Казан арты керәшеннәрендә туйда аш бирү тәрбите:

— Туйга инде пешерә кабартмасың, андары бәләшләр пешерәләр, ашлар, катыгын ойота, сөзмәсәң жасый инде. Андары бер каз чыгара, каз чыгаргастың ботка, андары ит, кайтып кит, ди (Кибәч).

Тау ягы керәшеннәре сөйләшеннән туй ашлары турында текст:

— Кабарту-калачларны пичтә пешерәбезд. Туй силарға былай булган: бырай калачы, бәрәңгә пәрәмәчә пешергән. Сир сетеннән жасаган чыгыт, капчык жүлөгән, ыйыган сетне капчыкка салган, сувы саркыгис таш белән бастырган. Бик каты булып китә. Булкы кебек әвәлөгән, киндер жаулыкка тергән. Анчак ³ марлы булмаган. Табак белән пичкә утырткан. Ул кирәк булган туйларга. Аны мазар эстенә алып киткәннәр дә кайткыстан эләшеп биргәннәр, имеш, энде келчә биреп жибәрде шаннан. Кажни кешегә эләшкән. Туйсида шырдаң булган энде, балык, майлы чыгыт, жапрак шулпасы ⁴. Тутырмаш ⁵ диләр, канда жарма, суган салалар да тутыралар. Ә шырдаңны ⁶ сарык кишкасына тутыралар энде. Аны кунакка гына куйган. Әйрәнне беләмсен, әйрән чиләгенә салып атлаган аны. Сыра жасамаллы булган энде элеке кыз китәс булса.

¹ тыгган-игәч — туган-тумача

² чачагыру — нәсел-ыру

³ анчак — ул чак

⁴ жапрак шулпасы — кәбестә шулпасы

⁵ тутырмаш — эре мал суйганда канын ярма, суган белән аралаштырып, эчәгегә салып пешерелә

⁶ шырдаң — сарык эчәгесенә ит, ярма салып пешерелә

Туйда кыз елату

Борынгыдан калган йола буенча, кияүгә китәсе кыз туй вакытында елап җырларга тиеш булган. Үзе теләмәгән кешегә бирелгән очракта ул үпкәләү, рәнжү сүзләрен башлап эти-әнисенә җиткерә, туганнары, дуслары белән сабуллаша. Туган йортыннан аерылып, чит-ят кешеләр арасында яшәүнең читенлеген күз алдына китеп, моңлы көй белән җырлый-җырлый елый торган булган. Казан арты керәшеннәрендә "чыңлату", чистай керәшеннәрендә "чеңләтү", тау ягы (подберезье) керәшеннәрендә "әтекәм йылату" җырлары булган, бүгенге көндә исә кыз елату җырларын тау ягы керәшеннәре генә хәтерлиләр. Кыз елату җырлары кыргыз телендә дә **чың айту** дип атала.

— Марҗа атлыйы ул, чеңнәделәр туйда шушы җырлар белән. Беркәнчеген беркәнгән, утыра җәш килен. Кызлар туй җыры җырлый, ә килен чеңней инде уртада, менә болай-болай селкенеп болганып утырды ул — зәй.-крш.

Күпергә җиткән дә, күпәргә җиткәчен чеңнәгән дэдәсенә. Туктат әле атыңны, чеңним әле мин сиңа дигән, аның кийен Микитка дәй катыны чеңнәп күрсәтәдерийе — чст.-крш.

— Кызны чеңниләр, эч кыз утыра, иптәшләре. Кызлар чеңниләр, кыз беркәнчек астында утыра. Чең кийе җырлыйлар кыз җанына утырган кызлар — чст.-крш.

Башламам да дигән кибәнең

Башлыйсыңмый, әтекәй.

Ташламам да дигән бәбекәң

Ташлыйсыңмый, әтекәй.

Киҗеле ди чаршау кымач бау

Кыр дисәң дә кырмам, җиңгәчәй.

Инде генә китеп барам

Тыр дисәң дә тырмам, җиңгәчәй.

Ишегалдына казлар керсә

Куwasың да килер, әнекей.

Минем кевек кызны күрсәң

Җыласың да килер, әнекей

— Бер кызны кийәүгә биргәннәр дә чеңнәтергә утыртканнар өстәл башына кертәп. Монон атасы шул җылны үлгән буган, ин башта атасына җырларга туры килгән инде моноң:

Күке кайа кычкыра ди,

Зират киртәсе уртасында.

Зират киртәсе уртасында,

Дүрт такта эчендә,

Ак киндере битендә.

Кәлтә булып кисеп чык,

Күбәләк булып очоп кил.

Тәрәз төбенә килеп утыр,
Минем тавышымны эшитеб утыр—

т. кам.-крш.

— Мине ырлап алдылар, чыланга алып керделәр. Кемне сагынып¹ жырлисын, радн'агызда² кемнәр бар, диләр. Мәтәм Симун дад'у³ белән жиңги дим, аларны сагынып жырладым. Мин әтекәм жылап килгән.

— Әлекечә әтекәмнәр жылатканнар, тастарлар сарындырганнар. Менә минн ан'н'уны ырлап килгәннәр, әтекәм жырлап килгән:

Туган гына әтәвем, туган гына әнәвем,
Жиде бала эчендә, йат күренгән мин булдым.
Әней, иртә торорсын, тайанырсын киртәгә,
Тайанырсын киртәгә, мин булмамын иртәгә.
Ак кийәрсен әнекәм, күк кийәрсен әнекәм,
Киткән тешем уңмаса, син күвәрсен әнекем
Гелдер-гелдер күгәрчен, такта буйы чапкали,
Такта буйы чапкали, ике канатын шарт суга.
Туган гына ан'н'уым, мин киткәнне ишеткис,
Урам буйы чапкали, урам буйы чапкали,
Ике кулын шарт суга.

Дад'усына жырлый:

Алпавыттай дадувым, ди,
Ай ишегем, ишегем, ишек ачар кешидем,
Асрай белгән кешегә асу⁴ итәр кешидем.

Бикәдер лә тичу, бикәдер лә тичу,

Түрәдерлә дәдувым, түрәдерлә дәдувым.

Бик кадерле жиңгәйем, бик кадерле тичу,
Түрәдерлә дәдувым, түрәдерлә дәдувым.

Жиңгәй генә каччи, жиңгәй генә каччи,

Иртә дә жөгереп килә идем, кич тә жөгереп килә идем.

Әни мендәре мамык мендәр, куйма жиңги утырмыйым,
Әти жырты урыс капка, ачма дәду чыкмыйым.

— Иптәш кызы белән жәнәшәр⁵ утырган, жырлый тиндәшенә:

¹ сагынып — искә алып, багышлап

² радн'а (<рус. родня) — туган-тумача

³ дад'у — дэдәй, абый

⁴ асу — файда. Бу сүз борынгы кыпчак телләренә караган язма истәлекләрдә һәм башка телләрдә дә бар. Мәсәлән: карачай-балкар, төрек телләрендә — асыу, монгол телендә ашик — файда, керем сүзләре мәгънәсендә кулланыла. Шунысы кызыклы, бу сүз касыйм татарларында да туйда кыз елату жырларында гына сакланып калган:

Ишек төбем ак балчык,
басма, әнекәйем, тайарсың.
Асу итми балаң китә,
Шунда, әнекәйем, айрсың

⁵ жәнәшәр — янәшә

Ах, тиндәшем, тиндәшем,
Кочак-кочак көпшәне
Икәү утырып ашидек,
Авыр-авыр сүзләрне икәү утырып сүлидек.
Тиндәш кенә Анута,
Икәү жергән сукмакка
Жәшел үлән чыгарма.
Икәү сүләшкән сүзләрне
Жиде жатка чыгарма.

Ишек алды ак бәрән, бар да әбәт сырилар,
ызба тулы тиндәшләр, бар да күздән карилар.
Ах, тиндәшләр, тиндәшләр, жылай белми димәгез,
Сүләп-сүләп келмәгез, сезгә дә килер бу эшләр.
И бак кезге, бак көзге, багар багыт житте лә,
Тиндәшләрем, дусларым, айырылыр багыт житте лә.

Үлгән туганнарына, аларны сагынып жырлый:

Алтын чиркәү жанадыр, алтыннары тамадыр,
Алтын кебек туганнарым жир астында жатадыр.
Жылан кебек шуып чык, чыпчык кебек очып чык.

Жиде жатка китәстән куркып жылый:

Өтекәмнең капкасы, капкас төбөндә бакчасы,
Бакчасында жиләклек. Кергәндә дә эзәйдем,
Чыкканда да эзәйдем.
Жиде жатның капкасы, капкас төбөндә бакчасы,
Бакчасында кискәлек, кискәлектә жыланнык,
Кергәндә дә чашкырыр, чыкканда да чашкырыр.

— Дәдәсе зур капкасын ачып жибәрә, чыгалар күрше жыртка
алып кереп жырлаталар. Аннан ары барас жыртка апкитәләр.
Берсе бер дә жаратмаган:

Әнчек кебек туйым бар, бүкән кебек ирем бар,
Бүкән кебек ир жаратмыйм, торырга тырмыш булмасын,—
дип жырлады, бөтен кеше жылады.

Айаз кендә жангыр жауса, Үрик (Арина) жылый дийегез,
Кирмән жактан жил килсә, Үрикне ырышалар дийегез.
Ике панар, эч панар, панар сайын ут жанар,
Мыннан жакшы күрмәсәм, керпек сайын жәш тамар.
Ырымныкы жылгасын ывак ташлы диләр лә,
Ырымныкы кешесен ывак сүзле диләр лә.
Бәзрик кенә жылгадан, сикереп китеп булмады,
Ырымныкы кешесеннән качып котылып булмады.
Ан'н'у мине нык таптың, ат'т'у мине ник саттың?
Мине сатып ни алдың? Жәнчек тулы мал

алдың, жеңчек тулы мал алдың да чыршыдан
келәт алдың.

Чыршылы келәт эченә аркылы киштә куйарсың,
Аркылы киштә өстенә сандугач килеп сайрасын.

Сандугач тавышы булырмы?

Кызың тавышы булырмы?

Кызны апчыгалар казыр, капка ачкан чагында тагы жыр-
лый:

Тиндәш кенә алашам, мине тартып килгәндә

Комнактан жиңел булдыммы?

Мине ташлап китәсең,

Таштан авыр булдыммы?

Ах, алашам, алашам, тартып килден, тартып кит,
Таштан авыр мин булдым, комнактан жиңел син булдын.
— Алаша кайсы айагын алдан басар икән дип карап тыра-
лар:

Ах, алашам, алашам, минем кәйлек¹ күрәс булса,
Сул айагың алдан бас.

Ах, алашам, алашам, минем жакшы күрәс булса,
Ун айагың алдан бас, ди.

Тау итү

Тау итү жырлары — туй мәҗлесенең ахырында жырлана тор-
ган жырлар. Кунаклар жыр белән хужаларның ашларын мак-
тыйлар, жыр белән рәхмәт әйтәләр.

— Ашаганга тау итү була, өстәлдән кузгалган чакта айаг өсте
тороп тау итә жырлап:

Карурманның эчләрендә

Карагайдан бура бурадым.

Бүген күргән төшләремне

Сезне күрерләргә йурадым.

Ишег алдым түгәрәк,

Жангыр жава сибәләп,

Ашадык-эчтек, көрмәт күрдек,

Тау итийек чибәрләп—нгб.-крш.

Тау ат'у — мишәр диалекты сөйләшләрендә дә шул ук мәгънәдә
кулланыла. Мәсәлән, Ләмбрә төбәгендә борынгы туй жырларын-
да:

¹ кәйлек — начарлык, авырлык

Йорт уртасында кийыгыз,
Тарта-тарта беләгем талдырдым.
Күб эшегезне эшләдем,
Тау атергә ишмәдем

Тау бирешү кузн., м.-кар. сөйләшләрәндә: туйда бер-берсенә
жырлап кывас бирешү.

— Мин бирәм сиңа кывас йырлап, син йырлап каршы ала-
сын. Ул була тау итү. Йыр белән кире кайтара, ыртли¹ да бирә.
Берсе йырлап бирә, йырлап бирә, йырлап ала:

Агиделдән су аламын,
Ник алмадым инештән.
Тавыңны йырлап аламын,
Син кадерле фирештәм — кузн.

Мордва-каратай сөйләшәндә:

— Бер ыстакан белән эләшәләр сыраны. Ул эчә дә "тау сана",
ди. Тау сана, дигәч, "зак гумерле бул", ди; зак гумер сана, ди.

Тау итәргә чыгу тмн. яшь килән белән кияүнең туй кунакла-
ры янына чыгып күренүләре, кунаклар алар хөрмәтенә сыра
эчәләр.

— Тау итәргә чыгалар туй вахытында кыз белән йөгет. Уртага
чыгып әләндерәләр, силап алалар. Тау иткәндә чыгалар малай
йагыннан кардәшләре, килән белән кийәүнең тавын эчәләр.

Тау итүчеләр баст. туй вакытында кызга киңәш биреп, аның
күңелен күреп йөрүчеләр.

— Шунди әбиләр бар иде, сүләмә оста, жырлама оста. Бәхет-
ле, парлы кешеләрне куйа тау итәргә. Киләнгә әйтә тау иткәндә:
"Бәхетле бул, ырызлыклы бул", ди, "уллы-кызлы, үпмәк-тозлы
бул",—ди.

Тау сүзе татар теленә минзәлә сөйләшәндә дә бар: "Авыз
итсәң — тау ит. Чуваш телендә тав, удмурт, бисермәндә тау —
рәхмәт дигән сүз (Егоров, 1964, 289). Тикшерүче галимнәр бу
сүзгә борынгы кыпчак телләрендә булган дип табалар (Ахметья-
нов, 1981, 92), мәсәлән, караим телендә табу — рәхмәт дигән сүз.
Борынгы кыпчак теле диалектларыннан бу сүз Төньяк Кавказ
телләренә дә кергән. Ногай телендә тав кеше-хезмәт күрсәтүче.
Димәк, жирле сөйләшләрдә, йолаларда сакланып калган тау, тау
итү сүзләре борынгы төрки телдә кулланылган, ә соңга таба ул
гарәп теленнән кергән рәхмәт әйтү сүзгә белән алмаштырылган.

Туйдан соңгы йолалар. Яшь киләнгә су юлы күрсәтү

Татар халкының башка төркемнәрендәгә кебек, керәшеннәрдә
дә борынгыдан килгән матур йолаларның берсе — **яшь киләнгә
су юлы күрсәтү** әле бүгенгә көндә дә сакланып килә.

— Жәш киленне тишмәгә суга төшкәндә печкәчәме озата төшә. Бөтен урам белән карарга чыгарлар ыйы жәш киленне. "Кайа, күзе сукурмы әллә, аягы аксакмы әллә?" — дийешәләр, ойалып торасың инде перәме. Печкәчәмгә алжапкыч бирде су жулы күрсәткән өчен — каз. ар.-крш.

Су жулы ачтыру (т. я.-крш.) — яшь киленгә су юлы күрсәтүне Апас керәшеннәре шулай әйтәләр. Суга барганда яшь киленне киәүнең сеңлесе (аны чибәр кыз, сары кыз дип әйтәләр) озата бара.

— **Су жулы ачтырабыз**, диләр, мине очтырдылар. "Син онытканмы энде аны, чибәр кыз?" И-и, Наталины су жулы ачтырыга алып китәбез, кайа суыгызыз". Күвәндә белән бидерә бирделәр дә алып киттеләр мине. Элек жиңги чыккан, күвәндә асып барам. "Жә, жана килен, сәләменне бир әле, миңа", — ди. Өч мәртәбә баш ордым, карт кешегә сәләм бирдем. Картлар чыгып ук торалар ыйы су жулы ачкан кешегә. Бар да итәкләр тотоп торалар. Туганнары да бара сәләм алырга, жиңги, бийагай бара, чибәр кыз, сары кыз бара.

— Жана килен суга бара гийәндә белән. Сәләм алучылар була, кызлар сәләм алырга баралар. Бидерәне төртөп түндерәләр киленнәр, жәш кызлар сәләм алып торалар. Сун энде бидерәне тутырып аласын да, шулай итеп сүләшеп-сүләшеп кайтып китәсен. Шанда барган кызлар баш ырып тыралар, сәләм алып.

"Су нинди чичта, шун кебек матур тырмыш булсын, ызын гүмер булсын".

"Чәй утыртыгыз, су кебек тулы булма кушсын", — диләр.

— Су жулын, күзләү жулын сар(ы) кыз күрсәтә. Миңа да сар(ы) кыз күрсәтти.

Бала туу белән бәйле йолалар

Олан әбисе (т. я.-крш.) — кендек әби.

— Олан әбисен йәшәп китерә. Олан әбисе баланы жува. Түр башында утырталар олан әбисен.

Олан әбисенәң вазифалары:

— Олан әбисе кендек кисә, баланы жува. Кендекне кибезеп, ак киндергә чорнап куйалар. Оланның эче ачыртса, шаны чәйкаб эчергән — т. я.-крш.

— Олан әбисе баланы мунчада йува, чабындыра:

Әби-бабай мунчасы
Жан тынычы бирсен,
Көн тынычы бирсен,
Жапрак кебек жарпайсын,
Комнак кебек кабарсын,
Борчак кебек тәгәрәп жөрсен,
Куйан кебек сикереп жөрсен.

Кирелгистән киртә буйы,
Сузылгистан су буйы булсын,
Кайын ничек таза булып үсә, шылай
Үссен, дип чәпәли, ләп-ләп чаба.
Айу кебек батыр бул,
Куйан кебек җитез бул,
Бүре кебек усал бул,
Кайын кебек җарпай,
Чәчәк кебек кабар, — дип чаба — т. я.-крш.

Бәби боткасы, бәби туйы — бала туу хөрмәтенә үткәрелә торган мәҗлесләр: — Аш-быткалар пешереп барганнар бәби туйына, бәби боткасына. Бәби туйына олан әбисен дәшкән, түр башына утырткан — т. я.-крш.

Кечтинә — Казан арты, Түбән Кама тирәсе керәшеннәре бәби туйын шулай дип атыйлар.

— Кечтинәдә калык күп зыйыла, бүләкләр китерәләр. Кечтинә — бәби туйы була. Кум-кумалар булып ыру-тамыр килгән. Казыр бик зурлыйлар бит инде. Жырлыйлар ыйы, багытлы булсын балалар дип. — каз. ар.-крш. (Кибәч).

— Кечтинәгә шул бирнә белән киләләр, элгәре басма салган кечтей генә (Ишәле).

Бәбей майы ашау — нагайбәк керәшеннәрендә:

— Хәрәндәш — ыруы, күрешеләре килә бәбейне котларга, аш пешерә, ботка пешерә. Кем күлмәк, кем калпак сала. Бәбей майы ашадык әле дип сүлейләр.

Баланы чукундыру йоласын үтәгәндә катнашкан кешеләр:

Урсәни, үрсәти, урсай, урсанай — урыс әни, урыс әти (каз. ар., т. кам.-крш.): — Урсанайларның капкасыннан кергәчен җыгылган мин (Кылбагыш). Шул ук мәгънәдә Бакалы районы керәшеннәрендә йәш әни, җәш инә, йәш әти, җәш ата; нагайбәкләрдә: җәшей, җәш өней, җәш инә, җәш әтей; Балтач районы керәшеннәрендә: ызур өней, ызур әтей; әтей агай, өней тутей — Мамадыш р-ны Кр. Пакшин авылы керәшеннәрендә; Тау ягы керәшеннәрендә: крусан'н'у, крусат'т'у, куман'н'у, кумат'т'у: — Мин куман'н'у булдым, чукундырас диләр, канушника киттем дә ат җигеп кат'т'ым (ырым Тәрбит). Чаг. удмурт телендә шул ук мәгънәдә: кирос дядя 'крестный отец' 'кироснәнә' 'крестная мать'.

— Бала тыугачын бер атна арасыннан, ун көннәнме чукундырырлар ыйы. Баланы чиркәүгә чукундырырга алып баралар, бер чиләк белән сыу алалар. Зур казан булыр ыйы, шул казанга сыу салырлар ыйы. Чиркәүдә иман укып, баланың өстенә сыу койоп алгачын, җәш атаның кулына җурганны җәйеп торорлар ыйы, китереп салырлар ыйы баланы. Алар җәш инә, җәш ата булып калыр ыйы — нгб.-крш.

Кум, кума — баланың үз әти-әниләре һәм чукундырган "әти-әниләр" нең бер-берсенә эндәшү сүзләре: — Ибан үзенә кумы Бәчкә

белән сүз көрәштерә (Әлбәдән). Югарыда күрсәтелгән сүзләр рус сүзләре һәм алар христиан дине йолалары белән кабул ителгәннәр.

Бишек, сиртмә. Тау ягы керәшеннәрендә **сикертмә**:

— Миләш агачын алкага элөп куйганнар шалай, ул сәленеп тора, миләш агачы сынми ул.

Сикертмәсе миләштер,

Жөгетләргә иләштер,

— дип әйтөп селкетә иделәр. Миләш сынми ул, жомшаг ул.

Сатукай, Сатый, Сатыбал — бер гаиләдә балалар тормага, үлөп барса, аны икенче кешегә "сатып" бирәләр. Ул бала әлегә гаиләдә калса да, фәлән кешенәң баласы дип йөртөлә. Явыз рухларны алдау өчен башкарыла торган һәм Сатый, Сатукай, Сатылмыш исемнәре белән бәйлә бу йола бик борынгыдан килгән, чөнки әлегә исемнәр кабер ташлары язмаларында да чагылган (Юсупов, 1960, 107).

— Боларның биш балалары буган, бишесе дә үлгән. Бу туган, тагын үләр дип курыкканнар. Әбисе мөржәдән кычкырган, икенчесе баланы күтәрөп тәрәздән кычкырган "Сатам, аламсыз?" — дигән, өч тапкыр кычкырган. "Алабыз, — дигән, какы ничә сум? — дигән. Биш сум гына сорыйбыз, күп сорамайбыз, дигән. Мәнә кәзер сиксәннән артып килә торган карт инде шул Сатый, исемен Сатый куйганнар (Мөләкәс).

Үлгән кешенә күмү һәм искә алу йолалары

Керәшеннәргә күмү йолалары һәм йола сүзләрендә бик күп борынгылыклар саклана. Христиан дине йолалары буенча күмәләр дә, борынгыдан, мәжүсилек чорларынан ук калган һәртөрле ышанулар, ырымнар, йола ашлары һ. б. олы кешеләр әле бүгенгә көндә дә хәтерлиләр, сөйләп күрсәтәләр һәм шул йолаларны то-тарга тырышалар.

Күмәргә әзерләү һәм күмү

Гыруп (<рус.) — гроб. Керәшен сөйләшләрендә күбрәк табут (<гар.) сүзгә кулланыла, аны Тау ягы керәшеннәргә **тубык** дип тә әйтәләр: — Тубыкка кайын милләгә жәйәләр, чабыр үләме белән мөндәр жүлөп салалар.

Такта чабучы (каз. ар.-крш.) — табут ясаучы кеше: — Кыркысына такта чабучыны да чакыралар инде (Кылыччы).

Гүр аузы ачучы (чст.-крш.) — кабер башлаучы. — Гүр аузы ачу-чыны чакырабыз жыллыг ашка.

Үлгән кешенә юарга су алып кайту:

— Жүварга су алырга киткәндә таба тимере¹ тотоп төшәсен, өч кеше китәләр су алырга, икәү генә булса таба тимере алып китәләр.

¹ таба тимере — табагач

— Үлгән кешегә суны өстенә киндер жабалар да апкайталар. Су өстенә жапканын кулына чорнап, шуны белән жуwalар үлекне (т. я.-крш.).

Үле тегәржебе: — Жәпне су уңгайына круслап куйалар да шаннан су алалар үлене жуварга, агым судан алалар да шаны белән жуwalар, ырымчаклары бар, әwәлгеләрдән калган. Балалар белмәсә, картлар эрәтә.

— Өч бөртектә тегәржепне су алгис, киндер жапкис, киндер өстенә дә куйып акайталар. Жәртка ничә кеше килә, барына да шул тегәржепне өләшәләр (т.я.-крш.— Мәлки).

— Бүз белән төреп, тегәржеп белән ураган тәбикмәк була. Үле апчыкканда кем алдан очорый, шунар бирәләр (Сәwәләй).

— **Үле тегәржебе — ырымчаклы:**

— Бер кешенәң әйбере жугалса, шул тегәржепне өстәл аягына бәйләп куйа. Урлаган кешенәң аягы-кулы бәйләнә, акилә лә куйа ырлаган әйберен. Аны өч тапкыр кирегә түнәп-түнәп бәйлиләр ди өстәл аягына. Әче поша ди урлаган кешенәң. "Үле тегәржебе китереп бәйләдем дә китереп мендәр астына куйган", — ди урлаган әйберен (т.я.-крш.).

Нагайбәкләрдә үлгән кешенә юу һәм озату:

— Кеше үлгәчен аны жыwalар, әйбәтләп, астына жалгаш салалар. Аны кийендерә, чәчләрен кыркалар. Катын кеше буса чәчләрен тарыйлар. Кәбер киче саклыйлар өч көн, түшәк-жастык саклыйлар. Кичен үле жырувы жырлашалар.

— Кайын жапырагы салалар гырупка. Мин күргәнәм жүк, син күрсән әллә күргәндерсен.

— Кыруг сызалар балта белән, гырупны өч тапкыр әйләнәләр.

— Кояш чыгышына балтаны ыргыталар.

— Тавык сикертү була. Тере тавыкны жангыз гына торган бер житем әбигә бирәләр.

— Үле чыгып киткәч урынын жәйеп куйалар, жаулык йабалар мендәргә, пешеренәләр. Сөйәк чыгып киттисә ипи-тозларны бирәләр, онын бирәләр, тозын урынына куйалар.

— Ботка пешерәләр, муча керәләр күмгәч. Мунчадан чыгалар да ашарга утыралар. Коймак пешереп утырталар, май исе чыгаралар. Аны бирәсен хәйер итеп кыйаш чыкканчы.

Аннары тийәберсенен узгарганда ашын бирә, тугызын узгаралар, жылын узгаралар, ашын бирәләр.

— Кырыгында әйберләрен өләшәләр жыуган кешегә, сыу салганга, сөйәген тотканга. Жыуган кешегә ойок башы, тапычкы бирәләр. Кырыгында сарык суйалар, корман суйган күк.

Кипен (гар, кәфен) — кәфен.

Кипеннек — кәфенлек.

Зират, мазар, мазар өсте (т.я.-крш.), **саwапый** (сирәк очракта Түбән Кама тирәсе керәшеннәре сөйләшәндә), **үлеләр өсте** (чст.-крш.).

— Мазар эстенә баралар чимектә, мына мында жырак тегел— т.я.-крш.

— Түгемдә пируклар пешереп үлеләр эстенә баралар (Бахта).

Баш казыгы (т. я.-крш.)—кабергә утыртыла торган агач.—Баш казыгына селге илтөп бәйлиләр.

Зиратта сөлге өлөшү:

— Сөлгене кыруска элөп баралар мазар эскә. Ул сөлгене күтәрөп барган кешеләргә бирәләр, ул бик файдалы дип, тамуг утын сөлкөп сүндөрә ди, шуңа бирәләр аны — т. я.-крш.

Батышкы күвесен, иман күвесен жырлау:

— Үлгән кешене алып чыгып киткөчө батышкы күвесен жырли, уки. Мазар өстенә жырлап бара барып житкөчүк—т.я.-крш.

— Үлгән кешене алып чыккан урынга тимер ташлап куйалар, тәртөшкәме¹ ташли — т. я.-крш.

Күмгән көнне өстәлгә ашлар кую һәм мунча ягу:

— Үлене алып чыкканча өстәл өстө тулук була, күмөп кайтучыларга бичтә ашлар пешерөп торалар.

— Мунча жагалар үлене күмгәчтән, бар да күмөп кайткачтан мунча керә. Бөтен үлгән кешеләр жууына, диләр.

— Бийанам сүләде, суга барам ди, ырым сууына, ди. Мунча керөп чыктылар, ди. Капкадан мунчага кадәр халык күрдем, ди. Күзенә күрөнгән монарга.

Күмөп кайтканнан соң өйгә керү:

— ызбага кергәндә бер пүлән булса да утып тотоп керә. Тыпыртап керәләр: "и, әрәм туйга килдек, әрәм туйга килдек".

Урын саклау

Урын саклау (чст.-крш.) — кешене күмөп кайткач, аның яткан урыны янында төн утырып чыгу. Бу көнне махсус озын көйләр жырлап утыралар, ул **"ахирәт бәйете"** дип атала:

Ахирәт хәлен белмәдем,
Монда килерем димәдем.
Монда килерем димәдем,
Бер хәйер дә бирмәдем...

(Югары Кондрата)

Үлгән кеше яткан урын-жирне жыөп куймыйлар, янында бистәре (сөлгесе) элөп куела:— Кырык кенгә чикле бистәр эленөп тора карават занында, кырык кенгә чикле кат'ып йөри, диләр (Сәвәләй).

Башкортстанның Шаран районы Базгыя авылы керәшеннәре, үлгән кешене озаткач, аның урыны янында һәм искә алу (поминки) вакытында сагышлы көйләр жырлап утыруны **"жылап-сык-**

¹ тәртөшкә — кисәү агачы

тау" дип әйтәләр. Сыктау сүзе елау мәгънәсендә нагайбәк керәшен-нәре, Пермь татарлары һәм мишәр диалекты сөйләшләрәндә дә кулланыла (ТТДС, 379). Борынгы төркиләргә караган язмаларда сыгыт, сыгытчы сүzlәре теркәлгән (Малов, 1951, 36, 43), Ибн-Фадлан шундый ук йоланың борынгы болгарларда да булуын турында язып калдырган (Путешествие, 1939, 77).

— Мына урын саклаганда Маржа¹ урсанай² жырлады мыны:

Әйдәгез лә, туганайлар, ай сунарга,
Төлке аякайлары ла тунарга.
Урыннары жәйгән, кийеме калган,
Туганайлар кайтмый ла кунарга.
Кара да кара күренәдер,
Кара карлуганнарның да кувагы.
Караңгылар дийеп килми калма,
Сез караңгы төннәрнең лә кунагы.
Тирәзә төбемдә тук чикләшек,
Ашыйсым ла килми лә туксынам,
Өйләргә дә кереп, тышка чыгып,
Шул туганайымны ла йуксынам.
Килепләр дә кердем өйемә,
Кара бүрекәйләре лә чөйдә жүк.
Безнен туганайны сорасагыз,
Очтомакка киткән, өйдә жүк.

Үлгән кешене искә алу, йола ашлары пешерү

Пумилка (<рус. поминки). Сагыну — үлгән кешене искә алу мәжлесе үткәрү.

Өч көне: — Өч көнә кимак пешереп сагынып ашилар, үлгән мәндәләргә туклык булсын, диләр — т. я.-крш.

Жиде көне: — Жиде көнәндә табисе чыгарып кимак пешерә, үлене сагынып ашилар, туклык булсын, ди — т. я.-крш.

Тугыз көне, йегерме көне, кырык көне.

— Кырыгына кырык күмәч пешерәбез, койаш чыкканчы хәйерен бирәсен, тугисын да коймак пешереп хәйерен кертәсен. Табакка саласын кырык күмәчне, түлкә парлы салмыйлар, парсыз салалар — каз. ар.крш.

— Тегәлсез кендә уздыралар кырыгын, барын да чакыралар. Ашлар гатаулибыз, тастымал бирәбез — т. я.-крш.

— Ак сарык суйабыз кыркысына, алай карадан суймыйбыз инде. Бикәчтән суйабыз. Аш пешерәбез дә аш пешкәчен зиратка менәбез чакырырга — т.кам.-крш.

¹ Маржа — Мария

² урсанай <урыс анай, баланы чукундыру йоласын башкарган кеше

Гердә — кырыгына пешерелә торган йола ашы, вак күмәч:

— Кыркысына кырык гердә әвәлиләр, жәйләү-жәйләү кәдәре була ул. Кырыгына ничә кеше килә, тәлинкәгә саласың инде (Владимир).

Гердә сүзе шул ук мәгънәдә Татарстанның тау ягы сөйләшләр-рендә, Казан артының лаеш сөйләш-рендә (хәргә бирелә торган вак күмәч) билгеле. Бу сүз башка төрки телләрдә дә бар. Мәсәлән, уйгур телендә гирдә—вак күмәч, гош гирдә — итле бәләш, карим телендә гирдә — катлы бәләш.

Табикмәк, тәбикмәк — ул үлгән кешене искә алу мәжлесендә һәрвакыт пешерелергә тиеш — каз.ар., т.кам.-крш.

— Табикмәк саласың табага үлеләр өчен ди-ди, туклыкта жөрөгез, зыйан-заурәт жибәrmәгез, ди-ди.

— Тәбикмәкне ак төйенчек итеп тегәржеп белән бәйләп, үлене өйдән чыгарганда кем ин алдан очрый, шул кешегә бирәләр (Сәвәләй).

— Кеше үлә инде. Өчләре, тугызы, кыркысын үткәрәләр. Та-бикмәг атап изәләр, ипей изәләр, табисе чыгаралар. Гердә диләр инде. Кырык берне дә әвәлиләр, жегерме берне дә—т.кам.-крш.

Үлене искә алу, жанын чакыру:

— Өчендә, жидесендә капкадан чыгып өч тапкыр кычкыра-баз: Безнең кат'ка ашарга-эчәргә кат'! — дибез— т.я.-крш.

— Пумилкәсендә, кырк кенендә мазар эстенә барып дәшмәлле, иртүк тороп өчәүләп барып дәшмәлле. "Әдә, кырк көнең беген", — дип мендәр белән китәләр зиратка да мендәр белән кат'алар — т.я.-крш.

— Мендәрне алып кат'алар да эстәл пычмагына куйалар, мендәр өстенә утырып тора диләр энде аны — т.я.-крш.

— Ат жигеп зиратка баралар, әйдә кайт, без сине сагынабыз беген, ди. Анда мендәр куйа ат эстенә, мазарга бара да әйтә, әйдә утыр, кайт безен белә. Мазарда шәм жандыралар, сагынып түгәләр — т.я.-крш.

— Кайтты энде диләр, мендәрне кычаклап керәләр дә, күтәрәп пычмакка куйалар. Бер кашык куйа, бер савыт куйа. Сыра эчә, "Микаилгә туклык булсын", — дип. Ашап эчәләр. Сагыналар да энде, әйдә, илтеп куйабыз сине ди, китәләр. Мендәрне күтәрә ылауга куйалар, илтеп куйалар мазар эскә — т.я.-крш.

— Жылында да шулай уздыралар. Ишәктән чыгалар да: Ми-каил, кайт, беген сине сагынып ашибыз, — диләр. Керәбез, аши-быз, эчәбез. Ашамлыкларны савытка салабыз да чыгарып кеше йөрмәгән жиргә салабыз. Менә, үлгән мөндәләр, шуны ашаб-эчеп китегез, диләр, икенче безне аптыратып жөрмәгез, үзегез жул белән үзегез жөрегез, — диләр — т.я.-крш.

Урнаштыру — үленең "жанын озату":

— Озатканда мендәр белән, ат белән озаталар, урнаштыру, диләр—т.я.-крш.

Берәр кат ашны чыгарып бетерәләр инде. Ашны чыгарганнан сун аннары сэгат житә озатырга дисең дә, барың да кузгалып чыгасың. Урындыкка мендәр куйасың да ашшаулык жәйәсең. Шунда табикмәк куйасаң, балыгын да куйасың, күкәйен дә. "Затабыз инде, затабыз", дип кемнең чыгасы килә, шунда затырга чыга. Бар да килеп-килеп авыз итәләр. "Шул кеше туклыкта жөрсөн, очтомаг¹ ашлары булсын",— ди. Аннары капканы ачасың да койаш чыгышына карап озатып каласың артыннан, "бакилләп кит",— дип. Керәләр дә җырлап утыралар:

Кимә генә кимә керләр дә җудым
Кибәр генә дидем лә кипмәде.
Кайтыр гына ди-ди көткәннәр ийем
Кайтыр гына җирләргә китмәде (Сәвәләй ав.)

Зиратта үткәрелә торган йолалар һәм йола сүзләре:

— Калач, чыгыт алып баралар мазар эскә, шәм җандыралар, түгеп куйалар.

"Син каласын энде, җакшы урында бул, безгә дә җакшылык, җинеллек биреп тор, ди, чыгып китәләр. Кайтып керәләр дә: "Менә, Микаил келчә² биреп җибәрде сезгә",— ди. Келчәсен турам-турам биреп җериләр. Мазардан кайтучылар: "Әрәм туйдан кайттык, әрәм туйдан кайттык",— дип, җырлилар, бийи-бийи келчәләрне эләшәләр — т. я.-крш.

— Мазар эстә эч шәм җандыралар, салам, җымычка җындырып алалар, ул үлгән кешегә җактылык биреп тора, диләр энде.

Тәберсен, тийәберсен

Бу сүзләр керәшеннәрдә ашау вакытында, ризыклар янында келәү итү йоласын башкарганда әйтелә. Борынгы төрки халыкларның тәңрегә, күк алласына ышану чорларыннан ук калган сүз (Магомедов, 1983, 155), фонетик яктан берникадәр үзенчәлекле булып, безнең көннәргә кадәр килеп җиткән дип уйларга нигез бар (ДТС, 544; Фасеев, 1978, 128): Тәберсен — тәңре бирсен.

Тәберсе итү — үлгән кешене искә алу көннәрендә ашау ризыклары янында келәү итү.

— Урындыкка мендәр куйып, табакны куйып, табакка гердә салып, тәберсе итәргә чыгалар ыйы — т. кам.-крш.

Тәберсенгә бару, тәберсен итү (нгб.-крш.) үлгән кешене искә алу мәҗлесенә бару һәм келәү итү.

¹ очтомаг — оҗмах

² келчә — күчтәнәч

— Тийәберсенгә барырга әйтәбез хәрендәш-ыруга. Ипәй салабыз, әзерләнәбез. Шуннан табакны жасыйбыз үзебезчә, тейгән кеше¹ үлдисә табак аппарыга кирәк. Анда жаулык аппаратабызмы, бистәр аппаратабызмы хәйер бирергә. Теге кешегә барып житәбез дә табакларны өстәлгә бич утыртабыз шушылай. Утырабыз да калык жыйылгынчы табак жасарга кирәк дип. Мына мынсы — жан табагы, мынсы — уша башы, мынсы — картлар табагы. Әч табакка шул табаклардан табак жасыйбыз. Каждыйына бүлөп-бүлөп саласын. Бу табакны утыртабыз уша башына, бу табакны утыртабыз өстәлгә, жан табагын утыртабыз жан чыккан жиргә. Хужайын үзе кемгә бирергә тиеш. Бич йөрөп тәберсен итәбез. "Тисен", — дисен инде, — "бусын, ашлы-сыwлы бусын", — дисен. Без шунар атаб итәбез. "Ашлы-сыwлы бусын, кодай ризыклы итсен", — дисен инде теге йактан. Теге оло табакны биргән кешегә тагын китәбез чәй эчәргә. "Әйдәгез безгә, табактан тәберсен итәргә", — дип. Кажныйы утыртып куйа өстәлгә. Бездә узгыралар икән тәберсен, минем инәмә алар табак жасый. "Ә мынсы картларга, элекке үлгән кәрендәш-ыруга, ә ансы инде исемсез, житем балаларга апаталар инде. Атадан-инәдән калган жола бугачын инде. Жыйылышып утырып тәберсен әйтәбез.

Затыбызга-зәwеребезгә,
Затсыз—зәwерсезләргә,
Йомаг ашлары бусын,
Очтомаг ашлары бусын,
Караңгы гүре йакты бусын,
Авыр тупырагы йеңел бусын,
Бер кодай, бер тәңре өчен,
Олы-карылар өчен,

Инәсе-атасы өчен дип килгән кешеләрнең барысына да йаулык йабасын.

Тәберсен итә беләбезме инде, белмибез. Кәрендәш-ырыу, асыл-күрше жыйа, жыйыштыра, кем киләсе килә, килә бар да. Үзенең күңелендә бар кеше килә бар ди. Күтәргән кешеләргә бистәrlәр бирәләр.

Тәберсен көне (нғб.-крш.) — искә алу көне.

— Тәберсен көнендә мичкә жагасын, коймакны тугисын, күзикмәк басасын, жәйәсен, пешеренәсен, шуларны кигән табакларга бүлөп-бүлөп саласын.

Гүр тәберсене

Гүр тәберсене (нғб.-крш.) — зиратта, үлгән кешенең кабере өстендә ашау әйберләре (йомырка, ипи һ. б.) куеп, аны искә алу:

¹ тейгән кеше — туган тиешле кеше

— Кәбер сайын тәберсе итеп жөрибез зиратта, гүр тәберсене була.

— Пешеренәсен, ипекәйенне аласын, тийәберсен итәбез. Гүр өстенә жыйылып гүр тәберсене итәсен.

Очтомаг ашлары бусын,
Тамаклары тукланып жатсын,
Күңелләре хушланып жатсын,
Караңгы гүрең йакты булсын,
Танауларына исләре керсен,
Авызларына тәмнәре керсен,
Барысының да жомаг ашлары бусын,—

дисен. Ит, тоз, күкәй аппарасын.

Корбаннык

Корбаннык (т.я.-крш.) — корбанга суеласы хайван.

— Кеше үлгән көнне сарык суйа, уң жагы калып тора. Кәжә жарамый, дунгыз жарамый.

— Бер жыл тулганча кешегә эч жан эзмәлле ди. Кеше үлгәч кешегә тавык суйалар, кырк кенендә сарык суйалар, кәкәйен¹ пешерәсен жартысын.

— Тавык суйгистан үлгән кенне бетен кешегә дә бай² чыгарасын, кырк кеше булса да, "Тавык ите капканмы син?" — диләр, барына да аз-аз гына биреп чыгалар каптырып.

Корбанга суелган хайванның сөякләрен урнаштыру:

— Сүвәкләрен тутырып мазар эстенә алып китәләр, кешегә сиздермәстән качырып куйалар. Үзем дә качырып куйам. Чалмаллыгын³ тукатмыш⁴ ала диләр. Тукатмыш боза кешене.

Кеше үлгән көнне корбан чалып, аш әзерләү йоласы пермь, себер татарларында да күзәтелә һәм алар түбәндәгечә атала:

Корбәннек (гәй):

— Корбәннек чалалар, сарык, чебеч, кан чыгаралар. Тамгалы булмасын, печмәгән булсын, алты айлык булсын. Корбәннекне аны кәбер казып кайтуга чалалар, корбәннекне ашаталар зираттан кайтучыларга.

— Мәйетне жыймага дигән көнне корбәннек чалалар, тәкәме, инәчкәме⁵. Ызур ызба булса, берсе йагында йушалар, берсе йагында корбәннек әзерлиләр. Корбәннек ашын пешерә.

¹ кәкәй — ит

² бай — өлеш

³ чалмаллык — хайванның муен сөяге, шул турыдан чалалар

⁴ тукатмыш — сихерче, кеше бозучы

⁵ инәчкә — ана сарык

— Корбәннеке өч көндә бетсен дип хәйер итеп биреп бетерәләр. Корбәннеке кабул булсын дип салават укыйсын, артаа чәй эчәсен, корбәннеке шулпа эчерәләр.

Күр корманныгы (себ.) — гүр корбанлыгы.

— Күр корманныгы тиде үлгән көнне, суйатлар куй, картлар гына керәте ашагалы. Сиратка алып цыгып киткәнтә касанга салып йийаты пешергәле. Сыуга койоп йибәрәтләр сөйәкләрен, йә күмәтләр йиргә, кошлар йиймасын ¹, — тип.

Түгем

Түгем, түгем-чәчем, түгү — пасха һәм симек алдыннан барлык үлгән кешеләрне искә алу көннәре. Зиратка ашау әйберләре белән барып, кабер өсләрендә калдырып, "түгеп" кайталар, **пыкырау түгеме, питырау түгеме** дип әйтелә.

— Түгем-чәчем көне диләр инде, зиратка бара торган көн. Питырау, казанскида, покырауда инде кан чыгара торган көн. Этәс суйабыз, коймаклар пешерәбез, хәбер өстөнә куйабыз (Дүсмәт).

— Тәбикмәк пешерәбез, күкәй пешерәбез, жука жәйәбез, пирәмәч пешерәбез, бөтен туганнарны чакырабыз түгемдә, кастәрләгән кешене калдырмыйбыз, тийәберсе итәбез (Федотовка).

Аш бирү

Аш бирү (нғб.-крш.) үлгәннәр хөрмәтенә корбан чалу, мәжлес үткөрү.

— Аш бирү болай була инде. Михайлов көнне, көжминкә көнне бирәләр, атыйлар сыйыр, башын жывалар. Менә йәш сыйырны атап суйам затыма-зәверемә дип әйтеп. Ишегалдына зур казан куйалар. Йарты йакны кисеп салалар казанга, башын да, үпкә-бавырын да сала, үзенә хәрәндәш-ыруларын жыйып чакыра.

— Аш бирә болай. Мал суйа, үгез булмасын, сыйырмы, танамы, өч жылга чаклы бирелә. Ул сыйырны инде атап суйалар. Абзардан апчыкканда сыйырның мөгезенә жеп белән бистәр бәйлиләр. Апчыгалар да суйалар. Аш биргәндә малның сул йагын салалар. Ашны тышта пешерәләр, пешерүче үзенә беренче бүлә. Ирләр пешерә. Аш пешкәчен бер малайны ат атландырып чыгалар ашка чакырырга. Табак жасыйлар ыйы анда өч жиргә. Жәң табак дигәннен сыйыр суйган кешегә бирәләр.

Икенче көнне йамбаш ашарга барасын. Аны пирвуй көнне пешерәләр, икенче көнне жылытасын, ашисын, тийәберсен итәсен. Икенче кеше чакыра Аннан чыккач өченче өйгә барасын, анда үле жырууы жырлыйбыз. Кодагый, башлы беләсенме, башла, без катышырбыз.

¹ йийу — ашау

Гөбер-гөбер майлар йаздым
Гөбеләрдә калды әйрәне.
Без ашыйык, без эчийек
Туганнарның калдык бәйрәме.

Ак йаулыкның читләре
Бер бөккәчтен ничек сүтелсен.
Туганкайны күмеп куйдык
Бер үлгәчтен ничек терелсен.

Ак кайынарны чапканнар
Жомочкасын кайа куйганнар.
Ак кипеннекләргә чорнап
Туганкайны гүргә куйганнар.

Жөгөрөп кердем мин өйләргә
Чөй жаулыкайларым чөйдә жүк.
Безнең туганнарны сорасагыз
Очтомакка киткән өйдә жүк.

Оло аш итү (т.кам.-крш.) бер ел тулгач үлгән кешене искә алу.

— Оло аш итәләр бер жыл тулгачын. Кан чыгарып тәберсен итәләр. Калган сөйәкләрне чиләккә тутырып зиратка илтәләр.

Табак жасау

Нагайбәк төркеме керәшеннәрендә үлгән кешене искә алу мәҗлесенә һәркем табакка салып тәбикмәк һ. б. азыклар алып килә. Бер тәҗрибәле кешене (ул **табак жасаучы** дип атала) шул азыкларның һәркайсыннан әзләп-әзләп алып өч табак ясарга билгеләп куялар. Бу табаклар түбәндәгечә атала:

Картлар табагы, олы-коры табагы. Бу табакка куелган азыкларны искә алу мәҗлесендә катнашучылар барысы да авыз итәләр.

Уша табагы (уша — мич кырына беркетелгән утыргыч такта), бу табакны ушага куялар, ул — ятимнәр хакы (житем-жилпегә дип).

Жан табагы — бу табакны үлгән кешенең жаны өчен дип атаклап куялар.

— Без алып барабыз табак, бу — затсыз-зәүерсезгә, бу — олокарыга дип атап салабыз вак-төйәкне, бу — үлегә дип атап салабыз. Шул табакларны чыгарабыз атап ишектән и бирәбез бер жәтим әбигә.

Тәберсен итүче куҗайын көрник пешерә. Тәберсен көнне мичкә жагасын, кыймакны туглисын, күзикмәкне басасын, жәйәсен, күзикмәк белән кыймак барыннан да алдан тәберсен ителә. Кырык күмәче дибез, аны жасыйсын бер кырыкны, иллене дигәндәй. Шунан өстәлгә жыйылгачын табак жасарга кушабыз ике әбигә. Менә монсы үлгән кешегә жан табагы, монсо уша табагы, монсо картлар табагы. Өч табак жасайлар шул кигән табаклардан каж-

ныйыннан, анда ничек саласы килә. Шуны жасап беткәчен теге табакларны берәү жыйып тора бушаганын. Бер күзикмәкне салып, кыймакны салып, бер күмәчне салып куйа да табакларга, теге табакка тәберсен итәбез. Җан табагынан, уша табагынан бич жөрөп тәберсен итәбез дә берсен утыртабыз уша башына, берсен монда. Шунардан тәберсен итеп беттисә өзгән нәстәне, сыныкларны чыгарып сала түбәгә кош-җәннек ашасын дип. Җан табагы бирә бирәсе кешегә. Картлар табагы тора, уша табагы балаларга. Аш утыртабыз, ашны эчәбез, бутка утыртабыз. Бутканы утырткачын, мына мин аппарам бер бистәр, теге аппарата бер жаулык, теге аппарата бер тавар¹, шуларны өләшәләр, кемгә атап бирәсе кигән кешегә бирә.

Бутка артыннан көрник², җә ит бирә. Менә сийа тәберсен. Кырык күмәч тәберсен сайын була. Ничә кешегә әйтә, күмәч бирә.

Хәйер коймагы

— Мына атап саласын табага коймак.

Бер тәнре, бер кодай өчен
Җир атасы, җир анасы,
Койаш атасы, койаш анасы

Мына оло-карыга, атам-инәмә дип ул коймакны бер әбигә бирәсен. "Минем үле-теремне искә ал", — дип әйтеп — нгб.-крш.

Ел фасыллары белән бәйле йолалар, бәйрәмнәр, борынгы ышанулар

Керәшен татарларында ел фасылларына караган, табигать күренешләренә бәйле рәвештә үткәрелә торган төрле йолалар, горейф-гадәтләр шулай ук бик кызыклы. Борынгыдан килгән ышануларга нигезләнгән йолалар күмәкләп, бөтен авыл халкы катнашында үткәрелә торган булганнар.

Шунысын да әйтергә кирәк, чиркәүләргә якын булган авылларда христиан дине өстенлек иткән, борынгы ышанулар, йолалар аз сакланган, киресенчә, чиркәүләрдән һәм олы шәһәрләрдән читтә булган авылларда борынгы ышанулар, йолалар, һәртөрле келәү итүләр күбрәк сакланып калган.

Элекке горейф-гадәтләр, бәйрәмнәр, мәсәлән, нардуган уеннары, бөрмәнчек, тройсын яки кайын башы бәйләү ("яфрак бәйрәме" дип тә әйтелә), питырау һәм башка бәйрәмнәр үзенчәлекле җырлар, такмаклар белән уздырыла торган булган. Христиан бәйрәм-

¹ тавар — ситсы, материя

² көрник — <рус. курник

нәре итеп, чиркәү календаре буенча уздырылса да, аларда динилек бөтенләй диярлек чагылмый, күбрәк борынгыдан килгән халык йолалары өстенлек алган. Кызганычка каршы, ул борынгы йолалар һәм йола җырлары хәзерге вакытта онытылып баралар, аларның иң матурларын яңартып, авылларга ямь өсти торган итеп, халыкка кире кайтару зарурлыгы нык сизелә хәзер.

Нардуган

Ул кыш көне, декабрьнең 24—25 ләрендә башлана һәм уникале көндә сузыла. Нардуган көннәрендә, өлкән буын вәкилләре сөйләвенчә, төрлечә күрәзәлек итүләр, кеше танымаслык итеп киенеп, өйдән-өйгә кереп маскарад ясап йөрү һәм башка күңел ачу уеннары уздырыла. Нардуган йоласы Урта Идел буендагы күрше халыкларда да билгеле: чув. тартаван, тартукан, удм. тардуган, мари (диал.) тардуган, морд. мокша — тардван, морд.-эрзя — тардава һ. б. (Ахметьянов, 1977, 99).

Бабай булып җөрү (чст.-крш.) тардуганда төрлечә киенеп, өйдән-өйгә кереп йөрү.

— Тардуганнар шулай була инде был. Күп җыйыладырыйы калык, бабай булып җериләр, ий бырынча җеридерийек.

Бабайчы багыты (каз.ар.-крш.) тардуган кичләре, киенеп, төрләнәп чыга торган вакыт.

— Авыз ачкач була бабайчы багыты. Анда төрләнәп чыгалар, төрлечә кийем кийенеп. Уникале көм була ул.

Жәшери (каз.ар.-крш.) — тардуганда төрлечә киенеп, танытмыйча, ягъни яшеренеп йөрү.

— Йамбарның җидесендә башлана жәшери, уналтысына чәре бара инде. Жәшеридә җорланьрга чыгып киткән. Уналтысына чәре бара инде.

Айу чикмәне (т.я.-крш.) — яңа ел, тардуган көннәрендә төрлечә киенеп, өйдән-өйгә кереп йөрү.

— Жыйылып керәләр җегермешәр җегет-кыз. Алар кермәгис ачынып тырабыз ий. Алар бийеп чыгалар ыйы. Әллә ниләр кийенеп чыгабыз ыйы, пүттәшкеле запуннар, матур чапле кийенәбез ийе. Айу чикмәнәнә чыгу була. Үзе балаларын кинамасыннар дип саклап җерибез ийе. Капка арткылы перәшкә атабыз ый, кайа китте перәшкә, кайсы ыңгайга тешә, минн җегет шонда була. Сарык кереп тытабыз ый азбарга, кара сарык булса, караҗегет була.

Нардуган, тардуван:

— Безнең ул тардуган уникале көн буладырыйы. Ул уникале көн эченә керәдирийе искечә җана җыл. Аннары атна көннәр керәдирийе. Шул атна көннәрне, җана җыл көннәрне бер өйгә җыйылар ыйы жәшләр-кызлар — т.кам.-крш.

Нардуган такмагы — нардуган көннәрендә, йөзек салып күрәзәлек иткәндә әйтелә торган такмаклар.

— Нардуган такмагын барыбыз да беләбез. Кемгә ниңдәй жыру чыга, шул туры килә.

Нардуганым нарына,
Бакма кеше йарына.
Кеше йары йар булмас,
Үз йарыңа тиң булмас.

Нардуганым нар булсын,
Әче тулы нур булсын.
Нардуган башы кемгә тийәр,
Ул бик бәхетле булсын (Айталан).

Нардуган чабу — нардуган уеннарына катнашып, өйдән-өйгә кереп йөрү, күрәзәлек итү һ. б.

— Нырсуварына утырмага киттем. Нардуганда чабам да чабам, орчокны эрләргә бер дә ара тимей бит.

"Кодача, тәрәшләреңне дугага бәйләп җибәрәм, чапма", — диләр. "И, чабам әле чабарлык чакта, җибәрсәң җибәрерсең", — дип (Кр. Сәрдә).

— Орчог эрли керәләр нардуганда, өй борончылы керәләр. Аның орчог эрләүнең тужы үзенең жыры бар:

Жырлый-жырлай эрләсәк,
Жыртык күлмәк кийәрбез,
Бөтерә-бөтерә эрләсәк,
Бөтен күлмәк кийәрбез.
Басма тауарлары кыйбатланса,
Алачаны җамый-җамый кийәрбез (Кр. Казы).

— Нардуган багытта ирем киейнәп чыгасы буды. Кәзер пир-бий тун инде, тун өстеннән толоп киде, кереп китте күршеләргә. Капкадан килеп кергән ыңгайга бу күрше тышка чыккан буган. Жүгереп кереп киткән. Кәзер икенче күршегә кергән, Пидут Ибанына. Бу куркып чигә-чигә сыйыр җата икән, сыйырга атланган. Шул ыңгайга оло гына сыйыр, сикерде дә тордо ди. Ни күзләрең белән күресәң, сыйырга атланып тора ди. Әкрәң генә көлдәм дә чыктым да киттем, ди. Иртәгесен бу күрше кергән: "Менә ай җактысы җакты, әкәмәт күрдәм бит әле, Унтун, ышанасыңмы, җукмы, ди. Булыр, булыр. Менә баштан-айак актан кийенгән дий. җөрәгем җарылды да кереп Марҗый җанына постом гына бит, дий — т.кам.-крш.

— Кәзер сүндәрәгә менәп җаттык, бура бурадык чырадан. Жөгеткә китәсе бусан, шул жөгет ат эчертә икән. Кәзер җокладык. Жокласа, бу кызның чәчен тарыйлар икән. Монон кешесе күренми икән. Бу идәнгә таба караса, бер каравылчы бабай монон толомына алжапкыч бауы тагып, ипләп кенә тартып утыра икән. И-и, берәү тарый инде диб әйтәм ди, күземне чытырдатып

жомдом ди. Бу кем тарый микән, әллә уйандым микән диб әйтәм ди. Кәзер аман тарта ди. Идәнгә таба ийелгән ийем, Пидер бабай утырган да әкрән генә чәчне тартып утыра, ди — т.кам.-крш.

Нардуган өйе — өй хужасы белән килешеп, күпмедер хакка сатып алып, яшьләрнең бергәләп жыелып күңел ачу өе.

— Нардуганда барысын бер өйгә, бер кешегә. "Безгә нардуган өйе бир әле сатып". Күкәй, май алып киләбез, нардуган өйен сатып алабыз. Нардуган өйе сатып алынган, әзер, бичуркага¹ барабыз, шунда бийешәсен, такмак әйтәсен, уйныйбыз сагат бергә тике. Чәй эчәбез, ашамтык ашыйбыз.

Мына жырлыйсын да бийисен, чәбәкәй итеп:

Базарга барган буган,
Кулугы да бумаган.
Нардуганга кийгән буган,
Толобы да бумаган.

Нардуганчы — нардуган уеннарында катнашучы.

— Бездән олорақлар нардуганчы булып кийенеп чыга тоғаннар ыйы.

Тыңга бару — нардуган көннәрендә күрәзәлек итеп йөрү.

— Тыңга барган чагынла калагыңны² куйнына кыстырып чыгып китәсең, нийәтеңне әзерләп инде. Нәрсәкәй кирәк сиңа. Тыңга барып кайткачын шул калагыңны ыргытып бәрәсең. Калак чалкай³ төшсә, шуу кешенең кайтуы була, жөзтүбән төшсә, кайтмавы була.

Тау ягы (подберезье) керәшеннәрендә кышкы нардуган көннәрен рус теленнән кергән **сват'кы** (святка), **раштау** (рождество) сүзләре белән атап йөртәләр.

— Кызлар азбарга чыгып сарык тоталар. Сарыкны маңгайында башында ак булса, и, синн кийәвең кукша⁴ була, диләр ийе, ак башлы диләр ийе.

— Кезгедән карибыз, шәм жандырабыз, ыстаканга жезек салабыз. Мыржаны ачып куйган, бутта мыржадан тешә икән дә, жегет күренә икән. Актыктан мин утырдым. Кезгә жарылды ките. Шәм белән кызып киткән икән. Кызлар пич арасына кереп качканнар. Маржаны сугып үтерде жән дип. Кезге жарылды, сез кайда, димен. Син исәнме? — диләр, без сине шайтан сугып үтерде дип белдек, диләр.

— Тавык тотоп керә жана жыл кичне. Көзге, су, икмәкләр куйа. Тавык минеке кезгедән кари да су эчә, пич артларынан чыгып кычкырып жырлап жери. Әйтәләр, и синеке кийәвең читтә

¹ бичурка <рус. вечеринка — кич утыру

² калак — кашык

³ чалкай — чалкан

⁴ кукша — пеләш

жөрүчө була акыры дилэр, тэки дэ читтэ жөрүчө булды, куштан булды, көзгедән генә карап торучы булды. Айырылдык. Ә Марийаныкы асылда.

— Кул бирэ идек мунча төннегеннән, әгәр жонны кул тотса синеке кулыңны, бай жегеткә барасын, әгәр жалангач кул тотса, жарлы жегеткә барасын.

— Кибәннән башак тартканнар. Башагы тулы башак булса энде, бай кешегә китәм дигән, икмәк-тозлы кешегә. Башаксызы килеп эләксә, и, жарлы кешегә китәм икән дип кайгырганнар.

— Бастырык түндерәләр ийе. Бастырык куйалар, ул кайсы жакка түнә, шал жакка кийәүгә китә.

— Капканы ачып куйалар, зур капканы, быдаука¹ кигезәләр башка, әйләндереп жибәрәләр. Ул туры атлап чыгып китәргә тийеш. Әгәр дэ төпенсә², быйыл китә алмый икән кийәүгә, дилэр.

— Сваткы³ уйнап жергән, ү бернә⁴ кереп бийеп жергәннәр, танытмаган. Алар женнәр кебек жергән. Үзем абыйым да шунда булган. Сваткыны күрсәләр тизерәк качканнар кинистан куркып. Сваткы беткистән кешеләр бәкегә суга кереп чыгалар иде, кырус⁵ салалар бәкегә. Шул сваткыда жергән кешеләр бәкедә чумып чыгалар. Боздан кырус жасап куйалар, пуплар жырлап төшәләр чиркәүдән.

Сынамыш жырлары (каз.ар.-крш., чст.-крш., т.кам.-крш.) на-дуган көннәрендә, йөзек салып күрәзәлек иткәндә жырлана торган жырлар.

— Жөзөк салалар. Ниндәй жыру чыга дип көтеп торасын инде. Бик туры килә шул жырлар. Менә сугыш багытында шундый жырулар чыкты:

Кара кайыш билләргә буш,
Сатин күлмәкләргә иш.
Инде, жаный, мин китәмен,
Кала куйыннарың буш.

Жакшы жырулар да чыга:

Жугарычтан берәү килә,
Өсләренә кигән күк жилән.
Күк жиләннәрен жилбердәтеп,
Сагынып кайткан күп жирдән.

Ак келәтнең ишеге
Таңга таба ачыла.
Талигалы мәндәләргә
Күк кабагы ачыла.

¹ быдаука — <рус. пудовка

² төпенү — сөрлегү

³ сваткы — рус. святки

⁴ ү бернә — өй борынча

⁵ кырус <рус. крест — тәре

Жөзөк салу

Жөзөк салу, балдак салу — нардуган уеннарының иң көтөп алынган, күмөклөп жыелып башкарыла торганнарыннан берсе.

Әрле дә бирле, борыла-сарыла,
Кызлар жөри киләп сарырга.
Кызлар жөри киләп сарырга,
Жегетләр жөри жөзөк салырга.

Егетләр, кызлар нардуган өенә жыелып, гаиләдәге баш бала белән төпчек баланы бәкедән су алып кайтырга жибәрәләр. Бәкедән су алганда, суны балта белән кояш уңаена таба чызыклап алалар. Кайтканда сөйләшмичә, артына әйләнөп карамыйча кайтырга тийеш. Шулай алып кайтылган су тылсымлы, серле көчкә ия дип ышанганнар.

— Искечә жана жыл кичне жөзөк салалар, кажныйы үз жезеген үзе сала. Бер кеше бутап тыра, берсе жырын әйтә. Ак дәдәй жөзөк салдырган, анарга жыру чыккан. Нардуганда жыру чыкты, мин шул жылны кийәүгә киттем — чст.-крш.

— Бердәнбер кыз болгата бидрәдә йөзөкләрне. Менә мин ата-инәгә бер бит инде, мин болгатам. Шул бердәнбер кыз алып кайта инештән сувын да — т.кам.-крш.

— Нардуганнарда өй борынчылый чыгар ыйык. Нардуганнан кайткач мучаларга жөзөк салырга төшө торган ыйык, жөзөк сыуларына төшө торган ыйык иң кече берәүне алып, уртанчы берне, оло булып тыуганны берне алып. Аннарыгы кайткач аны чиләкләрне мучаны ләүкәсенә утыртып, жөзөкләрне жыйып берәү болгатып утырыр ыйы — каз.ар.-крш.

— Унөче көнне кич жөзөк салу булыр ыйы. Жыйылыр ыйы халык, кайда мучада, кайда өйдә. Төпчек бала белән баш бала сыу алып килерләр ийе. Төпчек бала болгатырга утырыр ыйы. Жөзөкне салган чагында нийәтлөп салыр ыйы. Сала бирәләр, жыруны әйтә бирәләр. Аны әйтерләр ийе, начар жыру жырларга тырышмагыз, ару жыру жырларга тырышыгыз дип. Балдакны өч тапкыр салалар. Аннан ары анын сывын алып чыгып койашка каршы түгәләр — нгб.-крш.

Мич башыннан жыгылган,
Башы учакка тыгылган.
Көлдә аунаган, көнен күргән...

Начар жыру жырларга тырышмыйсын, ару жыру жырларга тырышасын. Нийәтлөсөн белгән шикелле килеп чыгар ыйы жырулар.

Ишегалдым чокор-чакыр
Зират жулы тап-такыр, ди, үлөсө кешегә чыга инде йәнә.
Өтекәйнең акчасы

Ындырдагы көшелдэй, ди,—у, бик жакшы жыру чыкты, дилэр.

Салам түшэк, мамык жастык

Бот күтөрөп тик жаттык, ди.

— Төшөп китәдер ийек бәкегә суга. Бәкегә төшөп киткәчен кәзер баш кеше кирәк, төпчек кеше кирәк. Чәнчекәй¹ бармак белән апкайтадырыйык сыуны. Кәзер мучага барып жөзөк сала торганыйык, кемгә нидей жыру чыга.

— Мучада сыуны алып кайтып сәкегә куйалар да аталар балдак, үзенә нийәтләп сала инде. Ул балдакны бармагына эләккәчен ала чәнәчә² бармак белән. Жырлый берәү — нгб.-крш.

Элекке вакытларда нардуган уеннарын христиан дине тыйган: "Сез чумылган кешеләр, сезгә болай жөрмәскә",— дигәннәр поплар. "Нардуган өе"н — шайтан өе, "нардуган уены"н — шайтан уены дип атаганнар. Мәсәлән, керәшеннәрнең үз араларынан чыккан шагыйрь Яков Емельянов шигырьләрендә шундый юллар бар:

Жамаан эшне нардуганны

Ич тә искә алмагыз.

Шайтан туйы нардуганга

Кусалар да бармагыз.

Нардуганны саласыз,

Төне белән жыйылып.

Нардуганны кылучыга

Шайтан йөри сыйынып.

Нардуганда кыланучы

Бик кызганыч теядер.

Нардуганда кыланучы

Шайтан кийеме кийәдер.

Май, май чабу

Май чабу яки кәтәчә чабу христиан бәйрәме масленица көннәренә туры килә, ләкин бу бәйрәмдә динилек бөтенләй диярлек югалган, ул борынгыдан килгән кышны озату бәйрәменен бер үрнәге буларак үтәлеп килә. Май чабу көннәрендә матур итеп бизәлгән яхшы атларга утырып, авыл урамнарында кәтәчә (<рус. кататься) чабып йөргәннәр, ул яшьләрнең күңел ачу, жыр бәйрәменә әйләнгән. "Яшьләр-кызлар май чапмаса, житен кыска булыр",— дип әйтә торган булганнар картлар. Май чабуның үзенә махсус көе һәм жырлары бар.

¹ чәнчекәй — чәнти

² чәнәчә — чәнти

— Май фибыралда, мартта була. Майда кечерэк балаларны чыгарып жибэрэлэр "чыпчык айагы сындырыга", тауда шуып керэсен. Атлы чаналар белән, тәңкәлләр¹ белән шуып йөргән. Кызлар-йегетләр бергә йөргән. Үзе дусы белән шуып төшөсөң дә сүлөшөп менәсөң әкерен генә — т.я.-крш.

— Тәнкәл җасилар, кемнең җегете бар. Җегете белән шуып төшөп китә. Тийәлләр зур чанага, кычкырып җырлап шуып төшөп китәләр. Тауга су сибеп торалар иде шалай.

— Май кенне "чыпчык айагы сындырыга" дип пирбуй учырыд картлар чыгып шуалар иде, бетен картлар-карчыклар: "чирләр очоп китсен, чыпчык айагы сындырабыз",—дип шуып төшөләр иде.

— Кызлар җыйылып чыгалар матур итеп кийенеп. Кыругта шып кына басып тырабыз, җырламыйбыз, нитмибез. Җегет үзенә ошаган кызны барып ала, тәңкәлгә утырта, итәгенә, таудан төшөп китә җырлап. Таудан менгәндә җегет белән кыз сүлөшөп менә. Менә шулай танышкан — т.я.-крш.

Май арасы — май чабу көннәре.

— Май арасы бер атна булган, картлар рәт салган² — т. я.-крш.

Май утырмасы—масленица көннәрендәге кызлар утырмасы.

— Май элек кызлар утырма җерешкәннәр, кунак кызларын кунакка җерткәннәр. Май узгис энде киндер суга башлаганнар.

Май чабу — масленица көннәрендә атларга утырып урам әйләнәп йөрү.

— Май мына җәшләрнеке энде. Каждый чатлыкта³ җәш кызлар тыра ушкын-ушкын⁴. Бу чатлыкта бер, теге чатлыкта бер. Иртә белән җегетләр ат җигеп чыгалар да, үзене җараткан кызын утырта атка. Ана безнеке тегендә тыра, давай утыр, дей, вун', минеке кыз тегендә, дей. Бер асыл урамын әйләнгистән шал чатлыкта кызларны төшөрөп калдыра энде. Ул ат көне белән күбеккә төшкәнче җөргән, чапкан. Кыңгыраулар асалар, сөлгеләр, дугага җөбөк җаулыктар асалар. Ике җегет җәмшиккә утыра, берсе гарбунчы була. Дүрт кыз энде — т.я.-крш.

— Менә элгәреге гумырда май бәйрәмнәре була торганыйы, катыйсалар чаба торганыйык. Кызлар чыгарып чигүле бистәrlәр элә торганнарыйы атларга. Аннары өч җегет, өч кыз утыраларыйы шулай, мамык күпчәкләр салып. Җакшы атлар гына җигеп җөри торганнарыйы асылның бер башынан икенче башына чикле.

¹ тәнкәл — артсыз урындык, әскәмия

² рәт салу — өйдән-өйгә кереп кунак булып йөрү

³ чатлык — урам чаты

⁴ ушкын-ушкын — төркем-төркем

Жазның житкәннәрен шуннан беләм,
Ужым жәшнәп чыга көзлектән.
Чәч тә очларына тәңкә тагып,
Кемнәр туйар икән кызлыктан,

—дип жырларыйык инде — т.кам.-крш.

— Менә без май чабар ыйык. "Жәшләр-кызлар май чапмаса, житен кыска булыр", — дип әйтә торганнар ыйы. Ә май чапкачын житен биг озын булып үсә — каз.ар.-крш.

— Жыйылабыз бер жиргә кызлар-малайлар. Әйдәгез, бүтен бит май көне, май чабыйык. Ат жигәбез, чуклыйбыз атларны, берсеннән-берсе көннәшә. Урам әйләнәбез, жырлашабыз, чәбә-кәйлибез. Үзләре суккан күлмәкләрен кийәләр, жиләннәрен, жепәк жаулыктар бәйлиләр. Тәңкәле балдактар, тәңкәле беләзек, чаңгыр да чоңгыр инде — нгб.-крш.

Катайса (рус. кататься) **жерү** — атларга утырып урам әйләнү.

Катайса көйе, май көйе — май чабу көннәрендә жырлана торган жырлар.

— Катайса әйләнәсен атлар жигеп асылның бер башыннан икенче башына чикле. Катайса әйләнгәндә жырлисын, асылны әйләнәп жырлап кайтабыз, аман чабасын асылны әйләнәп катайса көйөн, май көйөн жырлап.

Жырлашыйык туганайлар, жырлашыйык,

Жокодагы кешеләр уйансын.

Ай уйансын да тыңнасын,

Кемнәр жырлый диб үк сорасын.

Икәүләр дә өчәү без булайык,

Жулкайларга да чыга ук кунайык.

Жулкайларга чыгып жуллар уңса

Айырылмас дуслар булайык—нгб.-крш.

Май күвесе (т.я.-крш):

—Майда май күвесе жырлап баралар:

Карлыгачлар кара ла, муйны ала,

Ник мынгайа икән ди бу бала.

Мынгаймаслар иде лә иләр бу бала,

Аның эче тулылай ут йана.

Мына бу май күвесе энде. Тушы күне жырлыйлар. Кышкы кен бит энде, ызур жебәк жаулыктар бәйлиләр.

— Атларга утырып чапканда май күвесе жырлап баралар. Май арасында жырлыйлар:

Урамнардан без узарбыз,

Йәшел генә йефәкләр сузарбыз.

Йәшел генә йефәкләр ай житмәсә,

Бер жырлаб ук узарбыз, узарбыз.

— Май бер атна булган. Атка кыңгыраулар, селгеләр асалар иде. Анда жегетләр, кызлар утыралар гарбуннар белән. Жат авылга да жырлап китәләр катыйса күвен. Ат белән чаптырып барганда кызурак жырлар жырлыйлар:

Атны жиксәң жик жакшысын,
Дугалардан бийек башлысын.
Жәрне сөйсән сөй жакшысын,
Ике күзе кара кашлысын — т. я.-крш.

— Май чабалар инде эч кен. Кажныйы ат жигәдерийе. Чаналарга утырып урам әйләнәдерийег инде. Мин үзем дә беләм. Син жырлап күрсәт әле, Бәчүкә.

Майларны да чапсаң, син каты чап,
Чана үрәчәләрен шаңгыртып.
Жырларны жырласаң, каты жырла,
Ишәле (ав. ис.) урамнарын жаңгыртып — чст.-крш.

Май чабулар үзгач, керәшеннәр "коро тота" башлыйлар.

Коро тоту — христиан дине йоласы буенча ураза тотуны керәшеннәр шулай әйтәләр.

— Май чабу үткис оло көнгә тике коро тотабыз. Оло көн көнне генә ашаган-эчкән, шунда гына бер атна сабан жырувын жырлаган — т. я.-крш.

— Тагын питырауга тике коро тотабыз. Питыраудан сун тагын ыспас коросы була аугус айында, урта ыспас унтугызынчы аугуста була — каз. ар.-крш.

Бөрмәнчек, бөрмәнчекәй

Яз көне тал ботакларында бөреләр, йомшак йонлы тал "песиләре" барлыкка килгән, олы көн, ягъни пасхадан бер атна алдан үткәрелә торган бәйрәм. **Бөрмәнчек, бөрмәчлек, бөрмәчтеки** дип шушы бөреле тал ботакларын әйтәләр. Аны кичтән яки иртә белән кояш чыкканчы су буендагы таллыктан кисеп алып кайталар. Ул бәйрәм руслардагы "вербное воскресенье" көненә туры килә. Бөрмәнчекне ташларга ярамый, изге әйбер дип исәпләгәннәр. Аны әйбәтләп бәйләп чормага (тупыраксага) меңгереп куйганнар, яз көне беренче мәртәбә көтү чыкканда аның белән суккалап малларны көтүгә куган яки казлар ояда йомырка өстендә утырганда, бәпкәләр күп чыксын дип, каз кәрзиненә салганнар. Песиле тал ботаклары белән бәйле булган йолалар керәшеннәрдә генә түгел, ә мишәрләрдә һәм нократ, тау ягы татарларында да бар. Бу борынгы йола славян халыкларында да булган (Златковская, 1984, 173). Тал агачы башка агачларга караганда алданрак яшәрә, яфрак яра. Шул чыбыклар белән суккалап алу, аның яшәрү көчен

кешеләргә һәм хайваннарға бирәсе килү дип аңлатыла. Украина һәм Белоруссиянең борынғылыкны нык саклаган Полесье төбәгеннән тал чыбыклары белән суккалаганда әйтелә торган шундый такмак язып алганнар: "Верба бьет, не я бью, будь здорова как вода, и расти как верба: (Толстая, 1984, 191).

— Оло көнгә бер атна дигәндә бәрмәнчек алып куйалар. Оло көн паскы була инде. Аны бәрмәнчекне чуклап келәүгә алып баралар.

"Иске жыллар үтте, жаңа жыллар житте, куш күкәй", — дип, сугып куйа бәрмәнчек белән. Ике атна тора бәрмәнчек. Тупыраксага меңгереп кыстырып куйасың, жә терлекләр куwasың, "тынычлык бусын", — дип. Жә суга агызасың. Изге була ул — т. кам.-крш.

— Бәрмәнчекне алып кайткачын карыйлар, куйымы, сирәкме. Бәрмәнчек сирәк булса, каз бибиye начар булыр быйыл, — диләр.

Бәрмәнчек буткасы (т. кам.-крш.) бәрмәнчек алып кайткан көнне яшьләр үзара әйбер жыешып, ботка пешерәләр, ул бәрмәнчек буткасы дип атала.

— Бәрмәнчек буткасына жегетләр жыйылалар да: "Әйдәгез, безнең кәзер бәрмәнчек житте, бүген жарма жыйарга чыгыйк". Кәзер өч-дүрт малай жыйылалар да өй боронча жарма жыйарга чыгып китәләр. Кайсы күкәй бирә, кайсы сөт, кайсы он бирә. Кәзер бер бутка пешерәбез оло казан белән. Бәрмәнчек жыйып апкайтабыз. Тал чыбыгы бәрмәнчек белән чарлап¹ алып чыгып китәләр. Кереп жатасы кимей бит. Кәзер без бәрмәнчек алып:

бәрмәнчекәй-чекәй-чекәй,

оло көндә бер күкәй, — дип, тирәзә налишнигына кыстырабыз. Оло көнгә бер атна кала була ул бәрмәнчек буткасы (бакалы керәшеннәре сөйләшеннән).

— Паскының алдыннан бәрмәнчек дигән бәйрәм. Бәрмәнчеккә карышы ботка пешерә, ботка ашарлар ыйы. Бәрмәнчек көнне ирләр ат атланып бәрмәнчеккә барырлар ыйы—нгб.-крш.

Бәрмәнчек келәве (каз. ар.-крш., нгб.-крш.) бәрмәнчекне, тал ботакларын чиркәүгә алып барып "изгеләндерү".

— Жалга каршы суы буйына төшеп таллыктан бәрмәнчек алып менәдерийек, бала-чага жыйылыб инде. Аннары бәрмәнчек келәве дип келәүгә алып керәдерийек. Келәү иткәчен, жазга чыккачын көтү куган чакта бәрмәнчекләр белән сарыкларны кувар ыйык, сыуга ташлар ыйык аны.

Бәрмәнчек сугу — тал чыбыгы белән суккалап йөрү.

— Бәрмәнчекне сугалар ыйы төнлә жәшләр. Бәрмәнчек сугуга пуп каршыйы. "Сез чумылган² кешеләр, болай жөрмәскә сезгә", — диләр ийе.

¹ чарлап — суккалап

² чумылган — чукундырылган

Бәрмәнчекәй, бәрмәслекей, бәрмәчлекей, бәрмәчтекей:

— Атна арты көнне була бәрмәнчекәй, оло көнгә атна калдырып. Малайлар китә бәрмәнчекәйгә. "Менә бүген бәрмәнчекәй боткасы ашыйбыз", — диләр.

"Бәрмәнчекәй— бәрмәнчекәй, оло көндә өч күкәй", — ди. Бәрмәнчекәйне чуклыйлар, тәтилиләр¹. Паскы була бер атнадан. Бәрмәнчек ул шунда тора кипкенче — кгб.-крш.

— Бәрмәчлекейдән жөзем бумас (әйтем)—каз. ар.-крш.

Бәрмәчтеки атнасы (каз. ар.-крш.)—бәрмәнчек атнасы.

— Пасха бәйрәменнән бер атна алдан бәрмәчтеки атнасы дип әйтәләр ийе инде. Менә шунда бәрмәчтеки алалар, аннары бер атна торгач, оло бәйрәмгә келәүгә бара тоган ыйык, бөтөн калык тәжел-төжел² келәүгә барыр ыйы. Өләшәләр ийе шул бәрмәчтекине. Кийендереп апкайткаттын шуны чуклап куйар ыйык төре алдына кагазлар белән. Тал кувагыннан алалар аны. Бәрмәчтеки алып кайталар иртән таң аткынчы. Жоклаган кешегә сугалар.

Кочоко келәве, чыбык келәве (т. я.-крш.) бәрмәнчек. Тау ягы керәшеннәре сөйләшәндә кочоко сүзе яшь бәрән мәгънәсендә кулланыла. — Оло көн житәс алдыннан бер атна алдан кочоко була. Таллыкта үсә, кочоко кийендерәбез төре бабай алдына. Кочоко агачы, тал була. Зур талны йоморау диләр. Терлекләр куалаган чакта барысы да кочоко күтәрәп чыга, терлек үрчесен дип. Кайткистан киртәгә куйабыз кыстырып, усаллар йабышмасын дип.

— Кочоко ул тал була, береләр чыга, шаны кочоко диләр. Кочоко келәве, чыбык келәве.

— Баш көнне сирлар кувабыз, сарыклар кувабыз, талдан кочоко сындырабыз. Төре агач белән мал кувабыз, "төре булсын маллар", — дип. Кочоко дип оло көн алдыннан кийендереп куйалар төре алдына, терлег үрчи, диләр.

— Кочоко тал инде, кочоко келәве. Коро тотабыз³ без анчак. Кочоколар куйам, шәмнәр.

Пучы бәйрәме (каз. ар.-крш.— кукмара урынчылыгы) — бәрмәнчек. Пучы — удмурт телендә тал, агач бөресе.

— Пучы бәйрәме була инде, пучы алып керәләр талдан. Ана Одок (Авдотья) потсан⁴ белән төйәп кайтырлык кисә пучыны. Аны апкайталар өйгә. Каз күкәй салганда каз ойасына салалар пучыны, изге була ул.

Керәшеннәрдәге бәрмәнчек йоласы Пенза өлкәсе Каменски районы Кикин авылы татар-мишәрләр сөйләшәндә **вирба, вирми**,

¹ тәтиләү — матурлау, бизәү

² тәжел-төжел — ашыгыч.

³ коро тоту — ураза тоту

⁴ потсан — чана

вәрми (<рус. веба) сүзе белән кулланыла. Чагыштыру өчен шул авыл сөйләшкәннән язып алынган йола текстын китерәбез:

— Кызыл йомыркадан бер атна элек вирми була базар кен. Анда инде тал чыбыклары алып кайтабыз үгә. Аны инде иртә кем элгерә, эсләрне ачып бара, кини: "Вирми суга, мин сукмим, вирми суга, мин суким". Бөтенебез уяна. Тавыклар уянмастан элке сугабыз, иң беренче кучатны ¹ сугабыз: "Исәнлеккә-саулыкка, исәнлеккә-саулыкка". Сирларны, тыварларны сугабыз. Ул чыбыкларны жыйып куйабыз да, ул чыбыклар белән кетү серәбез. Шул вирми белән сукмасалар, үмерсез буласын инде.

Оло көн

Керәшеннәрдә бәйрәм ителә торган оло көн христиан бәйрәме пасхага туры килә. Ләкин олы көн дип атала торган бу бәйрәм төрки халыкларның кайберләрендә элек-электән булган дип әйтергә дә урын бар. Мәсәлән, пермь татарларында — оло көн, казахларда — улыстың улы куни (Кармышева, 1986, 47), шулай ук чувашларда — ман кун, мари — мун кун. Татар-мишәрләрдә ул кызыл йомырка бәйрәменә туры килә.

Нагайбәк сөйләшкәннән текст:

— Оло көнгә карышы күкәй буйисын. Иртә белән торасын да кергән кешене мөндәргә утырта да черләтә. Балалар черли анда, анар күкәй бирәсен, камфит, перәннек. Ул аяк сынау була. Жәннек-жөрешкә ², жәннек утырырмы анда, утырмасмы, төрле кешенең төрлечә була. Теге кеше чер-чер ди, малларыгыз күп булсын, ишәйсен, тавыкларыгыз күп булсын, күкәй салсыннар, таупиклы булыгыз, талигалы булыгыз, ди. Капчыкка күкәйне жыйабыз, кем тәйикмәк бирә шунда. "Мийә тәйикмәк ³ кирәкми, күкәй кирәк", — ди.

Казан арты керәшеннәре сөйләшкәннән:

— Оло көндә паскыда күкәй жыйа тоганнар ыйы балалар, күкәй буйый тоган ыйык, Жәшләр-кызлар урамда уйный торган ыйы, күкәйлей уйныйбыз диб инде. Отканы шипак дип куйа ыйы. Кайсы берәр алгапыс күкәй жыйып китә торганыйы. Бер жоморканы жугату да авыр инде ул уйнаганда, әрәмли-әрәмли диб әйтерләр ийе.

— Оло бәйрәмдә даган аса тоганнар ыйы, өч-дүрт төшкә биг эшәп итеп. Анда бөтен асыл калкы жыйыла тогон ыйы жәше-карты. Ул чакта чәчүгә чыкмаган чак булыр ыйы әле. Бәйрәм иртә килә тоган ыйы шулай. Анда инде кичкә кәдәре бөтен ка-

¹ кучат — өтөч

² жәннек-жөрөш — кош-корт

³ тәйикмәк — тәбикмәк

лык шунда булыр ыйы. Иртәгә симек дигән көнне аударалар даганны, аңынчы гел атыналар (Керәшен Сәрдә ав.).

Тау ягы керәшеннәре сөйләшеннән:

— Оло көн көнне беренче килгән кешене мөндәргә утырталар. Имеш, тавыклар утырсын, күп чеби чыгарсын. Мин дә утырган чакырауга баргистан. "Йә, утыр әле, мөндәр куйдык", — диләр. "Ниг анда утырас мин дим, анда утырмыйм мин", — дим. "Утыр, утыр, бүген син генә килгән әле, ату тавыклар жоморкага утырми", — диләр.

— Йоморка кызартабыз оло көнгә бер зур табак белән. Оло көннәр узып киткистән өч йомырканы алып куйдым. Пужар булгистан атсан шул йоморканы, пужар сүнә. Мин аны запаслап куйам. Чушы йоморканы атыгыз, кай тештә ут чыккан, дидем. Тоттылар да аттылар. "Пужарны жырак жибәrmә, кайан чыккан шунда бетсен", — дидем. Аттырдым да, ут сүнде, тетем¹ чыга башлады.

Оло көн — мордва-каратайлар (бик күптән татарлашкан мордвалар сөйләшеннән):

— Оло көнгә ызба жывасын, кетәсен, бетен әйберне чичталап эләсен, жомортка пешерә оло кен кенендә, балалар жомортка жийалар икән. Жомортка ак тегел, буйисын суган кабыкларына оло кен кенне. Килеп кычкыра бала, жомортка бирәсең. Кесәңә тыгасың жомортка, кем очорый, жомортка бирәсең ул көнне.

Оло көн — пермь татарлары сөйләшендә:

— Оло көн була, күкәй пешерәләр. Сырлап² куйалар мүгешләргә³. Күкәйләр сырлап басуга алып китәләр, тәгәрәтеп уйныйлар.

— Оло көн кичне күкәй сырлыйлар. Мин кендек инәбезгә⁴ керәм. Без аймак⁵ үстек, житебезгә дә бирә сырлы күкәйне улан таптырып жиган⁶ кендек әби. Шулай тарата торган ыйы сырлы күкәйне.

Симек, чимек — рус. семик.

— Паскыдан сун жиде атна кала ул симек. Зиратка менәләр жыйылып. Зиратта жырларга жарамый. Зиратка менәләр башта. Иртәгесен симек болонына жыйылалар, симек болоньнда жырлайлар ыйы. Менә симек жыры:

Бийекәй генә тауда ай зиратта
Кычкыра кукукы гына ук ай баласы.

¹ тетем — төтен

² сырлап — буяп

³ мүгеш — почмак

⁴ кендек инә — кендек әби

⁵ аймак — күп, ишле

⁶ улан таптырып жиган — бала тудырганда булышкан

Кычкырма куку гына шул, ай баласы,
Без дә шунда гына барасы.

— Менә шулай уйныйлар ыйы, симек диләр ийе. Урманга кайын башы бәйләргә барабыз диләр ийе. Болай баш арткылый күкәй чөйәләр ийе кайынга. Аннары мына шуңа басма бәйләп кайталар ыйы кайынга. Аннары ул кайынны тройсынын икенче көнне барыб алалар ыйы кызлар урманнан, бистәрләр тагалар ыйы, сөлгеләр. Симек тройсыннан бер атна алдан була. Симек көнне кайын төйнәргә барадырыйк (Керәшен Пакшин ав.).

Жапрак бәйрәме, кайын бәйрәме, тручын

Бу бәйрәм июнь аеның беренче атнасында үткәрелә, аны халыкта "жапырак бәйрәме" яки "кайын бәйрәме" дип тә йөртәләр, чөнки бу бәйрәм агачларның нәкъ яфрак ярган, матурланган чагына туры килә. Ул христиан дине бәйрәме булып саналса да, электән, борынгы чорлардан ук килгән жәйне каршы алу бәйрәме булып та йөргән.

"Жапырак бәйрәме"нән, ягъни тройцыннан бер атна алдан, симек (<рус. семик) көнне яшьләр-кызлар урманга барып бер яшь каен агачын сайлап алалар һәм каенга төрледән-төрле тасмалар, яулыктар ситсылар бәйләп каен агачын бизәп кайталар, каен агачы аркылы пешкән йомырка чөеп уйныйлар. Бу көнне кичен олы кешеләр түгем мәҗлесе (ягъни үлгән кешеләрне искә алу) үткәрәләр һәм мәҗлестән соң симек болынына жыелып җырлар җырлыйлар. Ә яфрак бәйрәме, тройцын көнне, бер атна алдан бизәлеп куелган каенны авылга алып кайталар, аны урам буенча күтәрәп җырлап йөриләр, һәр йорт турысына туктап, биешеп ала-лар. Кичке якта каенны елга буена алып барып, ботакларын сындырып суга салалар яки иген үскән якка, арыш яки бодай басуына илтәп сала торган булганнар. Каен ботакларын суга салган чакта һәркем үзенең теләгән әйткән яки аның тиз генә батып китү-китмәвенә карап, төрлечә юрый торган булган. Каен агачын зурлау, аның серле, тылсымлы көченә ышану славян халыкларында (Токарев, 1957, 62—63; Шаповалова, 1984, 184) һәм төрки халыкларда да булган (Радлов, 1907, 383).

Тройсын, тройчын, труйсы, тручын, тричын:

— Тройчын бәйрәме мына былай була бездә, ийүннең унысы тирәсендә ул. Эч кен элек симектә¹ кайынга жепәк жаулыктар бәйләп кайталар, кайынны алырга баралар. Шуны урам буйы күтәрәп кайталар да, йугарычка меңгереп салалар суга. Жамагат сайын ывак-ывак итәп суга ыргытып тыралар, жә жугарычка барып арыш кырына итәп салалар — чст.-крш.

¹ симек<рус. семик — христиан бәйрәме

— Труйсы бәйрәме безнең Тәрбиттә (ав. ис.) пристулни бәйрәм булган. Урманнан туйыра¹, кайын жапыраклары апкайткан, чәчәкләр² бич буйы белә кадап чыгалар ыйы тәрәзә кашакларына³. Труйсы житкинчә үләм жылкырга да. агач сындырыга да жарамый — т. я.-крш.

— Жапрак бәйрәме көнне кичен яшьләр түгәрәк уенга жыела. Түгәрәк уен җырларында бу көнне каен агачын мактап җырлау яңгырый.

— Әй, җирләр тирбәлеп торадырыйы инде тручында, олы-кары да, бала-чага да калмый. Кызлар кийенеп-җасанып, тәңкәләрен тагып чыга. Мына тройсын кейен җырлиг әле.

Ак та кайыннарны җәмне итә

Жапыракай белән туз гына.

Өстәл өскәйләрен җәмне итә

Ипекәйләр белән тоз гына.

Ай-гай безләр китийекәй-китийек,

Кайынныкка барып җитийекәй,

Ай җитийек тә,

Кайын башын тишийек⁴.

Ак кайын башлары уйылган,

Аны жапырагы кыйылган.

Без җырламый кем җырласын,

Бар туганнар бергә җыйылган.

Мордва-каратайлар сөйләшәндә яфрак бәйрәмен **трус'кай** дип атыйлар. **Трус'кай зату** — яфрак бәйрәменең соңгы көнен бәйрәм итү, **трус'кай** йырулары — яфрак бәйрәме көнне җырлана торган җырлар.

Татарстанның Лаеш районы Ташкирмән авылында тройчын, ягъни яфрак бәйрәме көнне өлкән яшьтәге хатын-кызлар, әбиләр "кала башы" дигән урынга, тау өстенә җыелышып, рәт-рәт булып тезелеп, кара-каршы басып, борынгыдан килгән җырлар җырлыйлар. Бу җырларның сүзләре дә, көйләре дә бик үзенчәлекле. Аларның сүзләрен үзгәртмичә җырлыйлар: чөнки "изге" дип саныйлар. Күп кешеләр тарафыннан башкарыла торган йола җырларының бер үрнәге, бер истәлегә буларак, бу җырлар безнең көннәргә кадәр килеп җиткәннәр. Җырлар төрле исемдә йөртелә: "Без килдек", "Чи камыш", "Мәрийем", "Җимчәчәк" һ. б. "Җимчәчәк" — яз көне суга салып, су иясенә бирелә торган чәчәк булырга мөмкин, чөнки "жапырак бәйрәме"нә кадәр җирдән үлән йолкырга да, агач яфрагын өзәргә һәм су коенырга да ярамый,

¹ туйыра — яшь агач, үсенте

² чәчәк — яфрак

³ тәрәзә кашагы — тәрәзә яңагы

⁴ тишийек — чишийек

дигәннәр. Бу авылның керәшеннәре "жир имәннеге, сым имәннеге" (иминлеге)н бик нык саклаганнар. Бары тик жапырак бәйрәме көнне, жир һәм су ияләренең күчелен күргәннән соң гына жирдән үлән яки чәчәк өзгәннәр, ягъни табигать байлыгынан файдаланганнар. Әлеге "изге" дип саналган җырлар һәрвакыт бер үк сүзләргә әйтеп кую белән башланып китә:

"Абыз Бәкыймә, мулла Әпсәлим, бармыйык". Бу исә әлеге җырлар һәм аның сүзләренең христиан динен кабул иткәнчегә кадәрге чорлардан ук дәвам итеп килгән булу мөмкинлегенә ишарә ясый.

Питырау

Питырау бәйрәме июльнең 14-15 ләрендә үткәрелә. Христиан дине бәйрәме булып саналса да, питырау көнен татар-мөселманнар да яхшы беләләр, ул авылның җәйге эшләре, халык сынамышлары белән бәйләп рәвештә еш телгә алына: "Питырау көнне кырык ызаннан кырык төрле чәчәк җыйабыз, файдасы тийә", — диләр.

Питырау көнне авылда түгәрәк уеннар аеруча зурлап, бәйрәмчә итеп үткәрелә. Яшьләр элеккечә, әниләр һәм әбиләрдән мирас булып калган тәңкәле киёмнәр, ука-чачаклар, маңгай ука, маңгай тәңкәләргә бәйләп, мыйтутар яки хәситәләргә, ука җиләннәргә киеп уенга җыелалар. Олырак кешеләр дә уен карарга чыгалар. Бу көнне иң зур, соңгы түгәрәк уен уйнала, питыраудан соң инде түгәрәк уенга чыгу бөтенләй туктала. Чөнки питырау бәйрәменнән соң "печән өсте", аның артыннан "урак өсте" һ. б. төрле авыл хуҗалыгы эшләре ялганып китә. Түгәрәк уенда җырлана торган җырларда да шушы турыда искәртелә:

Чувар күке күклидер,
Сука өстендә туктидыр,
Безнең уйын уйнислар
Питырау җиткис туктидыр (т. я.-крш.).

— Питырау биг эшәп була торганыйы. Сисланың уникасендә була торганыйы. Килерләр ийе Доргадан, килерләр ийе Нусладан, килерләр ийе Чепийадан, килерләр ийе Субашыннан, килерләр ийе Чурадан, Пошурдан. Шулай итеп бездә кызлар җәшләр бик зур бәйрәм итәрләр ийе. Киндер күмәк булыр ыйе инде, ал-җапкычлары ситсы булырыйы, башларында сурыпинкә җаулык булыр ыйы, әнә шулай уйналар ыйы. Анда булыр ыйы гарбун, гөслә. Кызлар өчәр-дүртәр балитәклә күлмәк кийәләр ийе, кәситәләр кийәләр ийе, бармакларына тәңкәле җөзә'ләр кийәләр ийе. әбиләр мәләнчә'ләр кийәләр ийе — каз. ар.-крш.

Мордва-каратайлар сөйләшкәндә ул **пәтрау**, **пәтрау** келәве исеме белән билгеле.

— Жомортка буйилар иде пәтрау кенне сары чәчәкигә, чәркуга илтәләр иде.

— Пәтрауга карышы сарык суйалар иде, бәк зур келәү була иде, келәүгә баралар иде чәркуга¹. Пәтрәү келәве буладырыйы шулай.

Питрувка — Удмуртияда яшәүче бисермән-керәшеннәр бәйрәме:

— ыл'ык чакта кырга барырлар ыйы питрувкада, май была майларлар ыйы ашлыкны:

"Алтын кыбык ашлыгы булсын,
Камыш кыбык саламы булсын", — дип.

Язгы чөчү, сабан йолалары

Игенчелек белән шөгыйльләнгән халык өчен чөчү чоры иң әһәмиятле, иң җаваплы чор. Игенче аны көтеп, әзерләнеп каршы алган, атларын караган, тәрбияләгән, чөчү орлыгын барлаган. Язгы сабан эшләре килеп җитәр алдыннан кешеләрне шушы җаваплы чорда үзара якынайта, хезмәткә дәрт, бердәмлек уята торган тылсымлы йолалар да күп булган.

Сабан берләшү, сабан чөчү (т. я.-крш.), язгы чөчү эшләрен бергәләп, күмәкләп башкару.

— Сабан берләшү була, менә үзебез хәрәндәшләр әтинеке дүрт туганы. Абый сөрә, мин себереп² җөрим.

Сабан боткасы (нгб.-крш.) сабанчыларга пешерелә торган ботка.

— Сабан боткасы пешерәләр иде сабанчыларга. Эшне бетереп кайткач кәрәндәш-ыруын җыйар ыйы, ә кайсы-берсе җитем-җилпене³ җыйар ыйы, инәсез-атасыз, җаңгызларны җыйып ашатыр ыйы.

Сабан корбаны (каз. ар.-крш.) язгы чөчү хөрмәтенә хайван суеп корбан ясау.

— Сабан корбанында бөтен асыл белән җыйылып бер сарык чалып ботка пешерәләр.

Сабан эрәте (т. я.-крш.) язгы чөчүгә чыкканчы өйдән-өйгә кереп, кунак булып, җырлап йөрү.

— Сабан эрәте салалар ыйы энде сабанга чыкканча. Әкерен генә җырлап баралар ыйы энде.

Сабандаш (т. я.-крш.) сабан эшләрен бергәләп башкаручылар.

— Сабандаш дигән, берсе сука белән сөрә, берсе агач себерке⁴ белән себерә җирне.

Сабанлашу (т. я.-крш.) сабан, чөчү эшләрен бергәләп башкару.

— Чөчү чөчкәннәр сабанлашып, анчак атлар кулда, бер өч дүрт җырт берләшеп сабан чөчкәннәр.

¹ чәркү — чиркәү

² себереп — тырмалап

³ җитем-җилпе — ятим-җилпе

⁴ себерке — тырма

Сабанга, чөчүгә чыгу ырымнары:

— Сабанга ат жигеп чыгабыз бит. Урамга чыккачын синең атыңның, синең арбаңның алдыннан кеше чыгасы булса, чыгармаслар ыйы. "Тороп тор, аяагың начар булмасын", — дийерләр ийе. Жаланга чыгарлар ыйы, күкәй пешерәләр ийе. Жирне сөргәчен бодайга күкәйне катыштырып шуны чәчәрләр ийе. "Күкәй шикелле бодайыбыз тук булсын", — дип, шул бер подаука бодайны чәчеп бетерәләр ийе — нгб.-крш.

— Сабанга чыкканда үдән жымырка пешереп чыккан, жымырка ашаталар ыйы сабан-сука алдыннан. Иген тук булсын дип, сабанга чыккан көн ботка пешергән. Тары боткасы пешереп бирәләр ийе әбиткә киткәндә — т. я.-крш.

Чөчү беткәч үткәрелә торган йолалар

Кырау куу — бу йола Башкортстанның Бакалы районы керәшеннәрендә булган, яз көне игеннәр чәчеп беткәч, кырга чыгып "кырау куганнар":

— Элек кырау төшкәндә нишәтергә аптыраганнар. Кәзер калык иске чабаталар алып чыга, берсенә-берсе атышып жарты басуга житкенче чабата белән атышып кырау куганнар. Кырау куып туктагач, чабаталарны бергә өйөп жандырып өйгә кайтасын.

Пештемә куу (нгб.-крш.) — кырау куу:

— Менә троицы бәйрәме узды инде безнең үткән атнада. Бәйрәм алдыннан пештемә куабыз дирерләр ийе. Анын үзенен көйө дә бар ыйы. Себеркегә, әремгә ут төртеп, зур корокны ¹ башына шул себеркене бәйләләр ийе, шулай пештемә куварлар ыйы катыннар жырлап. Аның жапырагы жанып бетә, чыбыгы төтәп барыр ыйы.

Кырга чыгып келәү итү, яңгыр теләү, корбан уздырулар

Корман

Керәшеннәрдә **корбан** сүзен **корман** дип әйтәләр. Корманда кешеләрнең һәм терлекләрнең, ел килешләренең иминлеген өчен дип кырга чыгып, терлек суеп, ботка пешереп келәү итәләр. Корманнар берничә төрле була:

Ак балык корманы — корбанга балык чалып үткәрсәң дә дәрәс дип исәпләгәннәр. Шуннан татар телендәге корбан балык (лещ) сүзгә калган булырга тиеш.

Тавык корманы — корбанга тавык суеп келәү итәләр.

Үгез корманы, сарык корманы — корбанга үгез яки сарык чалып келәү итәләр. Корбанга ак төстәге хайван килешә дип, ак

¹ корок — колга

бозау яки үгез булганда аларны корбан өчен калдыра торган булганнар.

Түбәндә керәшен татарлары сөйләшләреннән корман темасына карата язып алынган текстлар китерелә:

— Корманда сарык суйып сыйланалар. Шулай бер карүгез суйдылар. Суйганнар ыйы, шулай питырау артыннан менә кырау төшеп бәрәңгеләрне жандырып куйды. "Килешмәде,— диделәр картлар,— карүгез сөзде бит",— диделәр. Менә нидей кәл булды — т. кам.-крш.

— Жәңгыр жаумый торса, адарыналар, корман уздырабыз дип. Тишмә буйындайы, биг оло тишмә. Шу тишмә буйына бөтен асыл жыйыла тоган ыйы, корман ашына барабыз дип. Сарык чала корманда, ак сарык — каз. ар.-крш.

— Корман ашы дий тоганнар ыйы, тишмә буйындайы. Безнең оло тишмә бар монда, биг оло тишмә. Ана шу тишмә буйына бөтен асыл жыйыла тоган ыйы, корман ашына барабыз дип — каз. ар.-крш.

— Корманда терлек чала инде, балыгы бар кеше балык чала. Балыгы булмаса күкәй чала шунда терлек суйган жиргә алып барып. Чала торган жир дибез. Жәш балык жарый корманга, күкәй дә жарый. Шулай иттереп күкәйне кисә, вата инде. Шунан андары күкәй калжасын кувыра инде.

— Корманда анда сарык суйалар, оло сарык. Менә мин дә барып алам аш, жамагат сайын чиләге белән өләшеп шулай бәйрәм итә торганнар ыйы, корман уздырып, Жәңгыр жаумый торса да адарыналар инде корман уздырабыз дип, — каз. ар.-крш.

Татар халкы яшәгән төрле төбәкләрдә мәселман дине йоласы буенча үткәрелә торган корбан бәйрәме, корбан гайетеннән башка, борынгыдан килгән ышануларга нигезләнгән, кырга чыгып, күмәкләп корбан уздырулар түбәндәге сүзләр белән белдерелә: **зур кырбан** (миш. д.), **нәзер кырбан** (миш. д.), **корманнык**, **күк корманнык** (себер татарлары), **кырбәннек** (пермь татарлары), **корбан бәйрәме** (нокр., глз.) һ. б.

Мәсәлән, себер татарларыннан **күк корманнык** турында сөйләтеп язып алынган текст:

— Күк корманнык суйган, йаңгырлар сурап алладан. Корманныкны кыйплага карап суйып жиберә. Корманнык чалса аның сүмәкләрен аска күлгә салалар, корманнык сүмәген суга түгәң, тиләр картлар. "Раббым, тәңрем, аллам, шипасы белән йаңгырлар бир, йаңгыр йаусын, ашлыклар уңсын, хайваннарның сөте булсын, авырулар булмасын, нараситалар бәхетенә", — дип теләк теләгәннәр.

Жәңгыр быткасы

Яңгыр теләп, күмәкләп ботка пешереп теләк итү татар халкының башка төркемнәрендә дә билгеле: **житен боткасы** — каз. ар.-лш., **салам ботка**, **сука ботка** — себер татарлары сөйләшләрендә, **карга бутка** — минз., трбс. һ. б.

Тау ягы керәшеннәрендә жаңгыр боткасы:

— Жаңгыр жаумый, давай жаңгыр быткасы пешериг әле, диләр. Май энде, жарма жиган, сет, зур казан аскан энде. Шунда бытка пешергән.

— Жаңгыр быткасы жөз жоморка жыйып килгәннәр. Пешерәбез дә, туйгинча ашагыз, дибез балаларга. Жарма, бидырасы белән сөт алып киләбез, пешерәбез. Табак белән куйам, рәттән ашилар туйгинча. Килгәне беренә су сибәбез. Үзләре урам буйы су сибешеп жөриләр. Кемне күрә — сибәләр, жатка гына сипмиләр.

— Мазарга барабыз. "Тук булыгыз мәңгегә", — дип себеркеләр белән су сибәбез, жумача жатучыларга да сибәбез, мазар эстенә сибәбез. Ботка пешкән, казаннарны суга ташлибыз.

— Мазар эстенә китеп бытка пешергән, жаңгыр быткасы. Мазар эстенә су алып барган, шәм. Мазарлык өстенә су сипкән — т. я.-крш.

Келәү, кыр келәве

Кырга чыгып хайван суйып, ботка пешереп теләк итү, яңгыр теләүләр татар халкының башка төбәкләрендә дә келәү сүзе белән ясалган сүзтезмәләр белән белдерелә: **ак алаша келәве** (м.-кар.), **ашлык келәве** (кузн.), **балык келәве** (м.-кар.), **ил келәве** (лмб.), **нөзер келәү** (тмн., лмб.), **тавык келәве** (кузн., лмб.), **жаңгыр келәү** (м.-кар., т. я.-крш.) һ. б.

Кыр келәве — тау ягы керәшеннәрендә:

— Элек кыр келәве йасамаллы булган. Сарык суйып, бер сарыкмы, икеме, түлке сарыкны селкенмиче суймыйлар ыйы, селкенмичә, калтыранмичы. Сарыкны тоталар — селкенми. Энде сыу сибеп карарга, давай монарга сыу сибәргә. Сыу сибәләр дә кари-лар, селкенәме. Бу буйлык тегел, селкенми, диләр. Селкенсә, калтырап китсә, ансын суйарга диләр. Казан асып пешерәләр, башлап ашарга карт кешене жәшәләр. Ул капкистан башкалар ашый, шалай ыйы.

— Кыр келәү чаты дибез, бийанам әйтәйе, шул агач жанында кыр келәве жасыйлар ый, ди. Иртәгә кыр келәве жасамалы халыктан әйбер жиган энде, майын, сетен, жымыркасын жиган. Зур казан куйган икене, бар да иләрәннән бер кашык, бер табак алып барган энде, шунарга салдырып алып жылышып утырып ашаган. Кешеләргә чашлатып су сипкәннәр. Даржага кыркбер бидыра сипкәннәр кызлата олан тапкан эчен.

— Кизләүгә батышкы¹ чыга иде. Терле-терле игеннәрне апчыккис эстенә йоморка куйып чыга идек, хазер искә төшердем. Бәк зур кизләү ага иде, бар да шунда чыккан келәүгә. Жаңгыр бумаганда да шунда асыл кизләвендә келәү иткән. Петен Тәрбит

¹ б а т ы ш к ы <рус. батюшка

шунда чэй сушына баралар иде. Шул кизләү кипте, кемдер мунчадан жалангач чыгып су алган, диделәр — т. я.-крш.

Кирәмәт

Кирәмәт — кырда корбанга хайван чалу урыны яки карт агач. Анда төрле әйберләр илтөп элэләр. Кирәмәт йолалары Идел буендагы башка халыкларда да билгеле. Мәсәлән, чувашларда, удмурт, мари, мордваларда да кирәмәт йолалары булган. Кирәмәт йолалары турында тау ягы керәшеннәре сөйләгән мәгълүматлар китерелә:

— Безнең сызада ¹ кирәмәт бар ыйы, бер карт карама. Авырган кешеләр шунда сөлгеләр илтөп элэләр ийе, шуннан сың ул терелә торган булган. Үрдәкләр суйалар ыйы шул карама төбендә, бик күп кешеләр нәзер әйтөп тастымал элэләр ийе.

— Чирләсә — кирәмәткә акча ташлый, он очыра. Анда тәңкәләр барыб элэләр, нугыратлар ². Без алыб уйный идөк шуларны.

Кирәмәтле агач — ырымлы агач.

— Айакларга чыбаннар ³ чыгып тулды, төзәлми. Безнең артта ырым-чырымлы ⁴ агач бар ди, тәңкәләр бар ди, чыңгыл-чыңгыл итөп утыра ди жыл белән, кирәмәтле агач ул ди. Ан'н'у ⁵ кайыныкы чырасын жасады, аны жандырды, кырк та бер кимак пешерде, аны кырк та бердән башлап киредән укыды, шулар белән баш тирәли әйләндерөп, айакны шылай утка тотып, чаткыларын төшерөп, "бар, кызым: шында артка чыгарып бәр", — диде. Төнне ийандым да айагым төзәлгән минеке. "Әней, айак төзәлдө", — дидө. Ырым-чырым элөккән булган. Шул агач төбенә тышка чыгарга жарами, пытагын сындырырга жарами, тота ул.

— Тау кырында туйыра бар, шул туйыраны беркөм дә сындырмый, пытагы сына да алмый, кирәмәтле диләр.

Кирәмәтле кийы — ырымлы көе.

— Кирәмәтле кийыга үлән ташлыйлар ыйы, "мин эчмәгән, урыс эчкән", — диләр.

Чүк

Яңгыр яумаган чакларда кырга чыгып, корбан чалып ботка пешерү һәм соңыннан су сибешү керәшен сөйләшләрөндә **чүк** сүзе белән дә белдерелә һәм аның түбөндөгө вариантлары бар: **чүк итү**, **чүккә кийу** т. кам.-крш., **чүп быткасы** чст.-крш. Чүк сүзе шун-

¹ сыза — ызан

² нугырат — вак тәңкә

³ чыбан — чуан

⁴ ырым-чырымлы — ырымлы

⁵ ан'н'у — әни

дый мәгънәдә чуваш телендә бар: учук (Ашмарин, 1929, 29), чук, чукулмә — кырда корбан чалу, сумар чук—яңгыр теләү, самарта чук йомырка белән корбан ясау, сара чуклеми—сыра белән үткәрелә торган теләк, чук уйахе — корбан ае (Золотницкий, 1875, 16). Мари телендә цок, чок, удм. чек, цок шул ук мәгънәдә, ягъни кырга чыгып уздырыла торган корбанны белдерәләр (Ахметьянов, 1978, 164).

Борынгы ышануларга нигезләнгән мондый йолаларның һәм аны белдерә торган сүзләрнең татарларда гына түгел, ә күрше булып яшәгән чуваш, мари, удмуртларда да күзәтелүе шактый кызыклы күренеш. Күрәсең, бик борынгы заманнарда ук бу йолалар Идел бие халыкларының күпчелеге өчен уртак, бергәләп башкарыла торган булгандыр, дип нәтижә ясарга мөмкин.

Керәшен сөйләшләрендә кулланыла торган чүк сүзе күплекне, бергәләп җыелуны аңлаткан булса кирәк. Моңы чүк сүзенәң җыен мәгънәсендә кулланылуы да исбатлый: **Әрнәш чүге** — Әрнәш җыены, **Тупылат чүге** — Тупылат җыены. Шулай ук пермь татарлары сөйләшләрендә: тау чук, аткары чук — урам яки авылның бер өлеше. Татар әдәби телендә чук сүзе (калфак чугы), күптин-күп, чуктин-чук сәлам (хат язганда) шулай ук күплекне белдерү өчен кулланылган.

XVI йөз шагыйре Мөхәммәдъярның "Төхфәи Мәрдан" әсәрләрендә дә чук сүзе күплекне белдергән:

Барча хәлен монлар тәкый белделәр,
Тәңрегә чук шөкерләр кылдылар... (Борынгы, 1965, 395).

Түбән Кама керәшеннәре сөйләшәндә **чүк** итү йоласы:

— Корманны чалалар инде картлар, икеме, өчме сарыг инде, ак сарык суйалар ыйы. Аннары аның эчәгеләрен тазарталар ыйы. Картлар оло казан асып, казанга салалар инде, ирләр пешерәләр аны, келәүле койо җанында менә монда тау астында. Җармалар аптөшөп бутка пешерәләр, тагы икенче көнне карчыклар җыйыла инде. Он төшөрәбез инде анда, аны пешерә торган карчыклары үзенә айырым инде, бөтен кеше тылмышый. Күкәйләр, сөтләр, майлар аптөшөп бигәйбәт итеп пешерәләр ийе дә чыбылдык җәйә торганнар ыйы. Табакларны анда куйалар, ашагачын су сибешәләр чиләк белә. Бөтен асыл тулып су сибешәбез шәбергенче. Су сибешәбез дә алжыганчы, аннары китә торганыйык су керегә. Шул чүк итү инде мынсысы — т. кам.-крш. Чүпкә кийу (т. кам.-крш.):

— Менә элек шулай җаңгыр җаумый торса, коро булдисә, чүпкә дип чүпкә кийарга чыгалар ыйы җәшләр. Беркемне калдырмыйынчы сыу сибәләр ийе.

Чүб итү (нгб.-крш.):

— Чүб итәргә җыйыналар, чиләк белән сыу алалар, себертке. Без барабыз, ашаулыкны җәйәбез дә җиргә утырабыз. Шунда боламык, күкәй куйалар карт әбиләр. Себертке белән су сибеп чы-

галар, ашап-эчеп бетерэләр дә, тагын казан кырыйына барасын. Кузгалып китә башлагачын анда эзер торалар, сыу сибәләр чиләк-чиләк. Чүб итү була. Йаңгыр да йауып китә. Әби-сәби пешерә ботканы.

Чүп боткасы (нғб.-крш.):

— Жаңгыр жаумаса чүп боткасы пешерәбез дийерләр ийе әбиләр. Чүп боткасын жаңгыр жаумый тордисә өй борончы жыйып, бер сарык суйып әбиләр ботка пешерәләр, оло казан утыртырлар ыйы икөч жиргә. Как чүп боткасы пешерделәр, жайлап кына жаңгыр жа ып китәр ийе. Шипмә буйында, су буйында пешерәләр.

Учук (т. кам.-крш.):

— Учукта тәкә суйалар, итләр пешеп чыккан кийашка таба карап келәү итә. Кемнең баласы жук, бала булсын, икмәк бусын, дип.

Шунысы кызыклы, кырда ботка пешереп, яңгыр теләп су сибешүне касыйм татарлары сөйләшәндә дә **чу'** (**чук**) дип атыйлар:

— 'орылы' булса, жаныр жаумаса 'уй суйалар, чу' йасыйлар. Авыл жанында 'үл бар безнен. Шул 'үл жанында 'уйны суйалар, 'азанда пешерилир, зур 'азаннарда. И'е авылдан жыйылып бар да ашай. Ашай-ашай да үл'и ташлайлар халы'ны, су сибелир. Болыт 'үтирили де жаныр да жава.

Шыйлык

Яз көне карлар жир кипкәч, язгы чәчү алдыннан кырга чыгып үткәрелә торган йола. Күп кенә авылларда шыйлык үткәрү өчен билгеләнеп куелган үзенең урыны булган. Ул авыл башындарак тигез, матур урында, чирәмлектә яки кырдагы берәр чишмә яки күл буенда үткәрелгән. Шыйлык үткәрелә торган көнне иртә белән бәйрәмчә киенгән ир, гаилә башлыгы жылпучка чәчү орлыклары: тары, солы, арыш һ. б. куеп, шулай ук яшел төскә буялган йомырка, сөт ашамлыклары — май, эремчек, сөзмә, катык алып, кырга, шыйлый үтәсе урынга юнәлә. Алып килгән сөт ашамлыкларын бер кисмәккә салып, шунда йомыркаларны тупрап салгач, килгән кеше саен савытлар белән өлөшөп биргәннәр. Ашаганнан соң ирләр тезеләп басып, кояшка таба карап "келәү итә", ягъни үзләренең теләкләрен әйтәләр һәм әкрәкләп таралышалар.

Шыйлыкның икенче бүлеген хатын-кызлар дәвам иттерә. Төштән соң һәрбер өйдән хатын-кызлар, карт әбиләр, яшь киләткәннәр, бәйрәмчә матур итеп киенеп, шул ук урынга жыелышалар. Алар шыйлык үткәрелә торган жиргә зур табаклар белән сөттә пешкән тары яки ясмык боткасы алып барганнар. Шыйлыкның башлыклары, олы яшьтәге картлар килеп, табакларны тотып тагын келәү итәләр. Шул вакытта яшь киләткәннәр башларын

иеп ("сөзелеп"), картларны хөрмәтләп басып торалар. Шуннан соң хатын-кызлар жыелып утырып ашыйлар, туйганчы сөйләшеп, күңел ачып кайтып китәләр. Шайлыкның эчтәлегенә менә шуннан гыйбарәт. Бу йола турында язып калдырылган истәлекләргә караганда, элек ул бик билгеле булган һәм бөтен авыл халкы катнашып үткәрелә торган булган (Коваль, 1930, 81). **Шыйлык** — төрки сүз, сыйлык дигән сүздән үзгәртелгән, аның Идел буендагы башка халыклар, мәсәлән, чувашларда шилек, шильак, мариларда шилык — ишек алдында зур итеп эзерләнгән табын яки туй мәҗлесе мәгънәсендә кулланылуы да шуны раслый.

— Элеке әвәле үк буган инде ул, без бәләкә чактук. Безне бабайлар аппаралар ыйы. Жилпучка ашаулык жәйеп, ике ипи куйалар ыйы, табак белән сөзмә куйалар ыйы, шыйлыкка келәү иткән жиргә аппаралар ыйы. Күкәй тутыралар ыйы. Келәү итәләр ийе дә инде шул күкәйләрне әрчеп, оло табакларга сөзмәгә салып, безне сыйлап апкайталар ыйы. Аннары без кайтырга әбиләр буткалар пешереп торалар ыйы. Кәзер инде әбиләр буткалар алып баралар келәү итәргә. Жәш киленнәр келәү иткән жирдә сөзелеп кенә торалар. Шунда инде әбиләр, жәш киленнәр буткаларны ашап кайтып китәләр шыйлыкны искә алып — т. кам.-крш. (Урта Баграж ав.).

Өмәләр

Күп көч һәм вакыт сорый торган эшләрне өмә ясап, ирекле рәвештә бергәләп жыелып, күмәкләп эшләү татар халкының борынгыдан килгән күркәм йолаларыннан берсе. **Өмә** сүзе татар теленә диалектларында да, башка төрки халыкларда да бар: миш. д. үмә, төркмән, казах — үме, әзербайҗан — имәчилик, башкорт — өмә, чуваш — виме, ниге, удмурт — веме (Егоров, 1964, 45; Махмутова, 1978, 73; Денисова, 1984, 16). Өмә көнен гадәттә яшьләр көтеп алганнар, чөнки анда бергәләп җырлап, уйын-көлкә сүзләр сөйләшеп, күтәренкә күңел белән эшләп кайта торган булганнар.

Өмә башы нгб.-крш. өмә башлыгы. Чуваш телендә ниге пус — өмә башлыгы (Денисова, 1985, 82).

— беренче килгән кеше өмә башы була. Өмә башы эшләгәндә җырлап жибәрә.

Каз өмәсе

— Кайсы жегермешәр каз суйа. Каз жолкошырга хәрендәш-ыру килә. Аны жывып, идән-сәкесен жыйыштырып каз боткасы ашарга чакыра. Пар каз сала. Күзикмәк пешерәсен каз өмәсенә, каз күп булыр, диләр. Бер жыл да калганым жүк, күзикмәк пешерәмен. Кажни өйгә кер, кажнийында күзикмәк. Дөресен әйтәм, мин нәнәүнең¹ жоласын тотамын — нгб.-крш.

¹ нәнәү — әни

— Каз өмөсө йасилар. Анда энде ишле казлар булгистан каз утаучылар¹ жыйыла. Казларны йолкоп бетерэлэр дә бер казны пешерэлэр өмөгө. Ашын да, боткасын да пешерэлэр. "Казлар күп булсын, үдөн Гебенә (елга исеме) сувына тике чебеш² булсын", — дилэр. Казның кәкәйен³ байлап-байлап⁴ эләшеп чыга шалай әйткән багытта — т. я.-крш.

Казлар үстерү белән бәйле ырымнар:

— Кыр казлары узып бара бит йаз кен, аяк астыннан чүб алып казлар ийасына куйалар, ушкын⁵ кыр казларын күрсән казлар ушкын чыга, — ди — т. я.-крш.

— Каз утаучылар жыйыла, ашаталар. Кийаш уңайына бер чиләк су куйалар. Кызлар итләрен ашап туйганнан сың чиләктән су эчәләр дә кикак-кикак дип кычкырып чыгып китәләр, каз булып кычкыралар. Мин дә кычкырмаллымы икән, дим. Кешедән калгынчы мурдан кал. Каз суны жарата бит, су эчә туйгынчы — т. я.-крш.

Печән өсте

— Пирвуй уракка төшкәнче печәнгә төшәдерийек. Ирләр бер-ике көн чаба, аннары катын-кыз бара тәтәлэргә⁶, аннары жыйадырыйыг инде. Жыйганда анда катынымы, бала-чагасымы, барсы да төшә тоган ыйы. Богол⁷ салалар ыйы ни кадәре. Печәннән кайтканны карап торсаң инде, ат белән жамагаты-жамагаты сайын утырып кайталар ыйы жырлашып менә инде. Арымадылар, кәзер машина белән жөрөп тә арыйлар. Боголга куйгынчы кысадырыйык печәнне, чүмәлэгә куйадырыйык, ат белән ташыйдырыйык — каз. ар.-крш.

— Без элгәре печән жийарга жөргөндә үзебезгә бер кийебез бар ыйы, бер жыртка жыйылып бергә жеридерийек, атка утырып барадырыйык.

Ай-хай печәннәрне их чабывы,
Чабывыннан авыр жыйывы.
Әжәл кастасыннан авыр икән,
Артларыннан карап калывы.
Житен генә күлмәк жилфердидер
Болыннарда печән чапканда.
Күкләр дә күкерәр, жирләр тетерәр
Печәнчеләр жырлап кайтканда—чст.-крш.

¹ каз утаучы — каз йолкучы

² чебеш — бәбкә

³ кәкәй — ит

⁴ байлап-байлап — пайлап, өлөшлөп

⁵ ушкын — күп

⁶ тәтәлөү — кабарту

⁷ богол — кибән

Урак өсте

— Уракны бер кешедән, уңганырак кешедән башлаталар ыйы. "Кем башлаган икән, бигерәк авыр булды быйыл, кулларны кисеп бетердек", — диләр. Усал кешеләр караңгыдан чыгып башлап куйалар иде. "Ах, быйыл шул башлаган инде, авыр булды", — диләр. Кайсы базар кен, кайсы кечатна кен башлилар иде.

— Кийаш байымича без урактан кайтмаган, кийаш байыгичтан гына кайткан. Жегетләр келтә бэйли, чүмәлә жасый. Эңгер-меңгер житә, кийаш бата.

Жәшел саплы урак белән урак урасым килә,
Әй, туганнар, сезнең белән бергә йәшисем килә.
Кызлар урак уралар, зурат сылап куйалар,
Жир башыннан жегет узса, ашамыйчын туйалар.
Ураг урулары уйын, зурат куйувы кыйын,
Бергә чакта берни тегел, айрым торувы кыйын.

Сүс өмәсе

— Сүс өмәсе бик жасыйлар ыйы безнең Тәрбиттә. Сүс өмәсендә өчәр-дүртәр кеше түвә. Кем башта бара — ул сүс өмәсенен башлыгы була иде. Баштук барган кеше кисабын кыстырган да барган. Сүсләр түгеп бетергис башлап сине ашаталар иде, жыру башлаталар иде. "Безнен өмә башлыгы бар, анардан жыр башлат", — диләр иде. Ашаган, кунак булган, жырлаган өмәдә — т. я.-крш.

— Сүс өмәсенә сүс тәйәргә чакыралар, жырлый-жырлый тәйәбез:

Өйрәләр дә микән ашыгыз,
Боткалар да микән ашыгыз,
Өйрәләр дә буса ашыгыз,
Сүсегезне тәйми ташлыйбыз — каз. ар.-крш.

— Сүсне тәйәдерийек, менә киле була тоган ыйы, сүс килесе. Шунда сүсне салыр ыйык та дүрт кеше тәйәр ийек алмашлап келисап белән. Тәйгәстен аны эрләрийек. Менә тегендә дә бер киле, монда да бер киле. Бугастын шуны эрләрийек андары, менә шуннан күмәк итеп сугадырыйык. Кызларга әйтәсен өмәгә. Сүсне тәйөп бетергәстен шуларны кәстәрлидерийек, ашатадырыйык. Бөккәннәр, кабартмалар пешерәдерийек. Менә әвәлегә сүс өмәсендә жырлый тогандагын жырлыйым, сүс тәйгәндәген:

Сызгырып тый койма әле койган чакта
Жаникай узганнарын тоймадым.
Тоймадым дый түгел әле тойган ыйым,
Чакырыб алырларга кыймадым — каз. ар.-крш.

Сүс талку

— Сүс талкырга өмө булыр ыйы. Сабан беткөндө киндер чөчөрлөр ийе, ул киндер үсэр ийе. Аның басасы дип көзгө таба алырлар ыйы да жиргэ болонлыккарак жэйеп куйарлар ыйы. Ул жатыр ыйы өч атна, берэр ай. Э киндерен көз көнө жолкоп алырлар ыйы да орлогын сугып, киндерен сынга салырлар ыйы. Шуну сындан чыгарып алып кайтып кагайтырга дип бер каралтынның түбөсенэ куйарлар ыйы көнгө. Ул шунда торор ыйы. Аннан муча жага да мучага куйа, киптерэ. Кипкөчөн эннэн эре икөч кешегэ эйтөмө, ничэ кешегэ эйтэ. Шул сүснө талкырлар ыйы өмө итеп. Аны талкыгачын килегэ салып төйөрлөр ийе. Аны килегэ салып төйөп, селкеп, жэ мал өйөндө, жэ өйдө тэрэшле жасарлар ыйы. Тэрэшле жасап кайсы берәүлөр жегерлөргө өмө итэрлөр ийе. Аны жерлөп сарырлар ыйы. Саргачын аннан килеп жаз көнө көл белән кайнатырлар ыйы, жыварлар ыйы, чырмарлар ыйы. Чырмап аны озатырлар ыйы сугарга. Суккачын киндер итэрлөр ийе.

Житен сүсеннән кижеле түшәк тышлары, бөркәүлөр¹ сугарлар ыйы, жаулык башлары сугарлар ыйы. Чүбегеннән аркауга сугарлар ыйы, киндер жебеннән аркауга озатырлар ыйы. Эшлөп дәнне² каплаган элгәре. Хәзер күлмәк тә теккән, ипей дә пешкан.

— Житен чөчө, ул чөчкә ата, алгөрә. Аны йолка, тийи арбага, алып кайта. Жэйә аны ул житенне. Ул житә, сүсләнә. Ул сүснө кертәсен мунчага, киптерәсен, ул сүснө талкисын. Аның талкысы койола, сүс кала. Аның тэрэшлесе бар. Аны йерли ул сүснө. Кызын илтеп куйа бер зат-зәверенә. Ул сара, йепне кайната. Кайнаткач аны ашлый, көрпә сыгына сала, йыҗа, буйи, буйагач чырми, озата. Аны суга, тегәргә кирәк хәзер — нгб.-крш.

Жеп эрлөү

— Өмәдә эрли торган ыйык көнө буйы, жырлаша-жырлаша эрлибез. Менә өмәдә килде жегетләр, минем жегет килмәгән.

Казанда урыслар ней эшлей
Ийәр белән жөгән көмешлей.
Кеше жаникайлары барда монда
Безнең жаникайлар ни эшли.

Жегет килде, кәзер мин жырлыйм:

¹ бөркәү — жәймә

² дән — тән

Сыу ди эчлөрөннән төлке килә,
Койырыгын сыудан алмыйчы.
Син ди жаникайны миннәр көттөм,
Төрөздән күзнә алмыйчы — каз.ар.-крш.

Тула басу

— Туланы сугалар, кабыкка салып басалар, жылы суга чылатып баралар ыйы. Аннан сын инде тәбикмәк пешерәләр ийе. Булгач туланы жуварга барадырыйык малайлар белән. Жувып кайтадырыйык та аш эчәдерийек аннан сын. Хужа таратадырыйы кызларны, инәләренә ийтеп бирәдерийе өй боронча. Жырлый-жырлай басабыз инде туланы.

Айагыңа кигән ойогыңны
Ак туламы дийеп сорыйлар.
Кеше хәлкәйләрен кеше белмәй,
Ник саргайдың дийеп сорайлар.
Булырлар да микән бу тула,
Булмаслар да микән бу тула.
Булдырыр ийек тә бу туланы,
Ачуланмас микән бу хужа.
Жил себерә жулның тузанын,
Сизмәй калдым гүмер узганын.

(Яңа Балыклы ав., Бакалы р-ны)

— Элгәре тула сугарлар ыйы. Аны бер кеше суга да ничә каләп буйы була инде. Төнгөлеккә өмә йасарлар ыйы. Ике кыз өмәгә әйтерләр ийе кижеле күлмәкләр кийеп. Жыйылырлар ыйы өмәгә. Өмәгә жыйылгачын инде сыwnы кайнатып торалар. Чыбыкны үткәзеп йасаган ыстаны булыр ыйы. Басарлар ыйы туланы жырлай-жырлай:

Ай туласы, туласы,
Туласы кайчан буласы.
Бу тулалары булмаса
Без шушында кунасы — нгб.-крш.

Тулак басу — т. я.-крш:

— Кез кеннәре житкистән тулак басалар ыйы кызлар-жөгетләр. Чикмән, тулак-чулка йүлөгән, жеп эрлөгән, аны суккан. Аны унар, уникешәр кыз баскан.

— Кайсы тулак керми, жазгы жонны кушалар. Жазгы жон керми ул, зак керә.

— Тулак басканда кызлар сыныйлар: башлап ак тулак басса — кийәүе ак йөгет була, кара тулак басса — кара йөгеткә кийәүгә бара.

— Булмас кешене тулак басарга жәшмиләр. Тулак басып беткис, йууынып йана күлмәкләрне кийеп алабыз, җегетләр көтә безне:

Тәрәз тебенә килгәннәр, тездән пинҗәк кигәннәр.
Алар безнең җәрләр тегел, напраснига килгәннәр
Басик тулакны, җырлик җыруны.

— Җегетләр җырли калын белән, без — нечкә белән. Тулак басып беткинчә шалай җырлап басабыз:

Сездә тулак басалармы, бездә тулак басалар,
Сездә ничек, бездә шулай, җырлап күнел ачалар.
Бездә тулак ай басалар, пичтә бөлеш пешкинчә,
Безне җегетләр кетеп тора, тулак басып чыккинча.
Басик тулакны, җырлик җыруны.

— Тулакны инни инде хуҗаин килеп. Ике терсәк буйы — бер чигә, бер терсәк буйы — бер кары ¹ була.

Ай иннәргә, ай иннәргә,
Хуҗа кирәк иннәргә.
Иннәрбез дә, карларбыз да,
Кардан чигә йасарбыз.

Басик тулакны, җырлик җыруны.

Утырмага бару

— Утырмага бару инде шулай була, хәрендәш-ырушына илтеп куйа. Атын җигә, кабасын утырта, чыгырын утырта, икенче асылга алып китә кызны. "Мин сезгә орчог эрләргә кызны китердем", — дип. Кыз шунда җерли, сара саний-саний утырмада. Сүсе беткәчен кыз кайта. Каз кевек утыра да утыра ул. "Мына кызыгызны китердем, җебен бетерде", — диләр — нгб.-крш.

Утырма кунаклары, утырма кызлары

— Теге җыртта кунак кызы бар, бу җыртта бишәүме, алтаумы. Килеп дәшеп китәләр. "И матур кийенгәннәр, кем алып китә бу утырма кунакларын, кемгә баралар. И, шул алып китә икән, ашка баралар икән", — диләр. Анда чәй куйган, пәрәмәч пешергән. Җегетләр керә кыз күрегә. "И, күб ашый утырма кызлары", — диләр. Ойалыб-ойалыб ашаган.

— Эчәр-дүртәр утырма кызы була иде. Анда бик каты әкийәтләр сүлиләр иде энде, бабайлар килә иде, пич йанына утыралар иде. "Ничә килеп йасады энде, бигерәк каты эрли", — диләр иде. Унар киләп сарган — т. я.-крш.

¹ кары — кулдан терсәккә кадәр булган озынлык.

Утырмада гөслә уйнау

— Әтийем жасатты. Базар сайын гөслә кыллары алып кайтып бирде. "Өйрән", — диде — "уйна", — диде. "Берегез уйнагыз", — диде, — "берегез бийегез", — диде. Әйбә'ләп көйләп-көйләп бирделәр гөсләчеләр, андары үзем көйләргә өйрәндем. Асыл көйләрен былдырам. Мына дорга көйөн уйнап карыйбыз кәзер. Элеке жеп жерләгәндә шулай гөсләләр уйнап утырыр ыйык. Безне нәнә әйтә торганыйы: "Гөслә генә уйнаб утыр син", — дийер ийе, — "жерләмә" — дийер ийе, аппай да шулай әйтер ийе. Кул была эшләрләр ийе элекке. Бөтен жәшләр булышка килер ийе — каз. ар.-крш.

Кызлар көне, такыя бәйрәме

Көз көне игеннәрне урып-жыйгач үткәрелә торган бәйрәм. Өендә буй житкән кызы булган һәр гаиләдә кунак өстәле әзерләнә. Кызлар бергә жыелып, өйдән-өйгә кереп кунак булып йөриләр, урам буйлап "кызлар көйе"н жырлап узалар. Шундый кызлар бәйрәмен чистай керәшеннәре һәм казан артының кайбер авылларында әле дә хәтерлиләр. Идел буенда яшәүче башка халыкларда да, мәсәлән, чувашларда хер уйахе (Денисова, 1985, 75), мариларда (Козлова, 1978, 198) да шундый ук бәйрәм әле XX йөз башларына кадәр үткәрелеп килгән.

Узыйыкай урамнардан, без узыйык,
Күрсеннәр күзләре туйганчы.
Күрсеннәр күзләре туйганчы,
Без тормабыз гүмер буйынчы.
Кин ди урамнарны без узыйык,
Жәшел жепәкәйләр сузыйык.
Жәшел жепәк, жәшләр жөрәк,
Жырлашмыйча ничек түзийек.
Чөч тей очларында көмеш тәңкә,
Тагып кына чыксаң салмаклы,
Кыз ди чакларында шунысы рәхәт,
Башкынайың була ардаклы. (Кыр Баран).

Лаеш районы Ташкирмән авылы керәшеннәре кызларның бергә жыелып күңел ачу бәйрәмен **такыйа бәйрәме** дип атыйлар. Буй житкән кызлар бер өйгә жыелып күңел ачалар, кызлар баш киеме булган **такыйаны** тегеп кияләр. Чагыштыр: ногай телендә — **такыйалы** кыз дип житкән кызны әйтәләр.

— Элек бер өйдә **такыйа** уйнаганнар кызлар, **такыйа бәйрәме** булган. Кызлар жыйылып сигез бүрәнәгә чаклы жука жәйгәннәр, **такыйаны** чуклаганнар, башларына кигәннәр, жырлаганнар: "Так-так-такыйа, әйде-гиде гидайа".

— Безнең заманда кызлар такийа киделәр каситә дигәннен ин башыннан аркылы жибәрәләр энде. Кич белән кул тытышып уйын әйтәбез, такийалы кызлар энде — т. я.-крш.

Карурманнан телке тешә,
Кылдин нәзек эз белән.
Безнн тиндәш үпкәләгән,
Ун'ап әткән сүз белән.

Кичке түгәрәк уеннар

"Жапырак бәйрәме" көненнән башлап питырау көненә кадәрге вакытны керәшеннәр **уйын өсте** дип атыйлар. Татар халкының башка төркемнәрендәге кебек үк, керәшеннәрдә жәйге түгәрәк уеннар бик зурлап, матур җырлар белән уздырыла торган булган. Һәр авылның үзенең яраткан җыры, уен көйләре булган, әле хәзерге вакытта да уен җырларын һәм көйләрен хәтерләгән апалар, әбиләрнең ни кадәрле дәрт, моң белән, бердәм рәвештә җырлауларына таң каласың. Кичке түгәрәк уеннарның бик борынгыдан килгән үрнәкләре бүгенге көнгә кадәр тау ягы керәшеннәрендә сакланып калганнар.

Түгәрәк уеннар "жапырак бәйрәме"нә бер атна калгач, сиектә башлана һәм питырау көненә кадәр дәвам итә. Бу уеннарга авылдагы барлык яшьләр катнаша, олы кешеләр исә уен карарга, җыр тыңларга чыгалар. Түгәрәк уеннарны үткәрүнең үзенең тәртибе бар.

— Әч атна була иде уйын, әч атнага тике ат'а идек уйын мазарлык эстенә¹ җыйылып.

Түгәрәк уеннарны иске зират өстенә җыелып уйнау Янцевар авылы керәшеннәрендә дә бар, мәсәлән, авылның уртасындагы "ташбилге" — элекке зират урынында түгәрәк уеннар үткәрелә. Зират турысында яки иске зират өстендә түгәрәк уеннар үткәрүнең нигезендә бик борынгы ышанулар, үлгән кешеләрнең жанын, рухын канәгәтләндереп тору омтылышы ята булса кирәк.

— Кечатна кен кич уйынга чыккан, бу урамнан да килгән, теге урамнан да килгән.

— Кара-каршы уйын әйтешкис **кийаш уңайына** әләнгән, кийашка каршы әләнмәгән.

— Уйыннан бер кеше калмаган, бер ыланшак² калмаган, уйын артыннан җөргән, бар да чыккан. Жәшләрне картлар карап калалар ый инде, кемнеке малай бар, кемгә кыз кирәк. Шул кыз матур, шаның кызы матур дип карап торганнар кызларны уйында. Запун бәләгән, ике итәкле күлмәк кигән, чөчне үргән ленте

¹ мазарлык эсте — иске зират өсте

² ыланшак — бала-чага

белән. Картлар да уйын күрмә чыга. Картлар әйтә: "Кызлар, барыгыз, кайтыгыз эштән, уйынга чыгыгыз", — диләр. Уйын күрмә чыгалар картлар да.

— Безнең асылда уйынны түлке кызлар гына әйтә, ә җегетләр гармун уйнап, гармунчы җегетләр асыл көйен җырлап килгәннәр мазарлык өстенә. Җегетләр уйын әйтмәгән, алар түлке бийеп җөргән, җырлап җөргән.

Түгәрәк уеннарга кызлар никадәр күп булып чыксалар, иген уңышы да шулай яхшы була, дип ышанганнар. Кызлар уенында иген кыры дулкынланып торган кебек хәрәкәтләр ясалган:

— Кызлар уйында дулкынланып бара, кырда арыш, иген ничек дулкынлана, без дә шулай дулкынланып, акыртын гына артка чигенеп, алга чигенеп, күгә басып барабыз. Күгә басмасан уйын әйтеп булмый.

— Уйында кызлар күп былса, уйынны эзмибез, сигезле чифыр йасап кына унибыз.

Уйын башлаучы: — уйын башлаучы кеше сирәк булган. Без Уничә белән бергә башлаган уйын этә. Кеше күтәрәб алырлык булсын тавыш, син башла энде, диләр ийе. Ике җөзлөгән кызлар чыга иде урамга. Мин үзем алты жыл җыр башладым, иргә чыккинчы. Миннән сун тагы бер кеше җыр башлый, ул иргә чыга икән, икенче кеше башлый.

Жатка китү — башка авылга барып, аларның түгәрәк уеннарына катнашу.

— Бер җал көнне без жатка киткән, икенче җал көнне алар безгә килгән. Уйын әйтеп без аларны кунакка алып кергән, чәйен куйган, күкәйен пешергән.

Уйын озату — питырау көнне иң соңгы түгәрәк уеннарны үткәреп, "уйын зату" җырларын җырлап урам әйләнү:

— Питырау кенне иң соңгы түгәрәк уйын, питрау кенне кендез дә чыккан, уйын әйләнгән, умбер сәгәттән үк. Бер жылсыз бу җырларны җырламаган энде.

Уйынны озатканда картлар сүзен, аларның киңәшен тоталар, иген уңышы яхшы була, дип.

— Картлар әткән: "**Кара басу җакка озатмагыз, авырлык тийә**", — диләр. Картлар шалай кушкан. Кай җакта арыш чәчкән, шал җакка озаткан уйынны. **Уйын бетен уңышны тотоп тора**, ди.

Апас районы Олы Тәрбит авылындагы түгәрәк уен фигуралары:

1. ○ — мазарлыкта (иске зират өстендә) һәм урам почмакларында кулга-кул тотынышып, дулкынланып җырлыйлар.
2. — — урам буенча кулга-кул тотынышып җырлап баралар.
3. ☺ — мазарлык янына җырлап килгәннән соң "өч багана" кебек басалар.
4. ○ — култыклашып, кыяр формасында басып җырлыйлар.

5. 1. — озынча түгәрәк икегә аерылып, кара-каршы
2. басып җырлыйлар.
6. 2. — ике җыен (ике як) кызлары урыннарын алмашып, кара-каршы басып җырлыйлар, бер-берсенә баш ияләр.
- 1.

Боламык бәйрәме

Бу бәйрәм Зәй районы Сәвәләй авылында үткәрелә. Җәй көне кунаклар чакырып, төрле уеннар белән, кырга чыгып, боламык пешереп сыйланалар.

— Боламыкка карышы инле пирбуй җушынадырыйк, бәйрәмне көтәдерийек, кунак кызларын көтәдерийек чыгыб инде әзерләнеп. Кич уйынга чыгабыз бергә зыйылып. Бөтен асыл зыйылгас түгәрәк уйын засыйбыз. Уйын кыругы бар. Мин казыр онотам, кайсы айда килә сун әле ул боламык. Боламыкта инде бөтен урам кыруглый әйләнәдерийек. Бер мин генә тегел, Начтый белә бит тужы. Пирбуй җыру башлайдырыйк зыйылышкас. Әле Гөрпинә җыруларыңны онотма син, ул боламык җыруларын сың.

Кырмаҗиннар¹ алдым ай җиләнгә,
 Көмеш инә кирәк җөйләргә.
 Җакшы әдәмнәр кигән ай тыңларга,
 Габрат² җыру кирәк җырларга.
 Эзәйнең сулары ай тирәндер,
 Тирән дә җирләре билдәндер,
 Җыру башлаулары ай бездәндер,
 Күтәрәб алулар сездәндер.
 Эзәйнең сулары ай тирән су
 Комнар белән катыш агадыр.
 Эзәйнең суларын эчми торсам,
 Эчләремне кату аладыр.

Мифология

Азбар ийәсе, ат ийәсе, ийә:

— Азбар ийәсе атны җаратмаса кинаган, әгәр дә атны җарата икән, җилкәсен үрә. Кайсы кешегә аг ат кирәк, кайсы кешегә кызыл — т. я.-крш.

Җорт ийәсе (каз. ар., т. кам.-крш.):

Җорт ийәсен күчерү. Иске йорттан яңа йортка күчкәндә, яки төп йорттан аерылып башка чыкканда, өй хуҗасы иң элек яңа йортка ипи изә торган кувас чиләген илтөп куя һәм шуның белән бергә йорт иясен дә күчерәбез дип чакырып алып киткәннәр.

¹ кырмажин — кармазин

² габрат — гыйбрәт

Йорт атасы сарысакал,
Йорт анасы сылубикә,
Ипи-тозың белән жәр,
Тышта йөрмә, өйгә кер.

Йортка иминлек китер,
Тазалык, байлык китер,

дип, беренче кичтә үзләре өйдә кунмасалар да, йорт иясе өчен
дип өстәл өстендә бер бөтен ипи белән бер чынаяк су калдыра
торган булганнар.

Жорт ийәсен ризалату:

— Мына әтәйнең нигезе бу. Жорт ийәләре бар. Шуларга жыл
да бер каз суйа торган идем. Ике жылга бер суйа торган иттем
аннары. Рәнжемәгез, дип. Быйыл ике тавык, бер әтәч суйдым.
Тәберсен узгырасын. Мыннан былай узгара алырмынмы, жүкмы.
Тәберсен көнне зиратка барырга жарамый, жә икенче, жә өченче
көнне барасын.

— Жаңа өйгә чыккачын сыу куйасын, ипей куйасын базга
угылга төшереп.

"Сез мийа тыңгылык бирегез,

Шуны тукланып, хушланып йатыгыз, дип куйасын.

Өй ийәсе, өй атасына дип атап төшерәләр өй котлаганнан сун—
нгб.-крш.

Кырсут

Кырсут (т. я.-крш.) — йорт анасы. Чаг. чуваш телендә херт-
сурт — йорт анасы, ул өйдә, пич башында яшәп, йортны, гаиләне
күзәтә (Егоров, 1954, 300).

— Кырсутны жорт тоткасы диләр, кырсут булмаган жорт бетә.
Мына безнең чапле¹ жыртлар тегел, кешеләр керәләр дә энде без-
нең жыртны кырсутлы диләр.

— Минем кырсут биг акыллы. Мин кунакка барам икән, чу-
гынам да: "Кырсут, мине өч сагаттан барыб ал, өч сагаттан артык
торгозма", — дип. Мин кунакка барам да, өч сагат үтә, и кайтасы
килә, чыдарга да жүк. Мине жибәрмиләр, тор әле, тор диләр.
Жүк, мин әйтәм, минем кырсут килгән, кырсут ачулана, кат'ам.
Миннән келәләр, и-и, кырсут белән куана инде тушы диләр, бала-
лары белән куанган кебек, диләр. Мин әйтәм, кырсут акыллы
минем, әйбәт, мине иреkkә жибәрми, жортны сакли. Жарар,
кат'ып китәм мин, керәм. "Кырсут, жакшы тордонмы, мине ба-
рыб алдын булыр, торасы да килмәде", — дим.

— Пичбашында диләр аны кырсутны. Чыгып киткәндә әйтәм:
"Кырсут, пичбашында жатма, ишегалдына чык, терлекләрне ка-

¹ чапле — шәп, әйбәт

ра, урамга чык, мине көтеп тор, мине жыгылдырып жертмә, кеше келкесе итмә", — дим.

— Кырсутны эрли, диләр. Пич артында чаңгыр-чоңгыр жеб эрли кырсут, аныкы орчогы тимер, ди. Мин этәм, кан'анам торгандыр да эрли икән, дим. Иртә белән тордом да кан'анамдан сорыйм, син тороп эрләденме? — Жук, тормадым, эрләмәдем. Менә мин этәм, кырсут эрлэгән инде аны, дидем. Үзем ишеттем шаны.

— Кыш көне аяагым тунды да, менеп жаттым. И, кырсут, синең жаныңа жатим әле, аякларым тунды, жеткергәлим дә, димен. Әллә күзгә күренде, үзем төслүк, жаулыгын очлап бөлгән, ак жаулык. Чат күрдем күз белән, ышанас була.

— Чәйне самавыр белән куйам. Самавыр жанына утырам, бер әбәттән дә калдырмим. Әгәр ашасам ни дә булса, кырсутка әтмәчә, өстәл астына төшә. Кырсут, кил, аша, утыр. Дәшмәчә калсан бер хал' була, йә өстәл астына төшеп китә. И, кырсут, сине онотоп киткән мин, этәм. Кырсут бар ул, бар да дәрес.

— Ызба ийәсе бар ул, кырсут диләр. Без менә тушы жыртка күчтек. Минем төшкә керде, кечкенә ылан жылап жери, тупыраксага¹ менә тешә, өзелеп-өзелеп жылап керде. Әни әйтә, ул ди ызба кырсуты ди, сез аны чакырмаган киткәндә, ди. Менә кайт та ботка пешер, чәй кайнат та, килегез монда жортыгызга да: "Без, кырсут, сине чакырмаган, әйдә, без жана йортка күчтек, әйдә безнең белән", — дип, ашап-эчегез дә чакырыгыз, ди. Шулай эшләдек, бетте, төшкә кермәде бүтән. Әни сыразы белде, кырсутыгыз калган энде, ди, сезне ди жылый-жылый эзләп жәрде, ди.

— Машина белән күчтек. Анарга мендәр куйдым, машина ишеген ачып тордом. "Кырсут, әйдә безнең белән кил", — дип әйттем.

— Кунактан кайталар да: "Кырсут, тау² сига³, бийатам, бийатам тау сига", — диләр, "аулакчылар, тау сига", — диләр.

— Азбарда да була кырсут, шулай үргән була жылкәсе атныкы. Моно кырсут үргән энде, диләр.

— Кырсут ул жырт хужасы, кыз-катын жанында ди ул. Кырсутсыз жырт салкын диләр, "бу жырттан кырсут качкан икән", — диләр. Эчкече катыннарыкы кырсут кача ди. Кырсутка ипи-тоз калдыр өстәл өстендә, пычакны калдырма, жыйып куй, өстәлдә калдырма.

— Безнең ан'н'у⁴ этә иде ызбада кырсут бар дип, үзем күрмәгән. Элек гөлжәлә эрлэгән. Тәрәшлене берәр саплап эрләп куйыгыз, аны кырсут эрли, кырсут эрләсә эш үсәрә⁵, ди торган иде.

— Эрлэгәндә ырчыгы чыңгыр-чыңгыр итеп китә ди. Ул кырсутлы жырт бик матур жырт.

¹ тупыракса — чорма

² тау — рәхмәт

³ сига — сиңа

⁴ ан'н'у — әни

⁵ үсәрә — үрчи, күбәя

— Ай, бу жыртта бер иләм жук, кырсут жук диләр. Жыртлары иләмле, кырсутлы диләр картлар. Тәртипсез жыртта кырсуты жук диләр.

— Баланы имезеп утырам, пич астына кереп китте дә жук булды.

Адарыну

Төрле бәла-каза һәм авырулардан адарынып (нәзер әйтеп) тә котылып калып була дип уйлаганнар. Күбрәк "изге" урыннарга, мәсәлән, "чәчәүниккә" (часовняга) әйбер элү, "келәүле кое"га акча салу һ. б. файда бирә дип ышанганнар. "Чәчәүниккә адарыным, алъяпкыч тегеп бәйләтерем дип әйттем күз авырткач",— дип сөйләшкәннәр.

Төн боткасы пешерү

Мифологияга караган йолалардан "төн боткасы пешерү" шулай ук борынгы ышануларга нигезлэнгән, абзар, йорт ияләренең күңелен күрү өчен дип үтәлә торган йолалардан берсе булган. Йорт-жирләрнең, абзар-кураларның, терлекләрнең иминлеге өчен дип атаклап пешерелгән ботканы төнлә белән лапаска чыгып, үзенең гайләсе белән жыелып утырып ашаганнар. Калган боткаларны лапаста билгеле бер урында күмеп куя торган булганнар. Ул урынны өй эчендәге кешеләрдән башка беркем дә белергә тиеш булмаган, күрше-тирәләрдән дә яшерен сер итеп саклаганнар. Бу урын "келәүле" урын булып саналган, биеменнән килененә, әнисеннән кызына әйтелеп күчә килгән.

Моңа ошаган йола элек нагайбак керәшеннәрендә дә күзәтелгән. Мәсәлән, яз көннәренең берсендә өйдә ботка пешерәләр, ул төнне өйдә тынычлык һәм иминлек сакланьрга тиеш. Ике хатын-кыз чиста эчке һәм тышкы киёмнәрен киенеп, ике савытка ботка салып, шәм яндырып идән асты базьна төшәләр һәм анда яши дип күз алдына китерелгән өй иясенә баш иеп, аңардан бу елда бәла-казалар китермәвен үтенгәннәр. Аннан соң алар ботканы кире алып мөнәләр һәм өйдә аны ашап бетерәләр. Шушы ук төндә ботка һәм төче күмәчләр пешереп, бер хатын-кыз елга буюна бара һәм суга карап әйтә: "Су атасы сарысакал, су анасы сылубликә, миннән шушы бүләкне алыгыз, йортыма зыян-заурәт житәрмәгез", ди. Алып килгән ботканы һәм күмәчләрне суга салып кайтып китә. Кайтканда бер дә артына әйләнәп карамаска тиеш була. Шулай ук ботка алып ат абзарына керә һәм ботканы утлыкка салып, терлек-туар имин торсын, атлар корыч кебек таза булсын дип, үз эченнән теләк итә-итә ат абзарының бер почмагына корыч кисәге күмеп куя һәм билән бөгеп, баш иеп абзардан чыгып китә.

Им-томнар, ырымнар

Керәшен татарларында тормышның төрле өлкәләрендә күзәтелә торган үзенчәлекле горейф-гадәтләр, ырымнар, им-томнар, борынгы мәжүсилек чорыннан ук килә торган һәртөрле ышанулар күп булган. Аларның кайберләре әле бүгенге көнгә кадәр килеп житкән, тик алар хәзер күбесенчә өлкән буын кешеләрендә генә сакланып калган.

Керәшеннәрдә кеше чирләгәндә яки табигый бәла — казаларга дучар булганда кешегә ярдәм итә торган "тел белүчеләр" булган. Алар төрле серле сүzlәр әйтеп "дәвалаганнар". Тик ул сүzlәр бик зур сер булып исәпләнгән, аны "тел белүче" кеше үзе һәм аның семьясындагы иң ышанычлы кеше генә белгән. Ул сүzlәрне имче карчык үзе уйлап чыгарган яки өлкән буыннан кеше буынга күчә килгән. "Дәвалаучы" кеше күп очракта серле сүzlәрне ярым әкрән тавыш белән бик кызу әйткән, алар кешегә аңлашылып та бетмәскә мөмкин.

Халыкның борынгы күзаллавын, фикерләвен чагылдырган бу ырымнар аерым такмазалар формасында булып, фольклорның бер жанрын тудырганнар. Шигырь формасындагы бу тезмә юлларга образлы сүzlәр хас. Күрәзәче яки им-томчы еллар буе шомартылган образлы сүzlәрне тавышын бер күтәреп, бер түбәнәйтеп, бер ягымлы, бер куркытулы тавыш белән берничә тапкыр кабатлый. Текстларда төрле художество чаралары: метафора, гипербола, аллегория, төрле рифма һәм ритм кулланыла. Им-томчы карчыкның такмакларында төрлечә приказ һәм куркыту ноталары чагыла.

Экспедиция вакытында безгә Тукай районы (әлек Чаллы) Мөләкәс авылында Иванова Матренадан (Мәтрүнә түти дип йөртәләр) бик күп "телләр", такмаза формасындагы имләүләр язып алырга мөмкинлек булды. Аны авылда нугытчы карчык дип йөртәләр. Аларны ул күбесен үзенә әбисе өйрәтеп калдырганлыгын әйтте. Ул "телләрнең" күбесе магнитофон тасмасына яздырылды һәм эчтәлеген ягыннан да алар күп төрле. Мәсәлән: **бүсер теле, арпа теле**, егылып авырткан чакта кулланыла торган ырымнар, **жил тигәндә, күз тигәндә, урман иясе тигәндә** һ. б.

Серле такмазаларны әйтү һәртөрле ырымнар, йолаларны үтәү белән үреләп бара. Мәсәлән, чир **жил белән кагылган** дип уйлаганда:

Иртән килеп ирекмә,
Көндөз килеп көнөкмә,
Кичен килеп кичекмә,
Каян килгән шунда кит,
Жилдән тисәң, жилгә кит,
Жирдән тисәң, жиргә кит,
Жиде юл чаты,—

дип такмаклап "жил теле"н әйткәч, колмак учлап алып, аны төен-

чеккә тәйнәп билдән өч тапкыр әйләндерә һәм "җиде юл чаты"на төшөп җилгә очыртып җибәрә, ягъни җиңел очып китә торган әйбер булган колмак белән бергә чир дә очып китә дип уйлаганнар.

Күзгә арпа чыккан чакта имче карчык күлмәк күнчеген әйләндерә, бер кеше сорый: "Әби, ни имлисең?" — Арпа буган бу кешегә, арпа имним.

Берәү, икәү, өчәү — очып китсең,
бишәү — бизеп китсен,
җидәү — җилгә кузгалсын,
тугыз — тузып китсен.

Бер бер дә җук, бер дә җук,
Ай катсын, көн кайтсын,
Бу кешедәге арпа иске көйгә кайтсын,
Миннән мидәт бусын,
Синнән сикәт бусын,
Кибәк урынына киптерәм,
Тузан урынына туздырам,
Сары май күк эретәм.

Шуны өч катлап әйтеп, күлмәк күнчеген тидергәч, имеш, арпа бетә, ди.

Ырым такмазаларын әйткәндә, кайбер сүзләргә өчәр кат кабатлауга бик нык әһәмият бирелә, бу, күрәсең, сүзләргә серле-леген, тәәсир итү көчен арттыру максатына хезмәт итә булса кирәк.

Бүсер теле:

Шүри бүсер, шүри бүсер,
Шүри бүсер, карт бүсер.
Карт булсан да җат бүсер,
Туңмай ничек туңадыр,
Шулай урыныңа җат, бүсер.
Пичкә салдым дүрт икмәк,
Дүрт икмәк пичкә җабышып катадыр,
Шулай җабышып җат, бүсер.
Пычак белән суйарым,
Чалгы белән кыйарым, —
дип тимер әйберне сыпыра.

Су теле

Су тигәндә тоз, җарма алып:

Су анасы сылубикә,
Су атасы сарысакал,
Кагылма, сугылма,
Шушының белән бәхилләтәм, —
дип суга тоз белән ярма сала.

Ут теле

I варианты: Ут атасы күк була,
Ут анасы соры була,
Утның кызы кызыл була,
Кызына калгач кызу була,
Ут уйнама, уйнама,
Уйнамыйык, көлмийек,
Бергә гомер итийек.

II варианты: Тауга мендем, таудан төштем,
Жирән атка атландым,
Күлгә төштем,

Ут чыккан жирдә шул сүзләргә әйтеп өч тапкыр чалгы белән сызып әйләнсә, ут сүнә, имеш.

III варианты: Азман азар, юлдан азар, ут яндырыр, су сүндерер.

Жылан карагы теле

Жиңгәй, жиңгәй, жиз жылан,
Киртә астыннан чык, жылан,
Чабарым, кыйарым бетерем
Балавыз салмаган кисмәккә,
Балавыз кайан жабышкан
Чир тимәгән кешегә
Чир кайан жабышкан
Чир-чоры чирмешкә, жылгә, давилга,—
дип әйтеп, жылан кабыгын бәйли.

Жылан теле

Кара жылан, жылан,
Жептән нәзек калырсың,
Соры жылан, чык, жылан,
Жептән нәзек калырсың.
Бакыр жылан, чык, жылан,
Жептән нәзек калырсың,—
дип чирәм белән сыпыра жылан чакса.

Кан теле

Бармак кисәсең бит инде, име
Кызыл инә, кызыл жеп,
Кызлар жөйе жөйлийем,
Бакыр инә, бакыр жеп,

Бакыр жөйе жөйлийем.
Тимер инә, тимер жеп,
Тимер жөйе жөйлийем.

Шул сүзләрне әйтеп өч кат сыпырса, кан туктый имеш, кан-тын
өшкерү инде монсы.

Дуңгыз жаңагын имләү
Корт тамыр, соры тамыр,
Корт тамырын буйыйын,
Так астына тыгыйым,
Алладан мидәт, миннән сикәт,
бер... тугыз — тугыздан кайтсын,
жиде — жылгә кузгалсын,
биш — битәрәмгә китсен,
өч — очып китсен.
Бер бер дә жүк, бер бер дә жүк,
Ай кайтсын, көн кайтсын,
Азган-тузган, ташка жазган,
Таштан жүкә суйган,
Бусагасы бийек булсын,
Китәр жулы шул булсын.

Им-томнарны башкарганда корычтан ясалган очлы инә, чал-
гы яки пычак, жепне күп урында кулланалар. Күрәсең, алар,
мәжүсилек карашларында явыз рухлардан саклану, арыну өчен
ышанычлы әйбер, төрле магик көчкә ия дип саналганнардыр.
Мәсәлән, егылып берәр жирен авырттырган чакта үзе бие жепне
кырык бер төен төйнәп, аны корыч инәгә урап, егылган урынына
күмә: "Иске тәнем бир, жаңа тәнем ал, ди. Имгәнгән жиреңә,
загип булган жиреңә шул короч инәне күмәсең инде, бакилләтәм,
дип".

Урман иясе тигәндә:

Биек тауның башында бер өйдә
Тимер табак, тимер кашык белән аша, эч,
Эрәкәтлән,
Мин күн бүрек кийәрем,
Күн пирчәткә кийәрем,
Үзеңне бәкерәйтерем,
Күзеңне чәкерәйтерем, ди.

Шул сүзләрне әйтеп бер солы бөртеге, бер инәне жиргә күмә, су
сибә:

Минем элекке күземне бир,
Сине тукландырам,

Сусаганда су бирәм,
Ашасын килгәндә аш бирәм.

Таң сувы алу

— Таң сывын алалар чәршәмбе көнне иртә белән кийаш чыккинчы. Аны савытыңны йугары таба алмилар, суга каршы итеп, суга артын куйып алалар чиләкне — т.кам.-крш.

Тау ягы керәшеннәрендә таң сувы алу:

— Таң сувын кийаш чыккинча су уңгайы алалар. Кырк та бер кашык салалар, су аккан уңгай аласың да, кырк та бер кашык санап, битен жудырыга ыланнар чирлэгәчтен, үзесен дә кийиндырган. Кырк та бер кашык акайтырга кушалар иде. Аны су күбекләнеп аккан тыштан алырга кушалар.

"Күз тигән" кешене шул таң суы белән юындырып, түбәндәге сүзләргә әйтәләр:

Сыу буйында сыу жары,
Сыу жарында сыу ташы.
Шул ташны кем исәпләп чыкса,
Әлеге кешегә күз тисен.

Сыу буйында сыу жары,
Сыу жарында кәбестә башы,
Шул кәбестәне кыйа киттем,
Аның башын кем исәпләп чыкса,
Шул кешегә күз тисен.

Сыу жарында ак житен,
Бу жагында күк житен,
Житен башын кем исәпләп чыкса,
Әлеге кешегә күз тисен.

Шул сүзләргә әйтеп төреп йаткыргач, күз тию бетә ди, имеш.

Казан арты керәшеннәрендә безгә **кырмызы имнәү** (тәнгә чыккан кызыл тапларны, кызылча авыруын имнәү)гә караган сүзләргә язып алырга мөмкин булды.

Кырмызы буган, кырмызы имнейем,
Бер, ике, өч, дүрт, биш, алты, жиде,
Сигез, тугыз — тугыздан китсен.
Бер, ике, өч, дүрт, биш, алты, жиде —
жилгә кузгалсын.
Бер, ике, өч, дүрт, биш — битәрәмгә китсен.
Бер, ике, өч — очып китсен.
Бер бер дә юк, бер бер дә юк,
Ай кайтсын, көн кайтсын,
Минем кулым түгел, Гайшә-батман кулы,
Минем телем түгел, Гайшә-батман теле.

Кырмызы сүзе шулай ук бик борынгы сүз. Ул татар теленен мордва-каратай сөйләшәндә, шулай ук төрек-гагауз телләрендә кызыл төснә белдерә.

Үзенен такмазаларында им-томчы, билгеле булган художество чараларыннан: рефрен һәм параллель, кабатлау һ. б. кулланып, текстны серле итә һәм кешегә психологик яктан тәэсир итә. Им-томчылар арасында ногыт борчаклары белән күрәзәлек итү (нугытчы карчык), орчык белән күрәзәлек итү (орчык карау) киң таралган булган.

Керәшен татарлары арасынан чыккан һәм керәшен татарлары өчен ачылган мәктәптә укып белем алган, революциягә кадәр иҗат иткән шагыйрь Яков Емельянов (1848—1893) үзенен "Күрем-челеккә бирнә" дигән шигырендә орчык белән күрәзәлек итүче Даржа әбей турында яза, керәшеннәр арасында бик нык таралган бу күренештән үзенчә көлә. Менә шул шигырьдән кайбер өзекләр китерәбез:

Син, улым, Даржа әбийеңә,
Онмы, орлыкмы алып бар.
Әйтү белән килсен дисәң,
Олы табакка тулук сал...
Арыумы әле Даржа әбей,
Сиңа әней гүчтинәч җибәрде,
Үзем барсам, балам җылар диеп,
Сиңа мине җибәрде...

Ярар, бәбкәм, барам,
Онны гына салыйым.
Сезгә баргач кирәк тә булыр,
Сынаган орчыгымны алайым.
Шушы орчыгым булмаса,
Читен була белергә,
Укымыш агагыз өйдә булса,
Кыеп та булмас керергә,

дип, имче карчык үзенен укыган, белемлерәк кешеләр алдында көче юклыгын сиздереп куя ¹.

"Күз тигәннән" имләү (т. я.-крш.)

— И-и, шал карчык килгән ийе, күзе тигәндер инде, тишәкле гөмбә китер әле, дигәннәр. Гөмбәне ала да тетерә ², тетем ³ терләндерә, чир-чорларны чыгарып җибәрә. Кипкән туйыра гөмбәсе була, пич түбәсенә куйабыз аны.

"И, кызыма күз тигән, зәңгәр күз, кара күз, чык, күз, чык, күз. Мин тетермим, ана Агиделнең арыагыннан бер лашман карчык килгән, шул тетерә. Башында бер бөртектә чәчә бар ди, авызын-

¹ Я. Емельянов. Стихи на крещено-татарском языке. Казань, 1879, с. 23.

² тетерү — төтенләндерү

³ тетем — төтен

да бер теше бар ди, шул карчыкка качан күз тийә, минем кызы-
ма шул чакта күз тисен".

Су кебек агып кит,

Көл кебек очып кит, ди, тфу, тфу,

ди. Тишекле гөмбәне кийаш уңгайына әләндерәм, тигезәм. Көлен
очыралар.

Чык, күз, чык, күз,

Чык, жаман, чык жаман.

Кара жирне темәтсен,

Жәшел жирне каралтсын,

ди тишекле гөмбә белән тетерә, анчак¹ чыга ул.

Жаман тетергәннәр (т. я.-крш.) — чир-чорларны куганнар:

Чык, жаман, чык жаман,

Сиңа торма урын жук.

Аша Батман² карчык килгән,

Шул эшкерә, шул текерә.

Күз авыртканнан имләү (т. кам.-крш.):

— Уң күземә ак төште. Киттем нугытчы карчыкка. Син, ди,
әрчәнти койосыннан чәчәүниктән әллә акча алганың ди, әллә берәр
сүз әйткәнең диде, шуңа адарын, диде. Алжапкыч тегеп бәйләте-
рем дип әйт, ди.

Куркулык кийу (т. я.-крш.):

— Куркулыкны эретәләр дә, куркып чирләгән кешенең ал-
дында суга тамызалар. Нийәрсәдән курыкса, шул төшә. Аны нәзек
кенә жеп белән бәйләп муйнына астыралар. Шул эзелеп төшкистән
курку китә ди.

Ийәдән имләү. Ийә үләме (т. я.-крш.) — им-том өчен кулла-
ныла торган үлән.

— Корсагы үсеп китә, потлары нәзек кенә кала, үзе гел чир-
ли, жыли. Анарга ийә ийәләшкән дип әйткәннәр инде. Ийә үләме
белән им-том иткән. Бусагага утырта, урамнан чыгып киткән жак-
ка карап утырта, шул ийә үләме белән баш тирәли әйләндереп су
сибә:

"Су кебек агып чыгып кит,

Су кебек чичта бул", — дийә.

Сузык тотса имләү (т. я.-крш.):

— Мине унбер ай сузык тотты. Әни сорый: "Кызым, син су-
дан курыкмаганмы?" — ди. И әни, тирмән артында мин баттым
иде, дийә. Их, диде әни, тордо да жарма алды, он алды, жоморка
пешерде, икмәк алды да чыкты тирмән артына. Шунда түгеп кайт-
ты. Иртәгесен бетте китте минеке.

¹ анчак — ул чакта

² Аша Батман — Гаймә-Фатыйма

Уйын өйтү (түгөрөк уен) ырлары (тау ягы, Төрбит ав.)

Өйдө, кызлар, жүгарычка, жөшел чирөм буйына,
Уйнап-келеп калайык, жөш гүмерлөр буйына.

Шылдыр-шылдыр белөзөк, кул илөмен китерөйү,
Бу житкөн кызлар чыккис, уйын йөмен китерөйү.
Челтөр күпер булмагис, күпердөн дө кичмибөз,
Уйнамагис-келмөгис, кыз булып та үсмибөз.
Башмагымнын дагасы шак-шак итеп барасы,
Болай тороп булмыйсы, уйын өйтеп багасы.
Кирмөн жакта карама, ничек чөчөк¹ жарала,
Матур кызлар билен бугис ничек атлап барала.

Тал төбөндө тонык су, тастымаллар жүарга,
Өллө тиндөш хурланамсын, безнең белөн уйнарга.

— Без кийаш уңайына өйлөнөбөз, жөгөтлөр безгө карышы өйлөнө.
Болай ырлый жөгөтлөр. Жөгөтлөр күвесен дө ырлап бирөбөз:

Без алай да итмөгөн, без болай да итмөгөн,
Бер кайтмасак бер кайтырбыз, ырлап чебер¹ китмөгөн.
Алтын жөзөк кашларында сары май жери дилөр,
Жибөр, жани, хатларыңны, барбер ул жери дилөр.

— Өч багана күвесен ырлибыз:

Өч багана буликмы, киртөлөнөп ун'икмы,
Бар кыз бергө жиликмы, тан аткинча ун'икмы.
Караурманны кергөндө өзөп каптым карлыган,
Таг да катырак өйтер идем тавышларым карылган.
Табак-табак ак кылбу², атышмалай уйнайык,
Тиндөшлөрөм-жаннарым, үбөшмөлөй уйнайык.
Түтөл-түтөл чегендер, чыгарырга тегелдер,
Төрбит кызы сары кыз, алданырга тегелдер.
Ырым сувы тәмле су, мичкөдөгө балдайу,
Ырым кызы сары кыз, сайраб үскөн талдайу.
И өйлөнө-өйлөнө, талга шомырт бөйлөнө,
Безнең Төрбит кызлары курчак кебек өйлөнө.
Урам буйы жортыгыз ла, жөм-жөм итө утыгыз,
Жорт тирөли өч өйлөндөк, авыр икөн йокыгыз.

— Уйынны озатканда, уйын таралганда болай ырлибыз:

Идел буйы иралма, сандык-сандык саралма,
Саралманы ашамик, тушуйынны ташламик.
Житен элдем читөнгө, жилфер-жилфер итөргө,
Безне, кызлар, тыймагыз, багыт житте китөргө.
Агелески кезгедөн карис багыт життинде,
Тиндөшлөрөм жаннарым, керөс багыт життинде.

¹ чөчөк — яфрак

² чебер — себер

³ кылбу — кул бау, энжөдөн тезелгөн белөзөк

Чыбар¹ куку² куклидыр, сука эстендә туктидыр,
Безнен уйын уйнислар, питырау житкис туктидыр.
Кырда карга кычкыра, жирдә жылан сызгыра,
Әйдә, кызлар, керәйек, таң кучаты³ кычкыра.
Безнен илдә сез генә, сезнен илдә без генә,
Прощай, милый, досвидан'яа, күрешәлмәбез тиз генә.
Ай уш кына, уш кына, кулда йезек буш кына,
Быйыл киткән кызларныкы, урыннары буш кына.

Ай узала, узала,
Кулда көмеш тузала,
Тузса тузсын көмешөбез,
Уйыныбыз узала.

Узса узсын уйыныбыз,
Утырыбыз аулакта.
Утыртмаслар аулакта,
Апчыгарлар уракка.

Тал эстендә ак жаулык,
Ал дисән дә алас жүк,
Моннан уйын узгистан,
Чык дисән дә чыгас жүк.

Чык дисән дә чыгас жүк,
Жатып жоко киләс жүк.

Сарман районы Ләке авылы керәшеннәренәң түгәрәк уен җыр-
лары.

Чәчәкәй чакларыбыз бар ыйы,
Киң урамнар безгә тар ыйы.
Бу киң урамнарны тарлар итеп,
Жөргән чакларыбыз бар ыйы.

Игәнә буйлары киртләч-киртләч,
Киртләчләре бетәр кар киткәч.
Эләке урамнары айлар җәмне,
Эҗәмнәре бетәр без киткәч.

Бийекәй тауларның башында
Эшәлчедән кибәнне кем куйган,
Эшәлче чәчәген җилләр койган,
Уйнап уйыннардан кем туйган.

Аклы жаулыкларны тузмый диләр,
Туза икән азырак бәйләгәч.
Жәшли гүмерләрне узмый диләр,
Уза икән азырак уйнагач.

Сары сандугач баласын
Басып сайрый диләр киртәгә.

¹ чыбар — чуар

² куку — күке

³ таң кучаты — таң әтәче

Жырлашыгыз, туганнар, жырлашыгыз,
Уйыннар бетә иртәгә.

Кунак сыйлау һәм табын жырлары (Башкортстан, Бакалы р-ны)

Керәшен татарларында кунак сыйлау үзенчәлекле жырлар белән алып барыла. Мәжлес жырлары кара-каршы жырлашу тәртибендә бара.

Кунакка йөрешүләр бигрәк тә көз көне, сугымнар суелып, көзгә эшләр тәмамлангач башлана. Кунакка чакырулы кеше күчтәнәч әзерләү хәстәрен күрә. Алып барасы төенчеккә бер бөтен каз, ике калач, ике пәрәмәч, чәй, конфет-прәннек кебек әйберләр салып тәйнәп куялар.

Кунаклар килеп төшкән көнне хужа кардәш-ыруны ашка дәшә. Мәжлестә кунаклар бер кабат ашап-эчкәннән соң, жырлар жырлап алып килгән күчтәнәчләрне чыгаралар:

Икекәй жирән атыгыз,
Аның берсен безгә сатыгыз.
Бик күп күчтәнәчләр белән сез килгәнсез,
Ничек тартып килде атыгыз.

Бийеккәй тауның башларында
Бала кортлар оча бал өчен.
Күчтәнәчләр тәйнәп сез килгәнсез,
Хәрендәш-ыруларга дан өчен.

Чаба гына чаба сезләр килдегез,
Жиккән аткынайны тирләтеп.
Безнең туганайның аш-сулары
Тора өстәлләрне тибрәтеп.

Күчтәнәчне алып килүчеләр күчтәнәч чыгарган кешегә бүләк итеп яулык, шәл яки акча бирә һәм: "Бирегез безнең күчтәнәчләрне, туганнарыбыз авыз итсен", — дип, күчтәнәчләрне табынга тараталар. Алар җавап итеп жырлыйлар:

Күк күгәрченкәйләрнең сөтен саудым
Казан күчтәнәчләре җасарга.
Бу күчтәнәчләр белән сезгә килдек,
Кардәш-ыру белән ашарга.
Безнең өстәлләргә дей шул килешә,
Чүпләп кенә суккан дей ашаулык.
Сезләр ашагыз да, сез эчегез,
Сезнең өчен пешкән дә ашамлык.
Кийемчеләр кийем кисәдер,
Кала микән аның почкагы,
Бу күчтәнәчләрне куйарларга
Бардыр өстәлләрнең почмагы.
Ак мамыктан киндер суктык,
Нечкә кылычлардан үткөрөп.

Атка ашыр икәнен үзөбөз белдек,
Шуңар үзөбөз килдек күтөрөп.

Хужалар жырлай: Аклы жаулыгымның иләр почмагын
Уйдык-уйдык кына ла уйыгыз.
Айагыгыз арса, кулыгыз талса,
Өстөл почмагына ла куйыгыз.

Күчтәнәчләр табынга чыгарылып, кунаклар алардан авыз итеп
ашап-эчкәч, чиратта тагын бер үзөнчөлөклө күрөнөш—ит чыгару
тора. Табынга итне шулай ук жырлап чыгаралар. Жырлашу ка-
ра-каршы була һәм шаян эчтөлөклө:

Урман буйкайлары айлар туйыра,
Жапырагын жарса куйыра.
Ай эрәкмәт безнең кодачага,
Калжа турап безне туйдыра.
Бүгөн генә күргән ай төшөмдө
Карурманда бура бурадым.
Ичтө шикләнмиче сез ашагыз,
Кулларымны жуып турадым.
Жөм-жөм генә кара чөчлөрөмнө
Тарадым да үрмөдөм.
Кулларымны жудым дип әйтәсөң,
Кул жуганнарың күрмөдөм.
Кара урманнарың эчлөрөндө
Элөп кенә куйдым мунчала.
Кулымны жумаган дип сез әйтмөгөз,
Өчөнчө көн жудым мунчада.

Табынга чыгасы әйберләр чыгып, мәжлөс ахырына якынла-
шып килгөндө, кунаклар тау итү, ягъни рәхмәт әйтү жырларын
башлайлар:

Ындыр арткайлары тигәнәк,
Жангырлар да килә сибәләп
Ашадыкай эчтөк, көрмөт күрдөк,
Тау итөргө кирәк бергәләп.
Иләр ал сезгә, ал сезгә,
Сарайаклар¹ белән бал сезгә.
Сарайакай балыгыз ич бетмәсен,
Башыгыздан дөүлөт китмәсен.
Сары сандугачның балалары
Сандыкларга салсаң әй картаймас.
Өстөллөргө чыккан аш-суыңны,
Атларга салсаң, атлар да әй тарталмас.
Иртөкәй дө ирешә², ай кич тө ирешә
Безнең басуларны ла ай, нишлөтө.

¹ сарайак — бал савыты

² ирешә — рөшә

Безнекәй дә кадерләр иткән өчен
Бодайлар да ашап ай жөз жәшә.
Биекәй тауның башынай
Төлке майы куйдым ла тозаккай.
Телегез татлы ла жөзегез жакты,
Гүмерегез булсыйы озаккай.

Сат-бакчасының дей ай чийәсе
Ийсәң генә дей жирләргә тийәсе.
Байлар да булсын, сау да булсын
Бу жорткынайларның дей ийәсе.

Шабыр да шыбыр жаңгыр жава,
Жөгөрийек кайынналар астына.
Тау ди ашыгыз, тау сыйыгызга,
Башырайык айкай астына.

Тау ашыңа синең лә, тау ашыңа,
Дәүләт жаусын синең лә и башыңа.
Бүдәнәләр кебек лә и жүргалап,
Ырыскалың килсен лә и каршыңай.

Бадийан да бадийан әй балыгыз,
Балыгызны эчеп лә әй калыгыз.
Сезләр чакырдыгыз ла, безләр килдек,
Үзегез дә шушылай әй барыгыз.

Гадәттә, башка авылдан яки шәһәрдән килгән кунаклар өч кич кунак булалар. Аннан соң алар юлга жыеналар һәм озату мәжлесе була. Кайтасы көннең җырлары да инде кайтыр вакыт җиткәнлеген белдереп җырлана:

Кызарып койаш чыккан чакта
Шунда пешә диләр жир җиләк.
Әллә китәр вакытлар җитә микән,
Нигә жирсәй икән бу йөрәк?

Тирәзәләр ачып мин сызгырдым,
Болындагы печән кипсен дип.
Болындагы печән кипте инде,
Безгә кайтыр вакыт җитте инде.

Базарларга сатучылар килгән,
Красныйлар жаулык алыгыз.
Безләр ашаганга, без эчкәнгә
Ыризалар булып калыгыз.

Ашасымнар килә әллә ни,
Табаларда пешкән әлбәни.
Ашаган-эчкән берни түгел,
Бер утырулар әллә ни.

Безнең бакчаларда и суламык,
Суламыкта була суганлык.
Сезләр чакырдыгыз, безләр килдек,
Менә шушылай була туганлык.

Ийелгән талны кискәнче
Ийелмөгән талны киссәмче.
Киткән чакайларым булганчы,
Килгән чакайларым булсачы.

Урманнарыбыз да йакын булса,
Көн дә барыр ыйым әле ай миләшкә.
Туганнарыбыз да йакын булса,
Көн дә барыр ыйым әле ай киңәшкә.

Аларга җавап итеп хужалар җырлый:

Эчтәнкәйләр дә җепәкләр сез кигәнсез,
Тыштанкай да постаулар ай сез кигәнсез.
Ашар-эчәр өчен лә килмәгәнсез,
Безне күрер өчен лә килгәнсез.

Җырлый гына җырлый утырырга
Батман гына батман бал кирәк.
Сез туганнар белән сөйләшергә
Йепәкәйдән йомшак тел кирәк.

Кайтасыз да, туганайлар, китәсез,
Аткайларга завыт¹ итәсез.
Аткайларга вавыт итмисез,
Безгә җамансы итәсез.

Ишек алларым яшел чирәм,
Текер генә текер таптагыз.
Безнең сыйларыбыз зурлар түгел,
Илегезгә кайткачын мактагыз.

Җирдей җиләкәйләрен җыйа-җыйа
Ай гөлдей түбәтәйләрем тулдинде,
Киләсе кунаклар килде инде,
Минем күңелләрем булды инде.

Башына бәйләгән шәлеңнең
Очкынайы төшкән лә җирләргә.
Безнең белән лә утырганны
Кайтып сөйләшерсен илләргә.

Бу җырлар Башкортстан АССРның Бакалы районы, Яңа Илек авылында 1967 елгы экспедиция вакытында язып алынган иде.

Хәрби хезмәткә озату

Тау ягы керәшеннәрәннән Зур Тәрбит авылында язып алынган текст:

— Әрмийәгә китүче җегет жорттан жортка жөреп кулжаулыктар җиган, селгеләр. Урамда атка утырып гармунчы белән җырлап жөргәннәр, шул жаулыктарны селкеп жөргәннәр. Жәшләр

¹ завыт — <рус. забота

жыйылып кийаш чыгышына таба шул салдат зату жырын жырлап чыкканнар. Сөлгелэр, жаулыктарын дугаларга элэлэр, жат асылларга китэлэр салдат жырулары жырлап. Сөйгөн кызлары кулжаулыктар чигеп бирэлэр.

Озату боткасы

Китэсе көнне аш хэстэрлилэр, кунактар, туганнар килэ, озату боткасын китереп куйалар. анда күз йасап май салып куйалар уртасына.

Арыш икмэгенең башын кисеп төрө бабай алдына куйалар, ул анда малай әрмийәдән килгинче тора.

Кунактар ботка ашамаллы утыргис малай сабуллашу жырын жырлап жибәрә:

Боткалар да пешкән, майлар сипкән,
Апис килми, туганнар, нишлим сын.
Атлар гына жиккән, капка ачкан,
Китәс килми айырылып, нишлим сын.
Ишектән лә чыктым, мин тайылдым,
Әти-әни, сездән үк айырылдым.
Капкадан ла чыктым, мин тайылдым,
Бар туганнар сездән үк айырылдым.
Угалжадан¹ чыктым, мин тайылдым,
Бар асылдашлардан ук айырылдым.
Карлыгачлар кара, муйны ала,
Жугары ла очоп жугала.
Бәхетле лә бала илдә кала,
Бәхетсезләр китеп лә жугала.
Тәрәзәне ачтым, мин сызгырдым,
Болондагы печәннәр кипсен дип,
Болондагы печәннәр ай киптинде,
Безгә китәр вакытлар життинде.

Сабуллаша, кулы белән селгеләрен, кулжаулыктарын селки-селки, әти-әниләрен үбә.

Жырлап бетерә дә, өстәл тирәли өч тапкыр әйләндерәләр кийаш унгайына, ата-аналары, әби-бабалары бахиллиләр.

"Исән-сау әйләнеп кайт, салдатка китмәгән жегет — жегет тегел, исәпле тегел ул диләр, синәң бурычың", — диләр.

Шылай итеп озаталар, жылап калалар.

Никрут жырлары

Пәнәче урамы озон урам, ай-гайлар,
Баш-башлары канау казылган
Китмәсләр ийем Пәнәчедән, ай-гайлар,
Жазуларым жаңгыш йазылган.

Безләр китәрбез акыры, ай-гайлар,
Бөгөлмәләр, ай-гайлар, аркылы.
Инде кәзер сөйләшербез, ай-гайлар,
Ак кийагазлар аркылы.

Жапыракай сырга ла киңнәр сырга
Китәм, жаныкайым, киң кырга.
Киң кырларга киткән кайтмый диләр,
Сау булыгыз күп жылга.

Жапыракай жарган ла жәшләр кайын,
Жәшнәб утырадыр ла жылгада.
Берләр айырылгачын күрешәлмәбез,
Айларында түгел лә, ай-гайлар, жылда да.

Солдат озату

Салдат китеп барадыр,
Картузларын кыңгыр саладыр,
Картузларын кыңгыр салмас ыйы,
Туган-үскән жире каладыр.
Күпер башкайлары күкләр чәчкә,
Авызлыгын алып ат жибәр,
Атна аралары алты ла көн,
Алты көннәр торма кат жибәр.
Жиккән атларың карадыр,
Каралар да булса барадыр,
Йәмле лә асыл Сөн буйында
Баскан эзкәйләрем каладыр.
Бийеккәй лә тауның ай башында
Әл дә бетми чана салушы.
Без бәләкәй чакта барлар ыйы,
Аман бетми салдат алушы.
Сөнәкәй буйлары ай карышы
Күгәрәп лә йата арышы.
Исәннәр лә йөрәп сез кайтсагыз,
Без чыгарбыз сезгә карышы.

(Бакалы районы, Иске Әжми авылы)

Солдат ызату

Кара урманнарның и артында
Карчыгалар микән лә кагынган.
Ычкылыгың тытса тыт исендә,
Без булырбыз сезне лә сагынган.
Без дә китәрбез дә, сез калырсыз,
Камышлардан күперләр салырсыз,
Камышлардан күперләр сала-сала,
Без киткәнне күрмиче калырсыз.

Кийашлар да чыгар ди ай әйләнеп,
Ак жукагачларга да бәйләнеп,
Исәннәр дә бусак, без кайтырбыз,
Нырлы кийашлар кевек әйләнеп.
Ишегалларым ай киртәдер,
Асыл кышлар кунгачтын бүртәдер.
Китмә бәбекәйләрем, иртәдер,
Ийләремдә ийәмнәр бетәдер.

(Чистай районы, Ишәле (Ишалькино) авылы)

Солдат жыры

Кара урманнарны чыккан чакта
Калды камчыларым кайырылып.
Калмады камчыларым ай кайырылып,
Калды туган илем айырылып.
Авыр әче алманы ашавы,
Читен икән илләрне ташлавы.
Кара урманнарны чыккан чакта
Калды бүрекәйем кувакта.
Калмады бүрекәйем кувакта,
Калды жаникайым жыракта.
Әнекәйем монда ла кисәнә,
Минем кәлләремне лә белсәнә.
Китийем дисәң озатыйым,
Чана артларына жабышып.
Сез ди китәрсегез, без калырбыз,
Ак ти мамыкайларга сабышып.
Авыр әче алманы ашавы,
Читен икән илләрне ташлавы.
Кара урманнарның уртасында
Карчыгалар микән кагынган.
Очколок тотса, тот исендә,
Мин булырмын сине сагынган.
Әнекәйем монда ла кисәнә,
Минем кәлләремне лә белсәнә.

(Питрәч районы, Керәшен Сәрдә авылы).

Лаеш районы Ташкирмән авылында тручын җырлары мәрийем

бардым базар алдына, мәрийем, сатушым сатып тук булдым,
мәрийем
ай хай ходай эшләре, мәрийем, бер сәгәттә джук булдым, мәрий-
ем.

капка төбөм тар урам, мәрийем, ат кайтарып булмыйдыр, мәрийем ай-хай кодай эшлөре, мәрийем, тел кайтарып булмыйдыр, мәрийем.

килдем капка төбөнә, мәрийем, капка атчкан кеше джук, мәрийем капка атчып кергәтчтен, мәрийем, каршы тчыккан кеше джук, мәрийем.

килдем ишек төбөнә, мәрийем, ишег атчкан кеше джук, мәрийем ишег атчып кергәтчтен, мәрийем, әткәй дигән кеше джук, мәрийем.

аппак-аппак джудылар, мәрийем, ак китәңгә төрдөләр, мәрийем ак китәңгә төргәтчтен, мәрийем, селкентчәккә¹ салдылар мәрийем.

селкентчәккә салгатчтын, мәрийем, акбүз атны джиктеләр, мәрийем

акбүз атны джиккәтчтен, мәрийем, аримбурга киттеләр, мәрийем.

энекәсе белән әтекәсе, мәрийем, борола-сарыла калдылар, мәрийем аримбурга джиткәтчтен, мәрийем, ак кимәгә салдылар, мәрийем.

кимәләре үргә акмасмы, мәрийем, дулкыны джарга какмасмы, мәрийем

энекәсе белән әтекәсе, мәрийем, тчыга-тчыга бакмасмы, мәрийем.

агылай² тавда ат унай, күгели³ тавда төлкө унай⁴,
без бу илдән киткәчтен безнең кебек кем унай,
кем унамай кем көлмей, безнең кебек күп пулмай.

ай, тчи камыш

ай астыннан үткәндә ай, тчи камыш,
алтын быргы тартканда ай, тчи камыш,
көн астыннан үткәндә ай, тчи камыш,
көмөш быргы тартканда ай, тчи камыш,
безнең кызлар туганда ай, тчи камыш,
ак аргамак суйганда ай, тчи камыш,
алтын бишек асканда ай, тчи камыш,
бүз бөркәнгетч йапканда ай, тчи камыш,
сезнең уллар туганда ай, тчи камыш,
кутырлыг⁵ ат суйганда ай, тчи камыш,
кабык бишег элгәндә ай, тчи камыш.
ат йабууы йапканда ай, тчи камыш,
безнең кызлар бер генә ай, тчи камыш,
бер булса да төш кенә ай, тчи камыш,

¹ селкентчәк — сиртмәле җиңел арба

² агылай — аклы яки аклай

³ күгели — күкле яки күкләй

⁴ й авазы тешерелсә дә н нечкәртелми

⁵ кутырлыг — кутырлы, корчаңгы (сөйләштә бу форма кулланылмый)

сезнен уллар өтч кенә ай, тчи камыш,
 өтч булса да буш кына ай, тчи камыш,
 — капка төбөм букырдык ¹ ай, тчи камыш,
 — букырматып керербез ай, тчи камыш,
 — тәрәзә төбөм тимердер ай, тчи камыш,
 — тибәрбез дә керербез ай, тчи камыш,
 — типмәссез дә кермәссез ай, тчи камыш,
 — кайын капка төбөндә ай, тчи камыш,
 тилмертербез кодалар ай, тчи камыш,
 — тилмертмәссез кодалар ай, тчи камыш,
 — зирек капка төбөндә ай, тчи камыш,
 джирсетербез ², кодалар, ай, тчи камыш,
 — джирсетмәссез, кодалар ай, тчи камыш,
 — джукә капка төбөндә ай, тчи камыш,
 джукартырбыз, кодалар ай, тчи камыш,
 — джукартмассыз, кодалар, ай, тчи камыш,
 — усак капка төбөндә ай, тчи камыш.
 утыртырбыз, кодалар ай, тчи камыш,
 — утыртмассыз, кодалар, ай тчи камыш.

джем тчәтчәк

джем тчәтчәк, джем тчәтчәк	нариймджага ни кирәк, ни
нариймджанга ни кирәк,	кирәк
ни кирәк	йарма-йарма бүз кирәк, бүз
ак калпаклы кыз кирәк,	кирәк
кыз кирәк	аны тегәр кыз кирәк, кыз кирәк
джемрә-джемрә джем тчәтчәк.	кул аягы төз кирәк, төз кирәк

без килдек

без килдек, без килдек	алатча мендәр без куйдык, без
эбли байның кулыннан,	куйдык
кулыннан	алтын ийәр без салдык, бес сал-
аг аргамак куйдык без куйдык	дык
	нугай камтчы без тоттык, без
	тоттык

джембәки

джембәки, джембәки	шуны ишетә киләбез.
джембә буйы джембәки.	ала-кола тчәтчем бар,
— вак-вак үтләшек	салкынныкта өйөм бар,
үтә сүтә киләсез,	күккә джитәр буйым бар,
— ханнын кызы сылу дип	күк дарайдан ³ туным бар.

¹ дарай — затлы материя: ефәк, парча һ. б. ш.

² букырдык — быкырдык

³ джирсетү — сагындыру, ялыктыру

аулакчы 178
ахирәт бәйете 135
Аша Батман 186
аш биру 141
ашамтык 146
бабай 144
бабай булып жөрү 144
бабайчы багыты 144
бабау 91
багалма 83
багу 23
багыт 46
бадийан 116
бай 123
байлап-байлап 168
бакырач 82
балдак салу 148
балитәк 102
баринжа 34
басма 145
батышкы 85
батышкы күвесә 135
баш бәйләү 117
баш казыгы 135
баш сарас 118
баш ыру 107
башкода 103
баштастар 118
бер кавым 58
бер,инче, 98
бер тын 54
беччә 52
бийага, бийагай 93
бийанам 92
бийата 92
бийем 92
бикә 23
бикәч 136
бинис 85
Бирау
бирнә бетерү 114
бирнә салу 115
бирнә сорау 115
мынча бирнәсә 115
жырт бирнәсә 115
бирнә элү 116

бирнәләшү 115
биствәр 111
бистәрлек 43
бичурка 146
богол 168
боламык бәйрәме 176
борлогу 82
буйдымар, бутумар 98
бужы чабу 12
булышлы 107
бур 37
буранка 37
бутка 143
быдаука 147
бырай калачы 125
бәбей майы 132
бәби боткасы 132
бәгә 35
бәкилләү 106
бәләш башлау 122
бәллү 82
бәрмәнчек буткасы 153
бәрмәнчекәй 152
бәрмәнчек келәше 153
бәрмәнчек сугу 153
бәрмәчлекей 152
бәрмәчтеки атнасы 154
бәрән кабы 100
Бәчүкә 152
бөркәнчек 98
бөркәнчек ачу 119
бөркәү 170
бүләк жабу 115
бүргәнчек 98
гарбун 36
гарбунчы 150
Гапый 33
гатаулау 136
гердә 137
геренде 85
гонагы 35
Грапый 33
гыруп 133
гөдөрә 38
гөлжәлә 178
Гөрпинә 176

гөслә 173
гүр аузы ачу 133
гүчтинәч 38
даган 155
даду 127
дарай жаулык 97
дары 39
Даржа, Даржый 34
дийа 40
димче 103
дурочмак 82
дәдә, дәдәй
дәмәк 52
жаркуй 112
завыт 192
загар 35
заиб 40
занагай 34
заный 34
запун 144
зат-зәвер 170
зигынлы 35
зимнәү 80
зурат 169
зыйан заурәт 137
Ибан 36
Ибук 86
изү 99
изү-муйса 79
ийә 176
азбар ийәсе 176
ат ийәсе 176
урман ийәсе 183
жорт ийәсе 177
ийә үләме 186
иләмле 179
Илжә 136
иман күвесе 135
имәннек 158
сыу имәннеге 159
жир имәннеге 159
инә, инәй 82
итек-чәрик 102
итек сырлама 102
ич 35
йамбаш 141

кабарту-калач 122
каз башлау 123
кайнага 93
кайнигәч 93
кайын башы бәйләү 157
кайын бәйрәме 158
как 35
кала 158
кала башы 158
калак 146
калакул 113
калпак 94
калпак-чачак 94
калталы күлмәк 101
калын тәбә 122
каләмпер 116
камзул 102
кан'агач 93
кандай 50
кан'ым 23
карүгез 162
кары 172
каситә 23
кат 35
катайса 151
катайса жерү 151
качмык 96
кашбау 95
кашбу 23
кажыр 35
келчә 122
келчә кисү 122
келәү 163
келәү итү 166
кочоко келәве 154
сабан келәве 10
тавык келәве 10
чыбык келәве 154
келәнче 36
кемешче 28
кен 83
баш кен 83
буш кен 83
кан кен 83
кенәгә 85
кечатна 83

кечтегән 28
 кечтей 54
 кечтинә 132
 кечтун көн 84
 керис 85
 керпек 128
 кизләү 23
 кийаматлык 122
 киймә, күмә 113
 киймәле тырантас 113
 кийәү кайтармасы 107
 кийәү жегете 112
 килен кертү 113
 киләп сару 148
 кипен 134
 кипеннек 134
 кирмән 128
 киртләч 82
 кирәмәт 164
 кирәмәтле агач 164
 кирәмәтле кийы 164
 кисап 169
 кисрәнү 23
 кичкуйын
 кижеле 126
 кода ипийе 120
 кода ипийе чыгару 121
 кода күчтәнәче 120
 кода куу 112
 кожа сыйлау 112
 кода жыры 111
 оло кода 110
 төп кода 110
 кодалый килү 111
 кодача 110
 коймак 143
 хәйер коймагы 143
 комнак 124
 комнаксар 43
 конгыра 124
 корбаннык 140
 корман 161
 ак балык корманы 161
 сарык корманы 161
 тавык корманы 161
 үгез корманы 161
 корманнык 161
 коро тоту 154
 корок 161
 кортлау 40
 крус 85
 крусан'н'у 132
 крусат'т'у 132
 круслап 134
 кува 52
 кукки 23
 кукша 85, 23, 146
 куку 156
 кум, кума 132
 куман'н'у 132
 кумат'т'у 132
 кунак өйе 108
 купый 33
 куркулык койу 186
 куркыч 54
 кучат 155
 кушма жыру 112
 кыз килешү 104
 кыз кун'ына салу 115
 кыз жаны 112
 кызлар көйе 173
 кыйаматлык кызым 108
 кылбу 23
 кымнак 22
 кымнаксар 22
 кыр келәше 163
 кырау куу 160
 кырка 23
 кырмажин 176
 кырмызы 184
 кырис 72
 кырсут 85, 177
 кырус 147
 кыстымбый
 кәбен 105
 кәбен койдору 106
 кәбенгә керү 106
 кәй 52
 кәйлек 82
 кәкәй 85, 140
 кәл 35
 кәлпә 33

кэлэй 85
кэләмпер 33
кәсилә, кәситә 98
Кәтернә 47
кәтипә 29
кәтәчә чабу 149
кәшәмбир 40
көй әйтмешә 71
көкөмәт 36
көн 136
өч көне 136
жиде көне 136
тугыз көне 136
йегерме көне 136
кырык көне 136
оло көн 155
көпөрлек 33
көрник 143
көжминкә 141
күз 88
күзикмәк 142
күзләү 131
күкәй калжасы 162
күлмәк күнчеге 181
күпертмә 122
күрчәгә 85
күшәгә 97
лапи-лапи 23
мадийан 36
мазар 21
мазар өсте 174
мазарлык 21
май 150
май арасы 150
май көйе 151
май күвесе 151
май утырмасы 150
май чабу 150
макырым 35
мамау 89
Маржа 136
маңгай ука 95
мендәрле кунак 103
метнек 36
Микита 38
Микипар 38

минчәт 106
минчәт күлмәгә 101
минчәт салу 106
минәй 80
муйса 40
мукча 36
мун'жака 99
муча 40
мынгайа 37
мынгый 23
мәке 36
мәләнчек 95
мәләнчек-чигәчә 95
мәндә 36
Мәрийем 195
мөржә 28
налишник 153
нардуган 144
нардуган чабу 145
нардуган өйе 146
нардуганчы 146
начылый 54
нугырат 23, 164
нугытчы 180
нәмә 49
нәмәкәй 49
нәнә 82
нәнәй 82
нәнәү 167
озату боткасы 193
олан әбисе 131
оло аш итү 142
оло бәйрәм 154
очтомак 136
ошом тоту 72
памилжә 34
панар 128
паскы 85
пасун 33
патир сорау 111
пеләшкә 85
печкәчә 92
печкәчәм 92
печү, пычу 88
пештемә куу 161
Пидура 33

Пидыр 33	сыза 164
Пилип 33	сылубикә 181
пирештә 33	сынамыш жыры 147
пирәмәч 47	сыпкы 52
питырау 159	сыра 124
подаука 161	сырга 100
потсан 154	сырга бавы 100
почкак 189	сүрәкә 96
пристулни 158	сүрәкә канаты 96
пуминкы 85	таба тимере 133
пуп 85	табак 142
пучы бәйрәме 154	табак жасаучы 142
пужым 82	картлар табагы 142
пыкырау 85	уша табагы 142
пырзуминт 40	жан табагы 142
пысаламшик 85	табут 133
пүмилкә 124	тавар 143
радн'а 127	тавык сикертү 134
раштау 146	тайанчык 114
раштува, раштыва 37	такта чабучы 133
рәт салу 150	такыйа 23
сабан 160	такыйа бәйрәме 173
сабан берләшү 160	талигалы 147
сабан боткасы 160	тамакса 99
сабан корбаны 160	тамызлык 43, 82
сабан эрәте 160	тастар 23
сабандаш 160	тастар сарындыру 118
сабанлашу 160	Татук 46
сабанчы 161	тау 178
савым 120	тау итү жырлары 190
савапый 134	тау ат'у 178
сагыну 127	ташбилге 102
сакал 99	таң кучаты 188
сарайак 190	таң сувы алу 184
сарул 93	тел 180
сары кыз 93	арпа теле 181
Сатукай, Сатый 133	бүсер теле 181
сваткы 147	жылан теле 182
сикертмә 133	жылан карагы теле 182
симек 156	Темәпей 33
сондок 117	тенката 83
сонучы 125	тетем 156
сопо 46	тетерә 85
су жулы ачтыру 131	тетерү 186
субранжа 34	жаман тетерү 186
сурыпинкә 159	тийәберсен, тәберсен 138

Тикын 36
Тимей 85
тиндәш 129
тирәзә 153
титү 23
тиш 41
тишен 41
тишмә 41, 131
тройсын, тручын 157
тубык 133
тувар 75
туганай 136
туй башлыгы 109
туй күрүчеләр 113
туйси 108
туйыра 158
тукатмыш 140
тулак 171
тумыш 77
тунди кен 85
тупыракса 178
тустаган 65
тута 91
тутырмыш 125
тушы 41
тыгырлык 40
тыгган-игәч 125
тынга бару 146
тәберсе итү 138
гүр тәберсене 139
тәберсен көне 139
тәберсенгә бару 138
тәбикмәк 137
тәбәшәк 52
тәйикмәк 155
тәлига 84
тәпенү 147
тәре 107
тәре бабай 154
тәртепкә 135
тәрән 79
тәрәшле 170
тәтә 91
тәтиләү 154
тәтәй 91
тәтәләү 168

тәжел 54
тәжел-тәжөл 154
тәжелләп 54
тәңкәл 150
тәңкәле балдак 151
тәжкәле беләзек 151
тәңре 143
түгем 141
түгем-чәчем 141
питырау түгеме 141
түмгәксәр 43
түтәй 91
түшлек 99
түшәк жабу 144
түшәк-жастык сатулашу 114
угалжа 193
уйын 175
уйын башлаучы 175
уйын ату 174
уйын кыругы 175
уйын озату 175
урнаштыру 137
урсанай 136
урсәни 132
урсәти 132
урын саклау 135
ут анасы 182
ут атасы 182
утлари кен 85, 23
утырма 172
утырма кызлары 172
учук 165
уш 35
уша 82
ушкын-ушкын 168, 150
хампит 36
хан кызы 120
хырау 36
хыхымат 36
хәрендәш ыру 72
чалкай 146
чалмаллык 140
чапле 23
чапчак 82
чарлап 153
чарык 102

чатлык 150
чачаг-ыру 125
чем 82
чепчек 28
чечекей 9
чең кийе 125
чеңләтү 125
чигәчә 96
чикмән, чипкән 101
чимек 156
чиркәү 85
чичикай 32
чобалту 37
чобан 164
чобар 37
чуба 100
чуклы чәрик 102
чукул 96
чумар 124
чумылган 153
чумыну 74
чуптарлы 52, 101
чыгыт 123
чыгыт башлау 124
чыгыт-келчә 124
чыкан 58
чылай 23
чымылдык 37
чың айту 126
чыңлату 125
чәйгүн 44
чәнчекәй 149
чәнәчә 149
чәнәшкә 51
чәрек башмак 101, 102
чәчәк 23
чәчәүник 85
чәчүрем 99
чөй жаулыкайы 136, 142
чөлкә 54
чүб итү 165
чүк бәйрәме 11
Әрнәш чүге 165
питырау чүге 11
чүп быткасы 165
чүпкә кийү 165

ширбәт 125
ширбәт сонү 125
жәш килен ширбәте 125
шыйлык 166
шырдан 84, 125
шәгәр 35
шәнчек 117
Шәшә 44
шүдерү 124
шүри бүсер 181
ызба 114
ызба бизәү 116
ызнай 67
ызур әней 132
ызур әтей 132
ыланшак 174
ыру-тамыр 132
ырымчак 134
ырым-чырымлы 164
ырыскал 29
ысырапкы 82
ыспас 152
урта ыспас 152
ыспас коросы 152
элжин 85
әнем кырлач 58
әбәт 51
әwәс 35
әдерәс 102
әней түтей 132
әнеки әби 108
әнчек 82
әр 35
әрбер 35
әрмәк 100
әрәм туй 135
әрәпә 40
әтей агай 132
әтеки бабай 109
әтекәм йылату 126
өлгөт 29
әмә башы 167
өнәр 35
өч көне 136
өтөрмән 29
өтү 122

ү бернә 147
Үкчинжә 34
үле тегәржебе 134
үле жырууы 136
үлеләр өсте 134
жагалык 43
жака чылбыры 99
жалгаш 134
жамагат 157
жана кода 107
жана килен 114
жана килен салмасы 124
жанагай 93
жанаси 108
жанаси кертү 108
жанаси кешеләре 114
кече жанаси 108
жанын чакыру 137
жана 37
жапрак 23
жапрак бәйрәме 157
жапрак шулпасы 125
жаратыңкырый 88
жасман 25
жатка китү 175
жаулык 97
жаулык бирү 117
ак жаулык 97
дарай жаулык 97
кәбинәт жаулык 97
тастар жаулык 97
түгәрәк жаулык 97
жаучы 103
жаңгыр боткасы 162
жебәк 151
жегет жаны 112
жекрәс 23
желмә 40

жигаз 35
жиде жат 128
жилән 100
жимчәчәк 158
жир анасы 143
жир атасы 143
житем-жилпе 160
жобану 37
жомак 35
жомортка 156
жондоз 34
жор 62
жорлану 144
жука 173
жылап-сыктау 135, 136
жындыз 22
жыраг әби 91
жырагай 91
жырак бабай 91
жырак дэдәй 92
жырак түтей 92
жырактай 92
жырак әбей 91
жәйләү 137
Жәкәү 33
жәмшик 150
жәннек-жөрөш 155
жәнәшәр 127
Жәпей 33
жәреңгә 55
жәт 35
жәш инә 132
жәш килен 112
жәш әтей 132
жәшей 132
жәшери 144
жөзөк салу 148

ФАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДӘБИЯТ

- Абдуллин И. А. Армяно-кыпчакские рукописи и их отношение к диалектам татарского языка.—МТД—3, 1974.
- Абдрахманов Г. А. Исследование по старотюркскому синтаксису (XI век). М., 1967.
- Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.
- Аманжолов А. С. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. М., 1969.
- Arpad Berta. Tatarische etimologische Studien I. Die russischen Lehnwörter in der Mundart der getauften Tataren. Sregeed, 1983.
- Арсланов Л. Ш. Некоторые особенности говора мордвы-каратаев // Татар теле һәм әдәбияты мәсьәләләре, 2 китап. Казан, 1965.
- Арсланов Л. Ш. Татар теленең Идел уңъяк ярында (Татарстан һәм Чувашстан территориясендә) таралган сөйләшләр.—ТТӘ—3, 1965.
- Арсланов Л. Ш. К вопросу возникновения гортанно-смычной формы в касимовском говоре татарского языка.—СТ, 1976, № 6.
- Ахметьянов Р. Г. Этимологические основы лексики татарского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Казань, 1970.
- Ахметьянов Р. Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. М., 1981.
- Аширалиев К. Древние тюрские элементы в современных тюркских языках.—В кн.: Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе, 1966.
- Ашмарин Н. И. Материалы для исследования чувашского языка. Казань, 1898.
- Ашмарин Н. И. Словарь чувашского языка. Вып. IV. Чебоксары, 1929.
- Барашков П. П. Звуковой состав якутского языка. Якутск, 1953.
- Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты. М.; Л., 1940.
- Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. М., 1952, Ч. 2. Фонетика и морфология.
- Баскаков Н. А. Диалект черневых татар (туба-кижи): Грамматический очерк и словарь. М., 1966.
- Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения.—В кн.: Этнография имен. М., 1971.
- Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.
- Баязитова Ф. Татарские говоры Нижнего Прикамья: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Казань, 1973.
- Баязитова Ф. С. Керәшен йолалары // ж. Казан утлары, 1970, № 7.
- Баязитова Ф. С. Керәшеннәрнең туй җырлары // ж. Азат хатын, 1973, № 11.
- Баязитова Ф. С. Түбән Кама тирәсендә яшәүче керәшен татарлары сөйләшенең фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре // Материалы по татарской диалектологии. Казань, 1974.
- Баязитова Ф. С. Базгыя һәм Сәвәләй авылы сөйләшләренең фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре // Материалы по татарской диалектологии. Казань, 1974.
- Баязитова Ф. С. Түбән Кама тирәсе керәшен татарлары сөйләшендә диалекталь лексиканың кайбер тематик төркемнәре // Татар теле һәм әдәбияты.—6 китап. Казан, 1978.

Баязитова Ф. С. Книги на "крещено-татарском языке" 19 века как лингвистический источник // Источниковедение и история тюркских языков, Казань, 1978.

Баязитова Ф. С. К истории формирования говоров крещеных татар // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Казань, 1979.

Баязитова Ф. С. Ак калфагың кисәнә... ж. Азат хатын, 1979, № 12.

Баязитова Ф. С. Древние формы глагола в говорах крещеных татар Заказанья // Исследования языка древнеписьменных памятников. Казань, 1980.

Баязитова Ф. С. Этнические компоненты крещеных татар по данным языка // Исследования по диалектологии и истории татарского языка. Казань, 1982.

Баязитова Ф. С. Термины календарных обычаев и народных верований в говорах крещеных татар // Лексика и стилистика татарского языка. Казань, 1982.

Баязитова Ф. С. Этнолингвистические параллели в материальной и духовной культуре татар-кряшен и народов Среднего Поволжья // Всесоюзная конференция "Этногенез тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий". Тезисы докладов и сообщений. — Омск, 1984.

Баязитова Ф. С. Диалекты и язык фольклорных произведений // Исследования по татарскому языкознанию. Казань, 1984.

Баязитова Ф. С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении. М., Наука, 1986.

Баязитова Ф. С. Народно-монологические тексты (описание применения свадебной обрядовой пищи) // Анализы текстов по истории татарского литературного языка. Казань, 1987.

Баязитова Ф. С. Татар теле диалектларында һәм әдәби телдә туй йолаларының башлангыч этабына караган сүзләр // Нормативность и вариативность в татарском языке. Казань, 1987.

Баязитова Ф. С. Названия свадебной обрядовой одежды и обрядовых действий // Татарская лексика в семантико-грамматическом аспекте. Казань, 1988.

Баязитова Ф. С. Личные имена в говорах кряшен // Ономастика Татарии. Казань, 1989.

Баязитова Ф. С. Этнолингвистические материалы к реконструкции древних традиционных обрядов мордвы-каратаев // Мордва-каратаи: язык и фольклор. Казань, 1991.

Баязитова Ф. С. Татар халкының гаилә йолалары (Гомернең өч туге). Татар книгоиздат, Казань, 1992.

Баязитова Ф. С. Обрядовая одежда крещеных татар Елабужского района // Тезисы докладов научно-краеведческой конференции, посвященной 25-летию г. Менделеевска. Менделеевск, 1992.

Баязитова Ф. С. Татар әдәби телен баетуда этнографизмнарның роле // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка. Казань, 1992.

Баязитова Ф. С. Русские заимствования в обрядовой терминологии крещеных татар и мордвы-каратаев. Зимние праздники (Материалы к этно-диалектному словарю). // Формы взаимодействия татарского и русского языков на современном этапе. Казань, 1992.

Баязитова Ф. С. Керәшен татарларының гореф-гадәт йолалары һәм йола җырлары // ж. Казан утлары, 1992, № 6.

Баязитова Ф. С. Керәшеннәрнең туй йолалары // ж. Казан утлары, 1993, № 6.

Баязитова Ф. С. Җирле сөйләшләрдә келәү, теләү сүзләре белән белдерелә торган йолалар // Проблемы лексикологии и терминологии татарского языка. Казань, 1993.

Баязитова Ф. С. Традиционные обряды и народные верования молькеевских кряшен на фоне диалектного языка // Молькеевские кряшены. Казань, 1993.

Баязитова Ф. С. Керәшеннәрнең гаилә йолалары һәм йола сүзләре // ж. Идел, 1994, № 5.

Баязитова Ф. С. К реконструкции традиционных обрядов нагайбаков // Нагайбаки. Комплексное исследование группы крещеных татар-казаков. Казань, 1995.

- Баязитова Ф. С. Татар халкының бәйрәм һәм көнкүреш йолалары. Казан, 1995.
- Бегжанов Т. Термины родства в муйнакском говоре кара-калпакского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, 1966.
- Бектеева Е. А. Нагайбаки (крещенные татары) — Живая старина. Оренбург. губ., 1902.
- Белицер В. И. Народная одежда удмуртов. М., 1961.
- Белицер В. И. Этнографические параллели в культуре башкир и мордвы.—В кн.: Археология и этнография Башкирии. Уфа, 1971, т. 4.
- Белицер В. И. Народная одежда мордвы.—Тр. мордовской этнографической экспедиции. Вып. III. Новая сер. М., 1973.
- Борисов Г. Удмурт кыл люкам. Толковый удмуртско-русский словарь. Ижевск, 1932.
- Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тefsира XII—XIII вв. Л., 1963.
- Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1871.
- Булатов А. Б. Некоторые материалы о ногайско-татарских связях в прошлом.—МТД-3, 1974.
- Бурганова Н. Б. Из наблюдений над говором параньгинских татар.—Изв. КФАН СССР, сер. гум. наук. Вып. I. Казань, 1955.
- Бурганова Н. Б. Особенности говора татар нагорной стороны ТАССР.—МД, 1955.
- Бурганова Н. Б. Татар теленең Мордва АССР территориясендә таралган сөйләшләре турында.—МТД—2, 1962.
- Бурганова Н. Б. Говор каринских и глазовских татар.—МТД-2, 1962.
- Бурганова Н. Б. Казан арты керәшеннәре сөйләшен төп билгеләре буенча төркемләү. ТТЭ-6, 1977.
- Бурганова Н. Б. Из истории формирования фонетических особенностей татарских говоров Заказанья.—В кн.: Источниковедение и история тюркских языков. Казань, 1978.
- Валиди Дж. О диалектах казанского татарского языка.—ВНОТ, 1927, № 6.
- Валиди Дж. Наречие каринских и глазовских татар.—Тр. общества изучения Татарстана. Казань, 1930.
- Валеев Ф. Г. Западно-сибирские татары. Казань, 1980.
- Валеева Д. К. Искусство Волжских булгар. Казань, 1983.
- Витевский В. Н. Сказки, загадки, песни нагайбаков Верхне-Уральского уезда Оренбургской губернии.—Тр. 4-го археологического съезда в России, т. II, Казань, 1891.
- Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Вып. I. Алма-Ата, 1958.
- Вопросы удмуртского языкознания. Ижевск, 1976.
- Воробьев Н. И. Некоторые данные по быту крещеных татар (кряшен) Челнинского кантона ТАССР.—ВНОТ, 1927, № 7.
- Воробьев Н. И. Отчет о поездке с этнографической целью в Свияжской и Тетюшской кантоны ТАССР летом 1927 г.—ВНОТ, 1928, № 8.
- Воробьев Н. И. Кряшены и татары: (Некоторые данные по сравнительной характеристике).—Отд. отт. из: Труд и хозяйство, 1929, № 5.
- Воробьев Н. И. Материальная культура казанских татар. Казань, 1930.
- Воробьев Н. И. Казанские татары. Казань, 1953.
- Воробьев Н. И. Этнические группы татар Среднего Поволжья и Приуралья.—Итоговая научная сессия КИЯЛИ АН СССР за 1963 г. (Краткое содержание докладов). Казань, 1964.
- Воскресенский А. Русско-татарский словарь. Казань, 1894.
- Вяткина К. В. Очерки культуры и быта у бурят. Л., 1969.
- Вятская памятная книжка. Вятка, 1870.
- Гаврилов Б. Погребальные обычаи и поверья старокрещеных татар.—Изв. по Казанской епархии. Казань, 1874, № 9.

- Гаген-торн Н. И. Женская одежда народов Поволжья. Чебоксары, 1960.
- Гаджиева Н. З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973.
- Гаджиева Н. З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. М., 1975.
- Гайнуллин М. Х. Татарская литература XIX века. Казань, 1975.
- Ганиев Ф. А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. Казань, 1974.
- Гарипова Ф. Г. Данные топонимии о ногайском компоненте в этногенезе казанских татар.—В кн.: Исследования по диалектологии и истории татарского языка. Казань, 1982.
- Гарипова Ф. Г. Татарстан гидронимнары сүзлегә. Казань, 1984.
- Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. М., 1964.
- Генинг В. Ф. Этногенез удмуртов по данным археологии.—В кн.: Вопросы финно-угорского языкознания. Вып. IV. Ижевск, 1967.
- Глухов М. С. Судьба гвардейцев Сеюмбеки. Казань, 1993.
- Гордлевский В. А. Грамматика турецкого языка. Морфология и синтаксис. М., 1928.
- Гордлевский В. А. Элементы культур у касимовских татар (из поездки в Касимовский уезд в 1920 году).—Тр. общ-ва исследователей Рязанского края. Вып. 101. Рязань, 1928.
- Горлевский В. А. Числительное 50 в турецком языке.—Изв. отделения литературы и языка АН СССР, 1945, т. IV, вып. 3—4.
- Грамматика алтайского языка. Казань, 1869.
- Грамматика ногайского языка. Черкесск, 1973.
- Греков Б. Д., Калинин Н. Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания.—В кн.: Материалы по истории Татарии. Вып. I. Казань, 1948.
- Григорьев А. Н. Христианизация нерусских народностей как один из методов национально-колониальной политики царизма в Татарии.—В кн. Материалы по истории Татарии. Вып. I. Казань, 1948.
- Грузов Л. П. Фонетика диалектов марийского языка в историческом освещении. Йошкар-Ола, 1965.
- Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1978—1980.—Т. 1—4.
- Даулей Р. П. Святки у крещеных татар.—ИОАИЭ, 1903, т. 19, вып. 3—4.
- Денисов П. В. Этнокультурные параллели дунайских болгар и чувашей. Чебоксары, 1969.
- Денисова Н. П. Летне-осенние календарные праздники и обряды чувашей (XIX—начало XX вв.) // Чувашское народное творчество. Чебоксары, 1985.
- Денисова Н. П. Зимние и весенние календарные праздники чувашских крестьян (XIX—начало XX вв.) // Исследования по чувашскому фольклору. Чебоксары, 1984.
- Джумагулов Ч. Язык сирот-тюркских (неосторианских) памятников Киргизии. Издательство "Илим", Фрунзе, 1971.
- Джанмавов Ю. Д. Деепричастия в кумыкском литературном языке. М., 1967.
- Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.; Л., 1948.
- Дмитриев Н. К. Башкорт теленең грамматикаһы. Өфө, 1950.
- Дмитриев Н. К. Согласные с и з в тюркских языках.—ИСГТЯ-1, 1955.
- Древнетюркский словарь. Л., 1969.
- Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка. М.; Л., 1940.
- Дыренкова Н. П. Грамматика хакасского языка. Абакан, 1949.
- Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
- Емельянов Я. Стихи на крещено-татарском языке. Казань, 1879.
- Ермолаев И. П. Писцовая книга Болтина как источник.—В кн.: Писцовая книга Казанского уезда 1602—1603 годов. Казань, 1978.

- Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963.
- Закиев М. З. Татар халкы теленең барлыкка килүе. Казан, 1977.
- Златоверховников И. Географический, этнографический, административно-статистический очерк. Уфа, 1899.
- Золотницкий Н. И. Корневой чувашско-русский словарь. Казань, 1870.
- Известия КФАН СССР, сер. гум. наук, вып. I, 1955.
- Износков И. А. Два реферата, читанные на IV археологическом съезде в Казани в 1877 г. (о сохранившихся преданиях по поводу названий русских и инородческих поселений в Казанской и соседних с нею губерниях, о личных инородческих именах). Казань, 1882.
- Износков И. А. Материалы для истории христианского просвещения инородцев Казанского края. М., 1885.
- Износков И. А. Список населенных мест Казанской губернии с кратким описанием их: Лаишевский уезд. Казань, 1895.
- Ильминский Н. И. О переводе христианских книг на инородческие языки. Казань, 1897.
- Ильминский Н. И. О системе просвещения инородцев и о Казанской центральной крещено-татарской школе. Казань, 1913.
- Исламов М. И. Древние формы личных местоимений в диалектах и говорах.—СТ, № 3, 1972.
- Исследование языка древнеписьменных памятников. Казань, 1980.
- Историко-статистическое описание церквей и приходов Казанской епархии. Казань, 1904, вып. 4.
- История Татарии в материалах и документах. М., 1937.
- История Татарской АССР. Казань, 1951, т. I.
- Исхаков Д. М. Расселение и численность татар в Поволжско-Приуральской историко-этнографической области в XVIII—XIX вв.—СЭ, 1980, № 4.
- Исхаков Д. М. Кряшены // ж. Татарстан, 1993, № 4.
- Исхаков Ф. Г. Местоимения.—ИСГТЯ-2, 1956.
- Исхаков Ф. Г., Пальмбаха А. А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961.
- Ишбулатов Н. Х. Лексические связи башкирского языка и его диалектов с финно-угорскими языками.—В кн.: Вопросы финноугорского языкознания. Вып. IV. Ижевск, 1967.
- Ишбулатов Н. Х. Кизильский говор. БД, 1963.
- Казанская центральная крещено-татарская школа. Материалы для истории христианского просвещения крещеных татар. Казань, 1887.
- Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Конец XIX—начало XX вв. М., 1977.
- Калинин Н. Ф., Халиков А. Х. Итоги археологических работ за 1945—1952 гг.—Тр. Казанского филиала. Серия ист. наук, 1954.
- Калмыкова С. А. Особенности кара-ногайского диалекта ногайского языка.—Тр. карачаево-черкесского научно-исследовательского института экономики, истории, языка и литературы. Вып. 3, 4 (серия филол.). Черкесск, 1968.
- Караимско-русско-польский словарь. М., 1974.
- Кармышева Д. Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. М., Наука, 1986.
- Катанов Н. Ф. Исследования урянхайского языка. Казань, 1903.
- Катанов Н. Ф. Отчет о поездке, совершенной с 1 июня 1897 года по 20 августа того же года в Белебеевский и Мензелинский уезды Уфимской губернии. Казань, 1899.
- Кеппен П. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. СПб., 1861.
- Киекбаев Ж. Г. Башкорт диалекттәре һәм улардың тарихенә кыскаса инеш.—В кн.: Башкорт дәүләт университетының гилми язмалары. 3 сыгар., башкорт филол. сер. Өфө, 1958, № 2.

- Киекбаев Ж. Г. Башкорт теленең фонетикаһы. Өфө, 1958.
- Коблов Я. Д. О татаризации инородцев Приволжского края. Казань, 1910.
- Ковалевский А. П. Чуваши и болгары по данным Ахмеда ибн-Фадлана. Чебоксары, 1954.
- Козлова К. И. Этнография народов Поволжья. М., 1964.
- Козлова К. И. Очерки этнической истории марийского народа. М., 1978.
- Кол Гали Кыйссаи Йосыф (Йосыф турында кыйсса). Казан, 1983.
- Комиссаров Г. К этнографической карте Козмодемьянского, Цивильского, Чебоксарского и Ядринского уездов (объяснительная записка).—В кн.: Чуваши Казанского Заволжья. Казань, 1912.
- Кондратьев В. Г. Материалы к характеристике деепричастий и формы на-друк в языке памятников тюркской рунической письменности.—Учен. зап. ЛГУ, сер. востоков. наук. Языки народов Востока. Вып. 12 Л., 1961.
- Кондратьев В. Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. Л., 1970.
- Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.; Л., 1960.
- Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., Л., 1956.
- Корсаков Д. А. Сборник материалов по истории Казанского края в XVIII в. Казань, 1908.
- Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962.
- Кузеев Р. Р., Бикбулатов Н. В., Шитова С. Н. Зауральские башкиры. Этнографический очерк быта и культуры конца XIX—начала XX в.—В кн.: Археология и этнография Башкирии. Уфа, 1962.
- Кунцевич Г. З. История о Казанском царстве. СПб., 1905.
- Курынжанов А. Формы и значения падежей в языке Codex Cumanicus. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Алма-Ата, 1956.
- Курышжанов А. Значение аккузатива в языке Codex Cumanicus.—Изв. АН Каз. ССП, сер. филол. и искусств. Алма-Ата, 1957, вып. I (6).
- Курышжанов А. Парадигмы склонения в языке письменного памятника XIII—XIV вв.—В кн.: Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Вып. I. Алма-Ата, 1958.
- Лыткин В. И. Исторический вокализм пермских языков. М., 1964.
- Магницкий В. К. Несколько данных о мишарах и селениях их в Казанской и Симбирской губернии.—ИОАИЭ, 1896, т. 13, вып. 4.
- Магомедов М. Г. Образование хазарского каганата. М., 1983.
- Максютова Н. Х. Бурянский говор.—БД, 1963.
- Малов Е. А. Сведения о мишарах: Этнографический очерк. Казань, 1875.
- Малов Е. О новокрещенской конторе. Казань, 1878.
- Малов Е. Миссионерство среди мухаммедан и крещеных татар. Казань, 1892.
- Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. М.; Л., 1952.
- Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л., 1959.
- Малов С. Е. Язык желтых уйгуров. М., 1967.
- Марийско-русский словарь. М., 1966.
- Матвеев С. М. Свадебные обычаи и обряды крещеных татар Уфимской губ. Казань, 1896.
- Матвеев С. М. О крещеных инородцах Уфимской епархии. Уфа, 1910.
- Материалы по грамматике современного чувашского языка. Чебоксары, 1957.
- Ч. I Морфология.
- Материалы по истории татарии второй половины XIX века. М.; Л., 1936.
- Материалы по истории Татарии. Вып. I. Казань, 1948.
- Маторин Н. Религия у народов Волжско-Камского края. М., 1929.
- Машанов Н. Заметки о религиозно-нравственном состоянии крещеных татар Казанской губернии Мамадышского уезда. Казань, 1875.

- Махмуд Кошгарий. Туркий сузлар девони. Тошкент, 1960, т. I.
- Махмутова Л. Т. Фонетические особенности касимовского говора татарского языка.—МД, 1955.
- Махмутова Л. Т. Описание грамматических особенностей касимовского говора татарского языка.—Изв. КФАН СССР, сер. гум. наук, вып. I, 1955.
- Махмутова Л. Т. Некоторые наблюдения над лексикой касимовского говора татарского языка.—МТД-2, 1962.
- Махмутова Л. Т. Некоторые наблюдения над лексикой мишарских говоров.—В кн.: Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка. Казань, 1976.
- Махмутова Л. Т. Опыт исследования тюркских диалектов (мишарский диалект). М., 1978.
- Махмутова Л. Т. Некоторые материалы по лексике мишарского диалекта татарского языка.—В кн.: Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Казань, 1979.
- Мизиев И. М. Хумара—город древних болгар (о книге Х. Х. Биджиева "Хумаринское городище"—Черкесск, 1983) // Проблемы археологии и исторической этнографии Карачаево-Черкессии. Черкесск, 1985.
- Милых М. К. О ногайском говоре татарской слободки под Новочеркасском.—Учен. зап. фак. языка и лит-ры. Ростов-на-Дону, 1940.
- Миржанова С. Ф. Южный диалект башкирского языка. М., 1979.
- Можаровский А. Изложение хода миссионерского дела по просвещению казанских инородцев (1552 по 1867 г.). М., 1880.
- Молотова Т. Л. Традиционная и современная одежда горных марийцев.—В кн.: Материальная духовная культура марийцев. Йошкар-Ола, 1981.
- Мудрая Т. А. Одно тюркское название в русском языке ("сорока").—СТ, 1974, № 6.
- Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. М., 1964.
- Мухамедова Р. Г. Татары-мишари. М., 1972.
- Мухамедова Р. Г. Одежда одной из групп темниковских татар.—Тр. КФАН СССР, 1959.
- Мухаметшин Ю. Г. Татары-кряшены. М., 1977.
- Мөхәммәдъяр. "Төхфәи Мәрдан", "Нуры содур". Казан, 1966.
- Наджиб Э. Н. Современный уйгурский язык. М., 1960.
- Наджиб Э. Н. О языке памятника начала XIII века "Кысса-и Юсуф" Али.—СТ, 1976, № 2.
- Насилов В. М. Грамматика уйгурского языка. М., 1940.
- Насилов В. М. Язык орхоно-енисейских памятников. М., 1960.
- Насилов В. М. Древнеуйгурский язык. М., 1963.
- Насилов В. М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI—XV вв. М., 1974.
- Нигмедзянов М. Стилиевые особенности музыкального фольклора татар-кряшен. М., 1964. Доклад на УП МКАЭН.
- Нигмедзянов М. Народная музыка.—В кн.: Татары Среднего Поволжья и Приуралья. М., 1967.
- Никольский Н. В. Крещенные татары. Статистические сведения за 1911 год. Казань, 1914.
- Никольский Н. В. Сборник исторических материалов о народностях Поволжья. Казань, 1920.
- Ногайско-русский словарь. М., 1963.
- Ногман М. XVII—XVIII йөзләрдәге русча-татарча кулъязма сүзлекләр. Казан, 1963.
- Обзор деятельности братства св. Гурия за двадцать пять лет его существования (1867—1892 г.). Казань, 1892.
- Одигитриевский Н. Крещенные татары Казанской губернии. Этнографический очерк. М., 1895.

- Остроумов Н. Татарско-русский словарь. Казань, 1892.
- Отрывок из одной татарской летописи о Казани и о Казанском ханстве. Казань, 1905.
- Отчеты студентов Казанской духовной академии о наблюдениях жизни крещеных татар, сделанных в вакационное время. 1879 г. ЦГА ТАССР, ф. 967, ед. хр. 186.
- Очерки по истории Башкирской АССР. Уфа, II т. I, ч. 1.
- Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Л., 1972.
- Паллас П. С. Путешествие по разным местам Российского государства по велению Имп. академии наук. СПб., 1770, ч. II, кн. I.
- Памятная книжка Казанской губернии за 1888—94 года. Казань, 1894.
- Петров В. Н. Иерархия марийских культовых объединений.—В кн.: Материальная и духовная культура марийцев. Йошкар-Ола, 1981.
- Перетяткович Г. Поволжье в XV—XVI веках (очерки из истории края и его колонизации).—М., 1887.
- Писцовая книга Казанского уезда 1602—1603 годов. Казань, 1978.
- Плетнева С. А. От кочевий к городам. М., 1967.
- Покровская Л. А. Грамматика гагаузского языка: Фонетика и морфология. М., 1964.
- Потапов Л. П. Одежда алтайцев.—Учен. зап. МАЭ, 1951, т. XIII.
- Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Л., 1946.
- Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Пер. и коммент. под ред. Н. Ю. Крачковского. М.; Л., 1939.
- Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1893, т. I. ч. 2; т. 3, ч. 1.
- Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен. СПб., 1907, ч. 9.
- Рамазанова Д. Б. Говоры татар среднего Прикамья: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 1970.
- Рамазанова Д. Б. Татар теленең Урта Кама тирәсендә таралган сөйләшләре: Дис. ... канд. филол. наук. Казань, 1968.
- Рамазанова Д. Б. Грамматические особенности говора пермских татар.—МТД-3, 1974.
- Рамазанова Д. Б. Фонетические особенности говора пермских татар.—ТТЭ-5, 1976.
- Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957.
- Рассадин В. И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. М., 1978.
- Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955.
- Ремезов И. В. Очерки из жизни дикой Башкирии: Переселенческая эпопея. М., 1889.
- Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1961.
- Риттих А. Ф. Материалы для этнографии России: Казанская губерния. Казань, 1870, ч. 2, вып. 14.
- Рождествина А. Иностранческое образование в Казанском крае по системе Ильминского.—В кн.: Н. И. Ильминский и его система иностранческого образования в Казанском крае. Казань, 1900.
- Руденко М. Б. Курдская обрядовая поэзия (похоронные причитания). М., 1982.
- Руденко С. И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. М.; Л., 1955.
- Рычков. История Оренбургская: Ежемесячное сочинение. СПб., 1759, т. I.
- Рычков. Топография Оренбургская. СПб., 1762.
- Рычков. Дневные записки. СПб., 1769.
- Садыкова З. Р. Оренбург татарлары сөйләшенең кайбер морфологик үзенчәлекләре.—МТД-3, 1974.

- Саттаров Г. Ф. Татарстан АССРның антропотонимнары. Казан, 1973.
- Саттаров Г. Ф. Этнонимы в топонимии и антропонимии Татарии.—В кн.: Исследования по татарскому языку. Казань, 1977.
- Сафиуллина Ф. С. Синтаксис татарской разговорной речи. Казань, 1978.
- Сбоев В. О быте в Казанской губернии. Казань, 1856.
- Сборник статистических сведений по Уфимской губернии. Уфа, 1898. Т. 3. Мензелинский уезд; 1899, Т. 4. Белебеевский уезд.
- Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М., 1974.
- Сепеев Г. А. Топонимические и родовые названия восточных марийцев как историко-этнографический источник.—В кн.: Вопросы финно-угроведения. Йошкар-Ола, 1970.
- Серебренников Б. А. Система времен татарского глагола. Казань, 1963.
- Смирнов А. П. Волжские булгары. М., 1951.
- Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962.
- Современный татарский литературный язык. М., 1969.
- Список деревень новокрещенных и старокрещенных (1795 г.)—ЦГА БАССР, ф. 138, оп. 2, д. 47.
- Списки населенных мест Российской империи. XIV. Казанская губерния. СПб., 1866.
- Старостин П. Н. Этнокультурные общности предбулгарского времени в Нижнем Прикамье.—В кн.: Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Казань, 1971.
- Статистический ежегодник по Татарской Советской Социалистической Республике. Статистика населения. Казань, 1928.
- Суслова С. В. Женские украшения казанских татар середины XIX—начала XX в. М., 1980.
- Суюнчев Х. И. Личные местоимения в карачаево-балкарском и монгольском языках.—Тр. Карачаево-Черкесского НИИ экономики, истории, яз. и лит-ры, сер. филол., 1968, вып. 5.
- Талипов Г. Описание гласных фонем и их оттенки в современном уйгурском литературном языке.—В кн.: Вопросы казахского и уйгурского языкознания. Алма-Ата, 1963.
- Татары Среднего Поволжья и Приуралья. М., 1967.
- Тенишев Э. Р. Строй сарыг-югурского языка. М., 1976.
- Тенишев Э. Р. (рец. на:) Материалы по татарской диалектологии.—ВДТЯ, 1966, т. 4.
- Тепляшина Т. И. К вопросу этнонима пор.—В кн.: Происхождение марийского народа. Йошкар-Ола, 1963.
- Тепляшина Т. И. Термины родства в современных словарях удмуртского языка.—В кн.: Вопросы удмуртской диалектологии. Ижевск, 1977.
- Тепляшина Т. И. Об одном Волжско-Камском ареальном явлении.—СТ, 1972, № 3.
- Тепляшина Т. И. Язык бесермян. М., 1970.
- Токарев С. А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX—начала XX века. М., Л., 1957.
- Токарев С. А. Этнография народов СССР. М., 1958.
- Токарев С. А. Обычаи, обряды и поверья, связанные с животноводством // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (Исторические корни и развитие обычаев). М.: Наука, 1983.
- Толстые Н. И. и С. М. О задачах этнолингвистического изучения Полесья // Полесский этнолингвистический сборник. М.: Наука, 1983.
- Толстая С. М. Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы. М.: Наука, 1989.

- Тумашева Д. Г. Восточный диалект татарского языка и его отношение к татарскому литературному языку и другим его диалектам.—ВДТЯ, Казань, 1960.
- Тумашева Д. Г. Көнбатыш себер татарлары теле: Грамматик очерк һәм сүзлек. Казан, 1961.
- Тумашева Д. Г. Язык сибирских татар. Казань, 1968.
- Тумашева Д. Г. Диалекты западносибирских татар. Казань, 1977.
- Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка. М.; Л., 1950.
- Уразманова Р. К. Татар халкының йолалары һәм бәйрәмнәре. Казан, 1992.
- Урманчиев Ф. И. Эпические сказания татарского народа. Казань, 1980.
- Урусбиев И. Х. Спряжение глаголов в карачаево-балкарском языке. Черкесск, 1963.
- Усманов М. А. Жалованные акты джучиева улуса XIV—XVI вв. Казань, 1979.
- Усманов Х. Татарская поэзия.—В кн.: Антология татарской поэзии. Казань, 1957.
- Фасеева Ф. С. К расшифровке хуннских фрагментов.—В кн.: Источниковедение и история тюркских языков.—Казань, 1978.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1971.
- Фахрутдинов Р. Ташлар моңы. Казан, 1978.
- Филиппов Г. Татарско-чувашские девичьи хоромы в Тетюшском Цивильском уездах Казанской губернии. С приложением нот. Казань, 1915.
- Филиппов Г. Крещенные мещеры в Цивильском и Тетюшском уездах Казанской губернии.—Православный собеседник. Казань, 1915.
- Филоненко Ф. И. Грамматика балкарского языка: Фонетика и морфология. Нальчик, 1940.
- Фирсов Н. Инородческое население прежнего Казанского царства Новороссии до 1762 г. и колонизация Закамских земель в это время. Казань, 1869.
- Хайрутдинова Т. Х. Говор златоустовских татар: Автореф. дис.... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1980.
- Хайрутдинова Т. Х. Обрядовая лексика в говоре златоустовских татар // Исследования по татарскому языкознанию. Казань, 1984.
- Хайрутдинова Т. Х. Названия пищи в татарском языке. Казань, 1993.
- Хакимзянов Ф. С. Язык памятников Волжской Булгарии (на материале эпитафий XIII—XIV вв.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1976.
- Хаков В. Татар әдәби теле тарихы буенча очерклар. Казан, 1965.
- Халиков А. Х. Истоки формирования тюркоязычных народов Поволжья и Приуралья.—В кн.: Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Казань, 1971.
- Халиков А. Х. Происхождение татар Поволжья и Приуралья. Казань, 1978.
- Харитонов А. Н. Современный якутский язык: Фонетика и морфология. Якутск, 1947.
- Хисамова Ф. Форма на -асы в татарском литературном языке: Сборник аспирантских работ. Казань, 1969.
- Хисамова Ф. М. Колгалинец "Кыссаи Йосыф" әсәрәндә фигыль формалары.—В кн.: Исследования по татарскому языку. Казань, 1977.
- Худяков М. Древности Малмыжского уезда. Вятка, 1917.
- Чернявский Н. Оренбургская епархия в прошлом ее и настоящем. Оренбург, 1901—1902.
- Черемшанский В. М. Описание Оренбургской губернии в хозяйственно-статистическом, этнографическом и промышленном отношениях. Уфа, 1859.
- Чернышев Е. И. Селения Казанского ханства.—В кн.: Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Вып. I, Казань, 1971.
- Чернышев Е. И. Татарская деревня второй половины XVI—XVII в.—В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1961 г., Рига, 1963.
- Шамгунова Р. Р. Некоторые глагольные формы параньгинского говора.—

В кн.: Памяти В. А. Богородицкого (к 100-летию со дня рождения). Казань, 1961.

Шаповалова Г. Г. Культ дерева в русском свадебном обряде и свадебной лирике // Фольклор и этнография. У этнографических и фольклорных сюжетов и образов. Л., Наука, 1984.

Шараф Г. Палятограммы звуков татарского языка сравнительно с русскими.—ВНОТ, 1927, № 7.

Шәмгунова Р. Р. Чистай сөйләшенең морфологик һәм синтаксик үзенчәлекләре.—МТД-2, 1962.

Шишкин Н. В. История города Елабуги с древнейших времен. Елабуга, 1901.

Щербак А. М. Огуз-наме и Мухаббат-наме. М., 1953.

Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. М.; Л., 1962.

Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.; Л., 1961.

Шпилевский С. М. Древние города и другие болгаро-татарские памятники в Казанской губернии. Казань, 1877.

Юлдашев А. А. Говор тептярей Учалинского района Башкирской АССР.—В кн.: Акад. В. А. Гордлевскому к его 75-летию. М., 1953.

Юлдашев А. А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., 1965.

Юсупов Г. В. Введение в болгаро-татарскую эпиграфику. М.; Л., 1960.

Юсупов Г. В. Болгаро-татарская эпиграфика и топонимика как источник исследования этногенеза казанских татар.—В кн.: Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Вып. I. Казань, 1971.

Юсупов Х. Г. Термины родства в башкирском языке.—В кн.: Вопросы башкирской филологии. М., 1959.

Юсупов Ф. Ю. Татарские говоры Южного Урала и Зауралья (Челябинской и Курганской областей): Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Казань, 1972.

Юсупов Ф. Ю. Урта диалектның нагайбәк сөйләше.—МТД-3, 1974.

Юсупов Ф. Ю. Көнъяк Урал һәм Урал арты сөйләшләре. Казан, 1979.

Якупова Г. К. Описание некоторых морфологических особенностей языка татар, расположенных по реке Зай.—ВДТЯ. Баку, 1966.

Әфләтунов Ә. Ш. БАССРның көнбатыш һәм көнъяк-көнбатыш районнарында яшәүче татарлар сөйләшкәндә фонетик үзенчәлекләр.—В кн.: Татар теле һәм диалектологиясе мәсьәләләре. Казан, 1959.

Әфләтунов Ә. Ш. БАССРның көнбатыш, көнъяк-көнбатыш өлешендә яшәүче татарлар сөйләшенең тел үзенчәлекләре: Дис. ...канд. филол. наук, Казань, 1960.

Әфләтунов Ә. Ш. БАССРның көнбатыш, көнъяк-көнбатыш өлешендә яшәүче татарлар сөйләшенең тел үзенчәлекләре: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Казан, 1961.

Жәләй Л. Татар диалектологиясе. Казан, 1947.

Жәләй Л. Татар теленең урта диалекты буенча монография. Дисс. ...докт. филол. наук. Казан, 1954.

Жәләй Л. Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. Казан, 1954.

ШАРТЛЫ БИЛГЕЛӘР

- а) урт. д.— урта диалект
абдл.— абдуллин сөйләше (Оренбург өлкәсе)
баст.— бастан сөйләше (Рязань өлкәсе)
бәр.— бәрәңге сөйләше (Мари-Эл)
бере.— бере сөйләше (Башкортстан)
глз.— нократ сөйләшенең глазов урынчылыгы (Удмуртия)
гәй.— пермь татарлары сөйләше (Пермь өлкәсе)
злт.— златоуст сөйләше (Башкортстан)
каз. ар.— Казан арты сөйләшләре төркеме

- каз. ар.-блт.— Казан арты, балтач сөйләше
каз. ар.-дөб.— Казан арты, дөбъяз сөйләше
каз. ар.-крш.— Казан арты керәшеннәре сөйләше
каз. ар.-лш.— Казан арты, лаеш сөйләше
каз. ар.-мам.— Казан арты, мамадыш сөйләше
каз. ар.-этн.— Казан арты, этнә сөйләше
кас.— касыйм сөйләше (Рязань өлкәсе)
кмшл.— камышлы сөйләше (Самара өлкәсе)
кргл.— каргалы сөйләше (Оренбург өлкәсе)
крш.— керәшен сөйләшләре
к.-уф.— красноуфим сөйләше (Екатеринбург өлкәсе)
минз.— минзәлә сөйләше (Татарстан һәм Башкортстан)
нгб.-крш.— нагайбәк сөйләше (Чиләбе өлкәсе)
нокр.— нократ сөйләше (Киров өлкәсе)
т. кам.-крш.— Түбән Кама керәшеннәре сөйләше (Татарстан)
тпк.— тепекәй сөйләше (Башкортстан)
трбс.— турбаслы сөйләше (Башкортстан)
т. я.— тау ягы сөйләшләре төркеме
т. я.-крш.— тау ягы керәшеннәре сөйләше
т. я.-к. т.— тау ягы, кама тамагы сөйләше
т. я.-нрл.— тау ягы, норлат сөйләше (Татарстанның Норлат, Кайбыч, өлешчә Апас районнары)
т. я.-трх.— тау ягы, тархан сөйләше (Татарстанның өлешчә Буа, Апас һәм Спасск районнары)
эчк.— эчкен сөйләше (Курган өлкәсе)
- б) миш. д.— мишәр диалекты
байк.— байкыбаш (мишкә) сөйләше (Башкортстан)
карс.— карсун сөйләше (Ульяновск өлкәсе)
клд.— калда сөйләше (Ульяновск өлкәсе)
кузн.— кузнецк сөйләше (Пенза өлкәсе)
күрш.— күршә сөйләше (Тамбов өлкәсе)
лмб.— ләмбрә сөйләше (Мордовиянең Ләмбрә һәм Рузаевка районнары)
м.-кар.— мордва-каратайлар сөйләше (Татарстан)
мәл.— мәләкәс сөйләше (Ульяновск һәм Самара өлкәләре)
срг.— сергач сөйләше (Нижний Новгород өлкәсе)
стрл.— стәрлетамак сөйләше (Башкортстан)
тмн.— темников сөйләше (Мордовия)
хвл.— хвалын сөйләше (Ульяновск өлкәсе)
чпр.— чүпрәле сөйләше (Татарстанның Чүпрәле, өлешчә Буа районнары һәм Чувашия)
чст.— чистай сөйләше (Татарстан һәм Самара өлкәсе)
чст.-крш.— чистай керәшеннәре сөйләше (Татарстан)
шрл.— шарлык сөйләше (Оренбург өлкәсе)
- в) гар.— гарәп теле
мари— мари теле
монг.— монгол теле
мрд.— мордва теле
рус.— рус теле
угор.— фин-угор телләре
удм.— удмурт теле
фарс.— фарсы теле
чув.— чуваш теле
- г) к.— кара
чагышт.— чагыштыр

СӨЙЛӘП МӘГЪЛУМАТЛАР БИРГӘН ТЕЛ ОСТАЛАРЫНЫҢ
ҖӘМ ЙОЛА БЕЛГЕЧЛӘРЕНЕҢ ИСЕМЛЕГЕ

ТАТАРСТАН

Алексеевский р-ны. Югары Кондрата (Верх Кондрата): Никитина Настасья Степановна, Наумова Марья Прокопьевна, Никушева Мария Егоровна, Прокопьева Анна Яковлевна, Сиганова Венера Степановна, Степанова Анна Даниловна; Кыр Баран: Алексеева Анна Степановна, Никитина Василиса Ивановна, Алексеева Анна Семеновна.

Әлмәт р-ны. Сәвәләй (Савелево): Алексеева Зинаида Денисовна, Исаков Илья Степанович, Лукина Пелагея Петровна, Иванова Анна Фроловна, Смирнов Иван Михайлович, Чиркасов Иван Евграфович, Долгов Трофим Кириллович; Сәрәпәле (Сарапала): Прокопьев Иван Ефимович, Егоров Ефим Дмитриевич, Дорофеев Константин; Якты Күл (Светлое Озеро): Уварова Мария Петровна; Тәги (Тюгеевка) Гудошникова Анна Васильевна, Дорофеев Прокофий Назарович; Кәләй (Калейкино): Годаново Фекла Андреевна, Казакова Наталья Кирилловна, Варламова Анна, Трофимова Фекла Андреевна, Брагин Михаил Кирсанович; Илтән (Ильтен-Бута): Янакина Татьяна Алексеевна, Лукьянова Матрена Федоровна, Митрофанова Фекла Антоновна.

Апас р-ны. Сыр авылы (Янсурино): Каргин Александр Николаевич, Каргина Марья Агафоновна, Карина Евдокия Степановна, Васильева Нина Тихоновна, Суркаева Екатерина Александровна, Матвеева Варвара Матвеевна; Мәлки (Молькеево): Маланьева Анна Васильевна, Маланьев Михаил Степанович, Нестерова Елизавета Васильевна, Бичарина Наталья Игнатьевна, Горшкова Анна Павловна, Корсакова Елизавета Николаевна, Кузьминична Вера Яковлевна; Зур Тәрбит (Большое Тябердино): Козлова Анна Семеновна, Драндырова Фекла, Драндырова Анна Ивановна, Драндыров Геннадий Семенович, Романова Мария, Митрофанова Елизавета, Аввакумова Мария, Морозова Лена, Козлов Тимофей, Сорокина Мария Никитична, Леонтьева Елена Никитична, Тараканова Вера Никитична; Ырым Тәрбит (Старое Тябердино): Никифорова Серафима Никитична, Малюшина Прасковья Семеновна, Шуркина Ирина Никитична, Васильева Анна Никитична, Гуслина Акулина, Петухова Зоя, Иванова Варвара, Давыдова Александра, Урусова Серафима, Тимофеева Ольга, Костеева Настя, Капитонова Лиза, Тюканова Настя, Кириллова Анфиса Васильевна, Платонов Илларион Никитич; Байморза (Баймурзино), Иске Буа (Старая Бува), Куясан (Хозесаново): Иванова Анисья Сергеевна, Медведева Екатерина Александровна, Степанова Серафима Николаевна, Казакова Клавдия Васильевна.

Балтач р-ны. Иске Чепья (Старая Ципья), Югары Субаш (Верх. Субаш), Биктәш (Биктяшево): Егорова Надежда Ивановна, Васильева Татьяна Ивановна, Васильев Сергей Степанович, Волкова Татьяна Николаевна, Николаева Надежда Николаевна; Дорга (Дурга): Иванова Екатерина Назаровна, Павлова Анна Федоровна, Николаев Григорий Алексеевич, Иванова Матрена Тимофеевна, Алексеева Татьяна Григорьевна, Николаева Надежда Дмитриевна.

Алабуга р-ны. Айталан: Митрофанов Михаил Егорович, Митрофанов Архип Тимофеевич, Заискин Степан Егорович, Королева Ольга Ивановна, Захарова Прасковья Прокопьевна, Матвеев Михаил Сергеевич; Монай (Мунайка) Атиаз: Козырева Анна Ивановна; Бөрешле, Иске Үтәгән (Ст. Утяганово), Иске Бигәш (Ст. Гришкино): Мокеева Евдокия Алексеевна, Кече Шурнәк (Мал. Шурняк), Зур Шурнәк (Бол. Шурняк): Абакаева Валентина Тимофеевна, Абакаева Аканья Ивановна, Башаева Мария Федоровна, Кулаков Афанасий Степанович, Корчагина Матрена Яковлевна, Сикаева Анна Ивановна, Уткин Петр Тихонович.

Кукмара р-ны. Югары Чура (Верх. Чура), Түбән Чура (Нижн. Чура): Ишматова Домна Егоровна, Прокопьева Анна Денисовна; Поршур: Степанов Егор Никитич; Сәрдәвеч (Сардауч): Гаврилова Ксения Павловна; Үрәчбаш (Сардауч): Гаврилова Ксения Павловна; Үрәчбаш (Урясьбаш): Гаврилова Анастасья Максимовна, Константинов Семен Иванович; Жұмыя (Опшорма)—Юмья: Кошкина Пелагея Тимофеевна, Андреева Анна Савельевна, Ишматова Зоя Васильевна, Григорьев Иван Егорович.

Лениногорский р-ны (Федотовка): Васильева Татьяна Дмитриевна, Иванова Наталья Антоновна, Дмитриева Ксения Петровна.

Лаеш р-ны. Ташкирмән (Ташкирмень): Пидулова Ольга Григорьевна, Киселева Анна Тимофеевна, Фемонова Пелагея Григорьевна, Архипов Алексей Гаврилович.

Мамадыш р-ны. Албай (Албаево): Назарова Евдокия Алексеевна, Гаврилов Александр Семенович, Макаров Петр Кондратьевич, Илюшева Наталья Алексеевна; Алан (Бол. Арняш), Түбән Әрнәш (Нижн. Арняш), Казаклар (Верх. Арняш), Юкәче (Юкачи): Савельев Григорий Назарович; Комрык (Комаровка): Иванова Елизавета Петровна; Кече Берсут (Владимир): Бахрова Екатерина Ивановна, Гаврилов Петр Гаврилович, Иванова Мария Ивановна; Дүсмәт (Дюсьметево): Ильина Анастасья Михайловна; Чиябаш (Никифорово): Дудкина Антонина Гавриловна, Филиппова Пелагея Ивановна, Анисимов Степан Кондратьевич; Кылыччы (Кулуҗи): Чебышева Мария Ильинична, Чебышева Анюта Петровна, Шалапев Петр Прокопьевич; Керәшен Пакшин (Крещ. Пакшин): Мальцев Иван Петрович, Мальцева Валентина Ивановна, Мальцев Иван Иванович, Артемьева Анна Яковлевна, Осипова Мария Гавриловна.

Минзәлә р-ны. Иске Мәлкән (Ст. Мелкен): Иванова Федосья Анисимовна, Григорьев Степан Егорович; Кадрәк (Кадряково): Ильин Григорий Яковлевич; Юшады: Никитин Николай Прокопьевич, Казанцева Федора Степановна, Тарасова Мария Ивановна, Патникова Анастасья Ивановна, Петров Сергей Захарович.

Мөслим р-ны. Керәшен Шуран (Крещ. Шуран): Антонова Дарья Егоровна, Головина Агриппина Кирилловна; Яңа Усы (Н. Усы): Бусыгина Елена Петровна, Асанбаев Степан Николаевич.

Октябрь р-ны. Чурабатыр (Череватыр): Федотова Авдотья Ивановна, Кучаева Евфросинья Петровна, Кучаева Прасковья Матвеевна, Кучаев Петр, Колесникова Нина Павловна.

Питрәч р-ны. Әлбәдән (Альведино): Архипова Мария Ивановна, Апушева Мария Ивановна, Кувшинова Анастасья Федоровна, Спичкова Ирина Петровна, Елгушева Елизавета Николаевна; Кәвәл (Ковали): Колчина Дарья Андреевна, Уликина Марья Владимировна, Яранова Маланья Филипповна, Малова Елена Григорьевна; Янсур (Янцевары): Зиморова Маланья Даниловна, Малова Татьяна Степановна; Керәшен Сәрдә (Крещ. Серда): Волкова Дарья Григорьевна, Волкова Евдокия Филипповна, Белугина Марфа Васильевна, Федорова Екатерина Петровна.

Балык Бистәсе р-ны. Шомыртбаш (Шеморбаш): Петрова Анастасья Емельяновна, Ефремов Иван Петрович; Тупылат (Иванаево), Югары Мәшләк (В. Машляк), Алан-Полян: Степанова Екатерина Степановна, Гордеева Елена Андреевна, Гордеева Пелагея Гордеевна, Гордеев Андрей Иванович, Прокопьева Прасковья Ивановна.

Саба р-ны. Кылбагыш (Ст. Карабаян): Митрофанов Алексей Гаврилович, Афанасьева Евдокия Дмитриевна, Прокопьева Прасковья Ивановна, Семенова Марфа Ефимовна.

Сарман р-ны. Ләке (Ляки): Никитин Николай Иванович, Ильин Григорий Дмитриевич, Тазова Авдотья Егоровна, Головина Агафья Федоровна, Головин Петр Кириллович, Бусыгина Марфа Григорьевна, Карабашев Тихон Никитич, Хромова Мария Степановна, Дмитриева Федора Евдокимовна.

Чаллы (хәзер Тукай р-ны). Урта Пәнәче (Сред. Пинячи): Кузнецова Федора Дмитриевна, Кузьмина Мария Михайловна; Мәләкәс (Мелекес): Андреева Мария Степановна, Суркина Агриппина Петровна; Урта Баграж (Сред. Баграж): Югары Баграж (Верх. Баграж): Михайлов Степан Архипович, Кузнецова Мария Филипповна; Иске Ерыклы (Старый Ерыклы), Яңа Мажым (Крещ. Мазино): Исхаков Константин Панкратович; Яңа Гәрдәле (Новый Гардали): Харитонова Анна Филипповна; Борды (Бурда): Журавлев Михаил Денисович; Кабан-Бастрык: Сергеева Валентина Васильевна, Антонова Василиса Григорьевна.

Чистай р-ны, Керәшен Ялтаны (Крещ. Ялтан): Казанцева Анна Васильевна, Петрова Евгения Николаевна, Егорова Елена Васильевна, Иванова Анна Федо-

ровна, Самилова Варвара Михайловна; Ак тау (Белая гора), Чуваш Ялтаны (Чув. Ялтан): Ильина Дарья Степановна, Галкина Ксения Егоровна, Ямшиева Анна Кузьминична, Никитина Надежда Егоровна; Бахта (Степная Кондрата): Кириллова Матрена Васильевна, Ванифатьева Анна Александровна, Пашина Анна Петровна; Ишәле (Ишалькино): Васильева Мария Яковлевна, Николаева Евдокия Порфирьевна, Петухова Дарья Ильинична, Андреева Татьяна Прокофьевна; Түбән авыл (Никитино): Дубровин Иван Павлович, Дубровина Вера Степановна.

БАШКОРТОСТАН

Бакалы р-ны. Иске Әжми (Старое Азмеево): Корбанаева Прасковья Петровна, Куптараев Петр Алексеевич; Яңа Илек (И. Иликова): Асанбаев Трофим Иванович, Кириллова Евдокия Федоровна, Асанбаева Анна Ивановна, Асанбаев Федор Иванович, Ильин Иван Ильич; Утар (Утарова), Ахманова (Ахман), Божыр (Бузюрово): Тарасова Анастасья Григорьевна, Кутлин Иван Дмитриевич, Алчинов Яков Афанасьевич, Зайцев Матвей Дмитриевич; Иске Маты (Староматы): Маякин Иван Тимофеевич, Яковлев Павел Васильевич.

Шаран р-ны. Базгыя (Базгиево): Васильева Анфиса, Антипова Вера Алексеевна, Андреева Мавра Матвеевна, Афанасьев Яков Алексеевич, Алексеев Василий Павлович.

УДМУРТИЯ

Грахово р-ны. Порым (Порымово): Савельева Александра Сергеевна, Кузьмин Петр Григорьевич; Тулабай (Тулабаево): Никифорова Анфиса Никитична, Платонова Василиса Игнатьевна, Гаврилов Григорий Егорович.

КИРОВ ӨЛКӘСЕ

Малмыж р-ны. Носла (Нусла): Васильев Иван Тихонович, Макарова Анна Матвеевна, Радионов Степан Родионович, Назарова Зоя Егоровна.

САМАР ӨЛКӘСЕ

Келәүле р-ны. Урдалы (Назаровка): Кудряшев Егор Александрович, Акимов Николай Иванович, Иванова Екатерина Гавриловна.

ЧИЛӘБЕ ӨЛКӘСЕ

Нагайбак р-ны. Париж: Иванова Марина Федоровна, Мамедалина Мария Николаевна, Ишимова Нина Николаевна, Киртянов Петр Яковлевич, Байкина Дарья Кузьминична, Сергеева Анастасья Кузьминична, Батраева Клавдия Ивановна, Байкина Зоя Михайловна, Байкин Иван Михайлович, Иванов Никандор Герасимович, Батраева Анна Васильевна.

Чибәркүл р-ны. Варламово, Попово: Юзеев Иван Степанович, Юзеева Василиса Васильевна, Урсаева Федора Тихоновна, Бигашева Агафья Федоровна.

Татарстанның Балык Бистәсе районы, Зур Мәшләк авылы







*Татарстанның Алабуга районы, Иске Бигәш (Ст. Гришкино), Иске
Үтәгән авыллары*











Татарстанның Саба районы, Кылбагыш (Ст. Карабаян) авылы



Татарстанның Питрәч районы, Кибәч авылы



Татарстанның Питрәч районы, Янсуар авылы



Татарстанның Питрәч районы, Керәшен Сәрдә авылы



Татарстанның Балык Бистәсе районы, Зур Мәшлэк авылы











*Татарстанның Апас районы, Мәлки, Янсурино (Сыр авыл),
Ырым Тәрбит авыллары*











Чиләбе өлкәсе Нагайбәк районы, Париж авылы



